
V.

**MORFONOLOGICKÉ ASPEKTY
SLOVOTVORNEJ MOTIVÁCIE**

Lenka Palková

0 Úvodné poznámky	311
1 Alternačné procesy.....	312
1.1 Metodika spracovania a všeobecné kvantitatívne údaje	314
1.2 Typológia slovotvorných alternácií.....	317
1.2.1 Vokalické alternácie	318
1.2.1.1 Alternácie korelovaných vokálov	320
1.2.1.2 Alternácie nekorelovaných vokálov	331
1.2.1.3 Alternácie s nulou	340
1.2.2 Vokalicko-konsonantické alternácie	346
1.2.3 Konsonantické alternácie.....	348
1.2.3.1 Alternácie samostatných konsonantov	350
1.2.3.2 Alternácie konsonantických skupín	374
1.2.3.3 Alternácie s nulou	378
1.3 Alternačné kombinácie	382
1.4 Alternácie a slovotvorné spôsoby a postupy.....	384
1.5 Alternácie a slovnodruhovú zaradenie motivantov a motivátov	384
1.6 Alternácie a pôvod slova	386
2 Trunkačné procesy	387
2.1 Metodika spracovania a všeobecné kvantitatívne údaje	390
2.2 Typológia slovotvorných trunkácií	391
2.2.1 Zánik infixu	391
2.2.2 Zánik časti koreňovej morfémy.....	392
2.2.3 Zánik derivačnej (hyper)morfémy.....	392
2.2.3.1 Zánik štruktúry: DM	392
2.2.3.2 Zánik štruktúry: DM-suffixoid	397
2.2.3.3 Zánik štruktúry: i:DM	397
2.2.3.4 Zánik štruktúry: DM:i	397
2.2.3.5 Zánik štruktúry: i:i:DM	398
2.2.4 Zánik viacerých derivačných (hyper)morfém.....	398
2.2.4.1 Zánik štruktúry: DM-DM	398
2.2.4.2 Zánik štruktúry: i:DM-DM	399
2.2.4.3 Zánik štruktúry: DM-i:DM	399
2.2.4.4 Zánik štruktúry: DM-DM-i:DM	399
2.2.5 Zánik formovej (hyper)morfémy.....	399
2.2.5.1 Zánik štruktúry: FM.....	399
2.2.5.2 Zánik štruktúry: i:FM.....	399
2.2.6 Zánik derivačnej a formovej (hyper)morfémy	399
2.3 Trunkácie a slovotvorné spôsoby a postupy	400
2.4 Trunkácie a slovnodruhovú zaradenie motivantov a motivátov	400
2.5 Trunkácie a pôvod slova	401
3 Kombinácia trunkácie a alternácie	401
4 Zhrnutie.....	403
Literatúra	404
Zoznam skratiek a značiek	406

0 Úvodné poznámky

Slovotvorný proces je v niektorých prípadoch priamočiary a priesračný, inokedy ho sprevádzajú rôzne sprievodné javy, ktoré viac alebo menej narúšajú formálnu zhodu motivantu (bez gramatických morfémy) a slovotvorného základu motivátu. Medzi tieto javy patria alternácie, ktoré obmieňajú hláskové zloženie slovotvorného základu motivátu vzhľadom na motivant; trunkácie, ktoré skracujú slovotvorný základ o jeden alebo viacero segmentov; a infixácie, ktoré slovotvorný základ predlžujú. Infixácie slovotvorného základu sú však okrajovým javom (týkajú sa len 0,3 % slovotvorne motivovaných slov) a obmedzujú sa len na niekoľko fonologických infixov (napr. *múz-e-um* → *múz-e:j-ník-ø*, *proti* → *proti:v-eň-ø*, *za* → *za:d-n-ý*), preto sa im detailnejšie nevenujeme.

V prvej kapitole charakterizujeme alternácie, ku ktorým dochádza v slovotvornom procese. V úvode stručne vymedzujeme základné pojmy a termíny, odvolávame sa na už publikované práce zaoberajúce sa týmto javom. Práca s kvantitatívne bohatým materiálom *Slovníka koreňových morfémy slovenčiny* priniesla viaceré ťažkosti a dilemy (napr. viacnásobná motivácia, duplicitnosť kompozít a pod.), s ktorými sme sa museli pri analýze alternácií vyrovnáť: metodologické postupy a pracovné riešenia problémov opisujeme v samostatnej časti. Najrozsiahlejšou je podkapitola charakterizujúca typológiu alternácií, v ktorej analyzujeme jednotlivé typy alternácií od najvšeobecnejších až po konkrétne podtypy, v rámci ktorých sa rad-radom venujeme všetkým slovotvorným alternáciám, ktoré sme identifikovali pri analýze motivačných vzťahov zaznačených v SKMS. Pri všetkých alternáciách uvádzame typ morfémy, v ktorej sa realizujú, a poradie alternácie v rámci lexémy; pri alternáciách, kde rozsiahlosť dokladov umožňuje rôzne zovšeobecnenia, charakterizujeme ich zastúpenie v jednotlivých slovných druhoch podľa motivátu, motivantu, niekde uvádzame aj konkrétne slovotvorné prostriedky, slovotvorné spôsoby a postupy a onomaziologické kategórie, ktoré sa s danou alternáciou významne spájajú. V osobitných podkapitolách opisujeme tzv. sprievodné alternácie – rôzne frekventované kombinácie alternácií v rámci jednej lexémy. Stručne opisujeme vzťah alternácií k slovotvorným spôsobom a postupom, k slovnodruhovému zaradeniu motivantov a motivátov a k pôvodu koreňovej morfémy motivátu.

V druhej kapitole sa venujeme slovotvorným trunkáciám – v úvode sa pokúšame tento fenomén (re)definovať, keďže doterajšie zmienky o trunkácii nezohľadňujú všetky aspekty tohto javu, ktoré sa objavili až po spracovaní rozsiahleho materiálu SKMS. Samostatná podkapitola ponúka pracovné riešenia problémov spojených so spracovaním tohto materiálu. Rovnako ako v prvej kapitole, aj v kapitole o trunkáciách je najrozsiahlejšou podkapitola, v ktorej sa uvádza typológia slovotvorných trunkácií, a to po jednotlivých typoch a podtypoch až k trunkáciám konkrétnych segmentov. Tieto trunkácie (kde to početnosť výskytov dovoľuje) tiež charakterizujeme na základe slovnodruhovej príslušnosti motivantov a motivátov a v niektorých prípadoch aj podľa jednotlivých slovotvorných kategórií. K raritne sa vyskytujúcim alebo unikátnym trunkáciám uvádzame len príklad. V osobitných podkapitolách v krátkosti opisujeme zastúpenie trunkačných procesov v jednotlivých slovotvorných spôsoboch a postupoch, fungovanie trunkácií v slovných druhoch vzhľadom na motivant aj motivát a súvislosť trunkácií a pôvodu koreňovej morfémy lexémy, v ktorej k trunkácii dochádza.

Alternatívne aj trunčkové procesy môžu vytvorenie slovotvorne motivovaného slova sprevádzať aj spoločne: tretia podkapitola ponúka niekoľko zovšeobecnení o prieniku alternatívnych a trunčkových procesov, a to z hľadiska trunčkov pre ich menší rozptyl (je ich menej ako alternácií).

Všetky tvrdenia sa opierajú o spracovanie motivačných vzťahov v SKMS. To sa týka aj polymotivácie. Prírodné, realizácia alternácie či trunčkové sa pri alternatívnych polymotivačných vzťahoch môže odlišovať. Kvantitatívne údaje o realizácii jednotlivých typov aj konkrétnych realizácií alternácií a trunčkov uvádzame v prehľadných tabuľkách a schémach.

1 Alternatívne procesy

Alternácia sa chápe ako nekombinačná zámena fonémy v rámci istej morfémy inou fonémou (*rok* → *roč-ný*), fonematickou nulou (*bobor* → *bobr-i*) alebo spojením foném (*fantázia* → *fantast-ický*), ktorá je vynútená významovým okolím¹ (porov. Sabol, 1989, s. 336). Ide teda o zmenu **morfonémy** (t. j. jednej zo striedajúcich sa hlások v rámci istej morfémy) pod vplyvom derivačnej, modifikačnej alebo gramatickej morfémy (Sokolová, 2000, s. 417), pričom morfonologické varianty morfémy, „rozličné realizácie tej istej morfémy“ (Sabol, 1989, s. 336) sa označujú ako **alomorfémy** (porov. aj Sokolová, 1999, s. 50). Skúmaním morfeematických hraníc a alternácií, ku ktorým na týchto hraniciach dochádza, sa zaoberá hraničná jazykovedná disciplína **morfonológia**² (porov. Sabol, 1989, s. 336).

Alternácie sa týkajú zmien v tvarotvornom a slovotvornom základe, a to na základe nasledujúcej morfémy z tvarotvorného, resp. slovotvorného formantu (porov. Pauliny, 1968, s. 100). Ich pôvod môže podľa J. Štolca (1955, s. 31) siahať až „do obdobia spoločného jazyka praslovanského pred vyše tisíc rokmi, niekedy do novších vývinových období nášho jazyka“.

Viacerým otázkam striedania hlások na hraniciach morfémy sa v slovenskej jazykovede doposiaľ venovali niektorí autori v rámci čiastkových (napr. Peciar, 1968a, 1968b; Dvonč 1949/50, 1965, 1974, 1977, 1980, 1981, 1982, 1990, 1991 a i.; Sabol 1979, 1985; Bystrianska, 1994; Czéreová, 2006; Šimon, 2006), ale aj viac-menej súhrnných vedeckých článkov (Sabol, 1982, 1989; Sokolová, 2000). O alternáciách sa tradične uvažuje v súvislosti s tvarotvorbou a slovotvorbou³ (porov. Štolc, 1955, s. 21; Dvonč, 1980, s. 129), pričom sa obyčajne spolu opisujú alternácie vyvolané modifikačnými a gramatickými morfémy pri

¹ Na rozdiel od neutralizácií, ktoré sú vynútené zvukovým okolím (o neutralizáciách pozri podkap. 4.1). Napriek tomu sa rozdiel medzi neutralizáciami a alternáciami často zastiera. Podľa E. Paulinyho (1968, s. 100) majú alternácie pôvod v neutralizáciách, no rôznymi fonologickými a morfológickými vývojovými zmenami sa tento ich neutralizačný charakter zrušil, keďže sa zrušili príslušné fonologické protiklady pri fonémach (porov. aj Dvonč, 1990, s. 84). Diferencie medzi neutralizáciami a alternáciami na konkrétnych príkladoch demonštruje J. Sabol (1989, s. 337).

² „Morfonológia skúma rady elementárnych jednotiek v stavbe morfémy, no skúma aj kombinatórne modifikácie morfémy a ich predpokladané východiskové formy.“ (Král, 1985, s. 355).

³ L. Dvonč (1980, s. 129) uvažuje o alternáciách „pri tvorení slov odvodením (pri derivácii) a pri tvorení tvarov slov“ (porov. aj Dvonč 1990, s. 83). Detailný pohľad na sprievodné slovotvorné javy v slovenčine však preukázal, že k alternáciám nedochádza len pri derivácii, ale aj pri kompozícii, preto používame všeobecnejší termín slovotvorba, ktorý zahŕňa deriváciu, kompozíciu aj zmiešané kompozíčno-derivačné postupy tvorenia slov.

tvorbe tvarov (tzv. morfológické alternácie) a alternácie pod vplyvom derivačných a gramatických (pri transflexnom slovotvorbnom postupe) morfém (tzv. slovotvorné alternácie). Už M. Dokulil (1962, s. 112) však upozornil na potrebu rozlišovať také alternácie, ktoré zasahujú obe lexémy (t. j. slovotvorný motivant a motivát, pozn. L. P.) a také, ktoré sa týkajú len určitých tvarov. Tento autor (1962, s. 170 – 178) opísal slovotvorné alternácie v češtine vzhľadom na určité slovotvorné typy a onomaziologické kategórie. Istú snahu o vymedzenie konkrétneho druhu slovotvorných alternácií v slovenčine priniesla M. Bys-trianska (1994), ktorá sa, vychádzajúc z *Retrográdneho slovníka slovenčiny*, pokúsila vymedziť slovotvorné alternácie transflexných deverbatívnych substantív. Veľmi podnetné je poňatie alternácií v koncepcii M. Sokolovej⁴ (2000), z ktorej budeme v tomto texte v mnohom vychádzať.

Slovotvorné alternácie definujeme ako hláskové obmeny dvoch⁵ foném, fonematických skupín alebo fonémy a fonematickej nuly v rámci istej morfémy, ku ktorým dochádza pri slovotvorbnom akte. Tieto alternácie sú vyvolané slovotvorne relevantnou morfémou – majoritne derivačnou, pri transflexnom slovotvorbnom postupe gramatickou morfémou. Slovotvorné alternácie sa vnímajú vo vzťahu slovotvorného motivantu a slovotvorného motivátu, pričom motivant obsahuje východiskovú fonému, motivát alternovanú. Východisková a alter-novaná fonéma sa môžu líšiť v jednej (napr. c/č: difúznosť – nedifúznosť) alebo vo viacerých vlastnostiach (napr. k/c: difúznosť – nedifúznosť, ostrosť – neostrosť). Podľa J. Furdíka (2004, s. 49) slovotvorné alternácie „v mnohých derivátomach zásadným spôsobom prispievajú k súhre slovotvorného základu a slovotvorného formantu; ako keby na úrovni formy ‚uzmierovali‘ v mnohých prípadoch ‚rozhádané‘ slovotvorné prostriedky.“ Alternácie sa tradične zapisujú cez lomku, pričom pred lomkou stojí morfonéma zo slovotvorného motivantu, za lomkou morfonéma z motivátu. Slovotvorné alternácie teda diferencujeme od morfológických alternácií, ku ktorým dochádza pri flexii, v procese imperfektivizácie a gradácie⁶.

Slovotvorné alternácie nie sú nevyhnutnou súčasťou slovotvorného procesu (k alternáciám nedochádza pri utvorení všetkých slov, porov. ďalej), sú len sprievodným javom rov-

⁴ M. Sokolová (2000) síce explicitne nediferencuje slovotvorné a morfológické alternácie, rozlišuje však morfémy, pod vplyvom ktorých k alternáciám dochádza (gramatická, modifikačná, derivačná). Charakteristika alternácií pred derivačnými morfémami, ktorú podáva táto autorka, hoci nie je vyčerpávajúca, sa stala východiskom pre naše ďalšie opisy.

⁵ V *Slovenskej gramatike* (1955, s. 24) sa uvažuje o viacčlenných alternáciách (napr. e/o/á), lebo sa berú do úvahy viaceré slová z hniezda, resp. viaceré gramatické tvary. V našej koncepcii uvažujeme výlučne o dvojčlenných dvojiciach, keďže alternácie identifikujeme na základe porovnávania motivantu a motivátu.

⁶ Kategória slovesného vidu a stupňovania prídavných mien je na hranici medzi gramatikou a slovotvorbou. „V Mluvnici češtiny (1989) sa napr. formy komparatívu a superlatívu a tvorenie vidových korelácií pokladajú za záležitosť slovotvornej modifikácie.“ (Sokolová, 2009, s. 12). Tvorenie vidových dvojíc autori *Slovenskej gramatiky* (1955, s. 23) radia k ohýbaniu. J. Furdík (2004, s. 53) vo svojej koncepcii začleňuje vidotvorbu do slovotvorby a gradáciu do morfológie. M. Sokolová (2009, s. 12) upozorňuje na možnosť modifikácie na slovotvornej aj lexikálno-gramatickej úrovni a ponúka aj kľúč na ich odlíšenie: „ak sa pri modifikácii významu tvoria nové lexémy, ide o derivačné morfémy (*nefajčiar*, *novučičký*, *vyrobiť*), ak sa pri nej tvoria gramatické tvary, sú to modifikačné morfémy (*nefajčí*, *najnovší*, *kupovať*, *urobiť*).“ V tejto kapitole vychádzame z poslednej spomenutej koncepcie a do skupiny slovotvorných alternácií nebudeme zahŕňať tie alternácie, ku ktorým došlo v procese imperfektivizácie a gradácie.

nako ako napr. trunkácie alebo infixácie (rozširovanie alebo zánik morfému, porov. Sokolová, 2000, s. 417). Alternácie na jednej strane narúšajú formálnu totožnosť, zachovávajú však formálnu súvzťažnosť medzi slovotvorným základom motivátu a motivantom (porov. Furdík, 2004, s. 49).

Kedže „určenie alternačných a neutralizačných zmien na morfe-matických hraniciach pomáha spresňovať segmentáciu a identifikáciu morf a submorf“ (Sokolová, 2000, s. 443), problematika slovotvorných alternácií sa stáva závažnou najmä pri vymedzovaní morfe-matických hraníc. Poznanie princípov slovotvorných alternácií pomáha aj pri dekodovaní slovotvorného významu neznámych slov (zaradenie slova do slovotvorného hniezda na základe poznania alternačných zákonitostí) a pri vyučovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka.

1.1 Metodika spracovania a všeobecné kvantitatívne údaje

Na základe porovnávania slovotvorného motivantu a jeho bezprostredného motivátu sme k relevantným lexémam v excelovskom súbore SKMS zapisovali jednotlivé alternácie – ak v jednom motivačnom kroku vyvolala slovotvorne relevantná morféma viac alternácií, zapisovali sme ich zľava doprava v poradí, v akom sa v lexéme vyskytujú.

0 **bal**-i:t {za-**bal**-i:t}

0 > **bal**-∅

l/l

0 > zá-**bal**-∅

a/á

l/l

Ak je lexéma motivovaná viacnásobne (o polymotivácii pozri oddiel VI. kap. 3), zapisovali sme variantné alternácie do jedného políčka cez dvojité lomky. Ak pri utvorení konkrétnej lexémy nedošlo k žiadnej slovotvornej alternácii, políčko sme nechali prázdne.

0 > o-**bal**-i:t (sa) {o-**bal**-ov-a:t}

0 >> o-**bal**-∅

l/l

0 >>> o-**bal**-ov-ý

0 >>(>(>) o-**bal**-ov-in-a | o-**bal**-ov:in-a

0 // 0 // l/l

Po zapísaní prípadných slovotvorných alternácií v slovotvorne motivovaných slovách a typu morfému, v ktorých k daným alternáciám dochádza, sme v súbore MS Excel pomocou filtrov odčítali kvantitatívne údaje o alternáciách, ktoré ponúkame v nasledujúcom texte.

Z východiskového súboru s 88 006 riadkami sme pomocou filtrov odčítali riadky s heslovými morfémi, vidové dvojice slovies a slovotvorne nemotivované slová – po tomto filtrovaní sme dostali konečný počet 65 186 slovotvorne motivovaných slov, ktorý sa stal východiskom pre ďalšie štatistiky. Po následnom filtrovaní slov, pri utvorení ktorých dochádza k alternáciám, sme zistili, že slovotvorné alternácie sa týkajú 22,5 % slovnej zásoby⁷ a viac ako štvrtiny slovotvorne motivovaných slov.

Celkový počet lexém, utvorenie ktorých sprevádzajú slovotvorné alternácie, je 17 047, celkový počet alternácií je 20 610. Tento nepomer je spôsobený tromi faktormi:

1) Viac alternácií v jednom slove

V rámci jedného slova môže v procese slovotvornej motivácie dochádzať nielen k jednej, ale aj k viacerým alternáciám, pričom sa ukázalo, že vzťah medzi počtom alterná-

⁷ SKMS vychádza najmä z KSSJ, ktorý zachytáva jadro slovnej zásoby bežného používateľa slovenčiny.

cií v rámci jedného slova a počtom slov, kde sa tieto alternácie objavujú, je nepriamo úmerný (porov. podkap. 1.3). Vysoký počet alternácií v derivátoch oslabuje uvedenie vzťahu medzi slovotvorným motivantom a motivátom. Pri derivátoch od kompozít (najmä pri radových číslovkách, ktoré sa však do SKMS nedostali) je priestor na uplatnenie väčšieho počtu alternácií v rámci lexémy omnoho väčší (napr. *dv-a-dsať-sedem-ø* → *dv-a-dsiat-y-siedm-y*; *a/ia*, *ť/t*, *e/ie*, *d'/d*, *e/0*).

2) Viacnásobná motivácia

Pri určovaní slovotvorných alternácií je identifikácia motivantu kľúčová. V SKMS sa však uvádzajú aj prípady, keď môže byť jedno slovo motivované súčasne niekoľkými motivantmi. V týchto prípadoch sme jednoducho zapisovali alternácie vzhľadom na všetky možné motivanty, napr.

- 1 **frekv-enci-a**
- 2 **> frekv-enč-n-ý**
- 2 **>(>) frekv-enč-n-e« | frekv-enč-n:e«** *n/n̈* ← // *c/č* (zároveň trunkácia :⁸) ←

Pri dvojnásobne motivovanom slove uvažujeme o dvoch možných alternáciách vzhľadom na motivant, pri trojnásobne motivovanom o troch alternáciách a pod., teda akoby sa dané slovo nachádzalo v Slovníku viackrát, a to vždy s iným motivantom. Viacnásobne motivovaných lexém, v ktorých dochádza k slovotvorným alternáciám, je 12,6 % (jednotlivé typy polymotivácie pozri [1]). V SKMS sa nachádza aj 31 lexém so stupňom motivácie 0, u ktorých sme zaznamenali realizáciu alternácií – ide o kompozitá, ktorých jeden komponent je slovotvorne nemotivovaný a druhý (resp. tretí) je motivovaný, pričom dochádza k slovotvorným alternáciám (porov. bod 3).

[1] Slovtvorné alternácie a viacnásobná motivácia

Alternatívna motivácia	%	príklady
Jediná motivácia	87,3	<i>hroch</i> → <i>hroší</i>
Dvojitá motivácia	11,8	<i>amatér/amatérsky</i> → <i>amaterizmus</i>
Trojitá motivácia	0,7	<i>obaliť/obal/obalový</i> → <i>obalovina</i>
Štvoritá motivácia	0,03	<i>špehovať/špeh/špenúň/špehúnsky</i> → <i>špehúnstvo</i>
Bez motivácie	0,2	<i>0 + téma</i> → <i>polytematický</i>

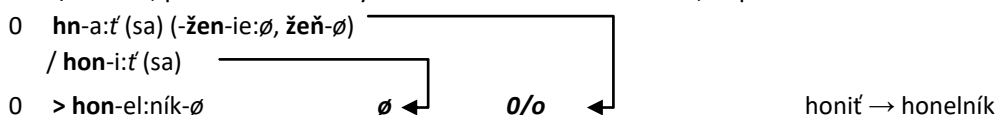
3) Kompozitá

Zložené slová sa v SKMS nachádzajú v hniezdach všetkých svojich koreňových morféme, pričom na všetkých miestach zápisu sa uvádza celý komplex alternácií, ku ktorým dochádza pri spájaní vo všetkých zložkách. Kompozitá s alternáciami sú teda do celkových počtov lexém s alternáciami, resp. jednotlivých alternácií, započítavané duplicitne. Pri niektorých kompozitách sa dokonca stáva, že jedna zo zložiek sa považuje za slovotvorne nemotivovanú, a predsa sa v nich môže realizovať alternácia vzhľadom na druhú zložku (porov. bod 2). Je tiež možné, že v hniezde komponentu s jedinou motiváciou sú alternácie uvedené ako pri polymotivácii (ak je druhý komponent motivovaný viacnásobne).

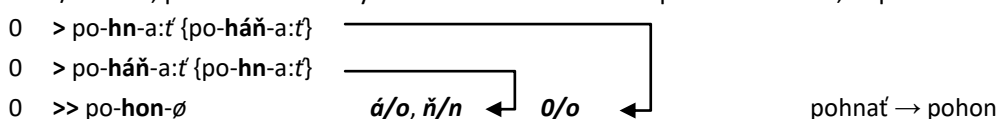
⁸ O trunkácii pozri kap. 2.

Pri zápise alternácií sprevádzajúcich utvorenie jednotlivých lexém sme sa stretli s viacerými ťažkosťami, ktoré sme riešili nasledujúcim spôsobom:

- Ak pri motivante existujú varianty alebo vidové dvojice, za motivant sme pokladali ten tvar/variant, pri motivácii ktorým nedochádza k alternáciám, napr.

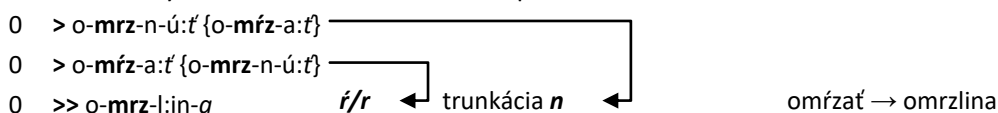
- Ak pri motivante existujú varianty alebo vidové dvojice, za motivant sme pokladali ten tvar/variant, pri motivácii ktorým dochádza k menšiemu počtu alternácií, napr.

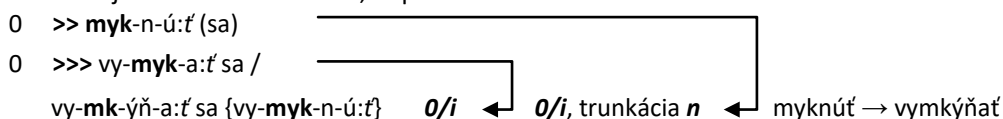
- Ak pri motivante existujú varianty alebo vidové dvojice, pričom pri motivácii oboma dochádza k rovnakému počtu alternácií, stanovili sme si hierarchiu alternančných podtypov: 1. alternácie korelovaných hlások, 2. alternácie s nulou, 3. alternácie nekorelovaných hlások, napr.

- Ak pri motivante existujú varianty alebo vidové dvojice, kde pri motivácii jedným tvarom/variantom dochádza k alternáciám a pri motivácii druhým tvarom/variantom k trunkáciám (o trunkáciách pozri podkap. 2), za motivant sme pokladali ten tvar/variant, pri motivácii ktorým dochádza k alternáciám, napr.

- Ak je motivát variantný, pričom utvorenie jedného z variantov sprevádza alternácia a utvorenie druhého variantu sprevádza alternácia aj trunkácia, zapisovali sme údaj týkajúci sa menej nákladného variantu, napr.

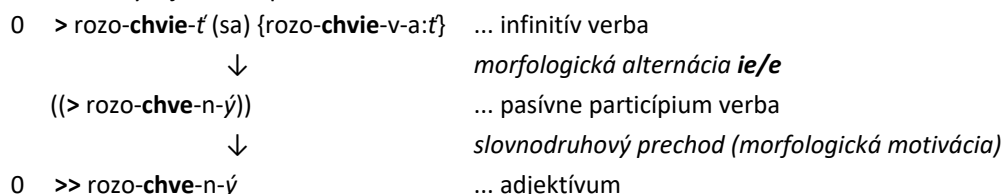
- Za motivant sa obvyčajne považuje základný tvar slova. Existujú však aj prípady, keď je motivát vo vzťahu nie so základným, ale napr. s prítomníkovým tvarom alebo l-ovým particípiom sloves, genitívnym tvarom substantív a pod. Ak je pri motivante v okrúhlych zátvorkách explicitne uvedený aj iný ako základný tvar, hodnotili sme to ako variantný motivant a postupovali sme podľa vyššie spomenutých pravidiel – ak bola motivácia nezákladným tvarom menej nákladná, považovali sme za motivat tento nezákladný tvar⁹, napr.

⁹ Alternáciu, ktorá sprevádza utvorenie tvaru slova, klasifikujeme ako morfológickú, a na tomto mieste sa ňou nezaobráame.

• Hoci SKMS zachytáva primárne lexémy utvorené v procese slovotvornej motivácie, vyskytujú sa v ňom aj lexémy, za fyzické utvorenie ktorých je zodpovedná morfológická motivácia (napr. departicipiálne substantíva a adjektíva). V SKMS nie je medzikrok v podobe participia uvedený, pri porovnaní motivantu (verba) a motivátu (adjektíva) je alternácia očividná, zastretý je len jej pôvod: alternácie, ku ktorým v takýchto prípadoch dochádza, sa neobjavujú na slovotvornej, ale na morfológickej úrovni, preto ich na tomto mieste neanalyzujeme, napr.

• Ako alternácie sme nehodnotili rekonštrukcie morfematických uzlov uvádzané v okrúhlych zátvorkách (napr. ob-vyk-l-ý → ob-(v)ýč-aj-ø) ani zmeny v potenciálne vydeliteľných afixoch, uvádzaných v hranatých zátvorkách (napr. bý[v]-a:t' → by[t]-ø), porov. Sokolová, 1999, s. 21, 28.

1.2 Typológia slovotvorných alternácií

Alternácie možno diferencovať z viacerých hľadísk. E. Pauliny (1968, s. 100) a J. Štolc (1968, s. 45) podľa druhu prípony, ktorá spôsobuje alternáciu, spomínajú alternácie v ohýbaní a alternácie v odvodzovaní. Ak teda k zmene foném dochádza na rozhraní tvarotvorného základu a formantu (pod vplyvom gramatickej alebo modifikačnej morfémy), hovoríme o **morfologickej** alternácii; ak sa táto zmena deje na rozhraní slovotvorného základu a formantu (pod vplyvom derivačnej alebo gramatickej morfémy), hovoríme o **slovotvornej** alternácii. Podľa J. Furdíka (2004, s. 49) „alternácie v slovotvorbe značne korešpondujú s alternáciami pri skloňovaní a časovaní (v morfológickom systéme), avšak nie sú s nimi celkom totožné“. Systémy morfológických a slovotvorných alternácií majú spoločný inventár možných hláskových zmien, slovotvorné alternácie sú však bohatšie, ich inventár je otvorený a neustále sa rozširuje o nové, najmä raritné alternácie pri slovách cudzieho pôvodu (porov. *ibid.*). Na tomto mieste sa zaoberáme výlučne slovotvornými alternáciami, ktoré sú podľa M. Sokolovej (2000, s. 443) frekvencovanejšie, ale menej pravidelné ako morfológické alternácie.

Podľa typu morfémy, v ktorej sa alternácie realizujú, poznáme **radixové** a **afixové** alternácie. Radixové alternácie sa realizujú v koreňovej morféme, afixové v derivačných morfémach (resp. hypermorfémach), ktoré sú súčasťou slovotvorného základu a nemajú v danom motivačnom kroku aktuálnu slovotvornú funkciu. Výlučne radixovými alternáciami sa zaoberali napr. B. Czéreová (2006) a F. Šimon (2006).

Najčastejšie sa alternácie diferencujú na základe charakteru alternujúcich hlások, a to na **vokálne** a **konsonantické** (porov. Pauliny, 1968, s. 100; Sabol, 1982), niektorí autori

vyčleňujú aj **vokalicko-konsonantické** (porov. Sabol, 1989, s. 336; Sokolová, 2000, s. 430; Furdík, 2004, s. 51), pričom tieto skupiny sa vnútorne ďalej delia (pozri [2] a text ďalej).

V tomto texte vychádzame z typológie M. Sokolovej (2000), v rámci ktorej klasifikujeme a opisujeme radixové aj afixové; vokalické, konsonantické aj vokalicko-konsonantické slovotvorné alternácie, ktoré sme v SKMS identifikovali. Pri opise jednotlivých alternácií postupujeme v smere od slovného druhu motivátu cez slovnodruhovú charakteristiku motivantu až ku konkrétnjším kategóriám (napr. typ slovotvorného formantu, onomaziológická kategória a pod.) tam, kde dostatočný počet výskytov dovoľuje zovšeobecňovať zozbierané údaje. Pri raritných alternáciách (v schémach [3] a [35] v okrúhlych zátvorkách) uvádzame len typ morfémy, v ktorej a pod vplyvom ktorej k tejto alternácii dochádza.

Z celkového počtu 20 610 alternácií je 8 382 vokalických, 16 vokalicko-konsonantických a 12 212 konsonantických; porov. [2].

[2] Typy slovotvorných alternácií podľa charakteru alternujúcich foném

Typ alternácie	%	Príklady
Vokalické	40,7	<i>získať</i> → <i>zisk</i>
Vokalicko-konsonantické	0,1	<i>ísť</i> → <i>ujst'</i>
Konsonantické	59,3	<i>žobrák</i> → <i>žobráčka</i>

1.2.1 Vokalické alternácie

Vokalické alternácie predstavujú viac ako 40 % slovotvorných alternácií (porov. [2]). Vysoký počet vokálov v slovenčine zodpovedá podľa M. Sokolovej (2000, s. 417 – 418) vysokému počtu vokalických alternácií: 19 vokalických hlások (a, á, e, é, o, ó, i, í, u, ú, ä, j, ĺ, ŕ, ř, ia, ie, iu, ô)¹⁰ vytvára celkovo 75 rôznych alternácií, pričom niektoré sú početné a pravidelné, iné sa obmedzujú na niekoľko prípadov a iné druhy sú už zo synchronného hľadiska neživé. V SKMS sme identifikovali celkovo 8 382 vokalických alternácií.

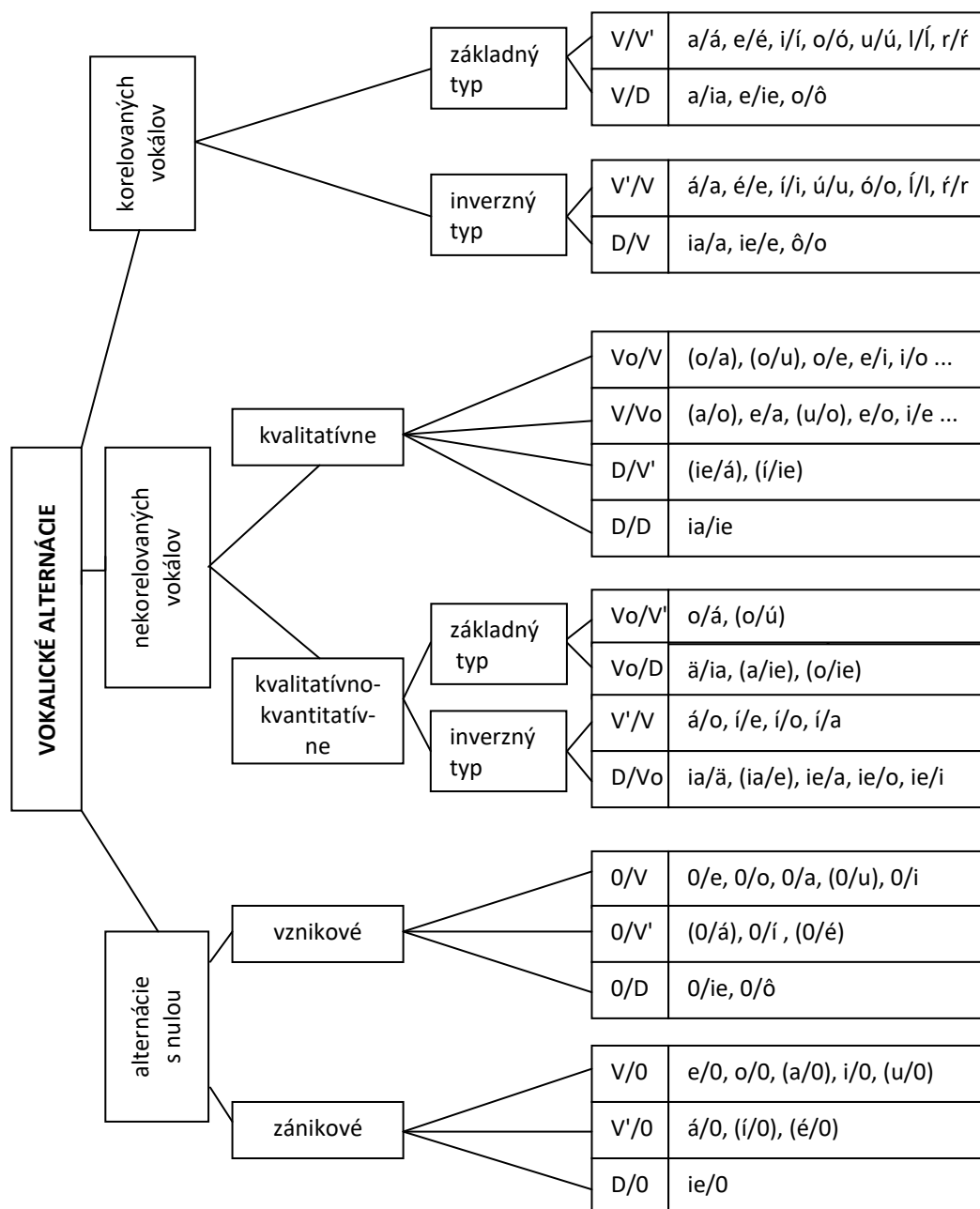
V druhom vydaní *Slovenskej gramatiky* (1955, s. 21) diferencuje J. Štolc striedanie (alternácie) samohlások na kvantitatívne a kvalitatívne, pričom medzi kvalitatívne alternácie radí aj striedanie samohlások s nulou. V piatom vydaní už alternácie samohlások rozdeľuje na kvalitatívne, kvantitatívne a alternácie s morfológickou nulou (Štolc, 1968, s. 46). Rovnako vokalické alternácie diferencuje E. Pauliny (1968, s. 108).

J. Sabol (1982, s. 478; 1989, s. 337) vokalické alternácie vnútorne delí na štyri skupiny, a to na kvalitatívne, kvantitatívne, kvantitatívno-kvalitatívne a alternácie vokálu s nulou. Rovnako vokalické alternácie diferencuje J. Furdík (2004, s. 51). M. Sokolová (2000, s. 418 – 430) diferencuje alternácie korelovaných vokálov, alternácie nekorelovaných vokálov a alternácie vokálu s nulou, pričom tieto skupiny sa ďalej diferencujú; porov. [3].

Najväčšie zastúpenie v rámci vokalických alternácií majú alternácie korelovaných vokálov (5 491), nasledujú alternácie s nulou (2 580), najmenej je alternácií nekorelovaných vokálov (311); porov. [4]. Desať najčastejších alternácií predstavuje 78,3 % vokalických alternácií; porov. [5].

¹⁰ Dlhý a krátky ypsilon je foneticky a fonologicky totožný s jotou, preto s ním pri alternáciách nepočítame. Slabikotvorné ŕ, ř, j, ĺ, ŕ majú vlastnosti vokálov: podľa J. Sabola (1989, s. 296) „fungujú ako sonantické, vokalické prvky s dištinkciou proti samohláskam“ a „zúčastňujú sa na kvantitatívnej vokalickej korelácii“, preto sa striedania týchto hlások radia medzi vokalické alternácie, porov. aj spracovanie v *Slovenskej gramatike* (1968, s. 51), resp. poznámku u L. Dvonča (1991, s. 43 – 44).

[3] Systematika vokalických alternácií

[4] Typy a podtypy vokalickej alternácie

Vokalickej alternácie	%	Podtypy	Príklady
korelovaných vokálov	65,5	základný typ	<i>jahoda</i> → <i>jahôdka</i>
		inverzný typ	<i>kalória</i> → <i>kakorický</i>
nekorelovaných vokálov	3,7	kvalitatívne	<i>kvitnúť</i> → <i>kvet</i>
		kvalitatívno-quantitatívne	<i>päť</i> → <i>piaty</i>
s nulou	30,8	vznikové	<i>maslo</i> → <i>maselnica</i>
		zánikové	<i>lístok</i> → <i>lístkový</i>

[5] Desiat najfrekvencovanejších vokalickej alternácií

Poradie	Alternácia	Absolútny počet výskytov
1.	e/o	1 382
2.	á/a	1 192
3.	ó/o	848
4.	í/i	636
5.	o/o	510
6.	a/á	485
7.	i/í	442
8.	ú/u	380
9.	ie/e	366
10.	0/e	319

1.2.1.1 Alternácie korelovaných vokálov

Táto skupina alternácií sa v literatúre označuje aj ako kvantitatívne vokalickej alternácie, pretože alternanty sa líšia vlastnosťami kvantitatívnosť – nequantitatívnosť, pri diftongoch aj v spojení s vlastnosťami kízavosť – nekízavosť (porov. Sabol, 1989, s. 278, 338). Alternácie korelovaných vokálov sú najfrekvencovanejším typom (porov. aj Štolc, 1968, s. 51; Sabol, 1989, s. 338; Bystrianska, 1994, s. 20; Šimon, 2006, s. 166) – predstavujú viac ako 65 % vokalickej alternácií (20 rôznych alternačných typov; porov. [6]) a všetky sú obojsmerné. Diftong *iu* sa na alternáciách nezúčastňuje (Sokolová, 2000, s. 418). Fonémy *a*, *e* a *o* sa alternujú s dlhými hláskami *á*, *é* a *ó*, ale aj s diftongmi *ia*, *ie* a *ô*. Fonémy *i*, *u*, *l* a *r* sa alternujú len so svojimi dlhými pendantmi. Fonéma *ä* nemá korelovaný dlhý vokál alebo diftong, preto sa na tomto type alternácií nezúčastňuje.

Celkovo v tejto skupine rozlišujeme 20 alternácií – 10 alternácií základného typu (V/V' alebo V/D) a 10 alternácií inverzného typu (V'/V alebo D/V), pričom prevládajú alternácie inverzného typu¹¹, ktoré predstavujú 70,9 % alternácií korelovaných vokálov (porov. [6]). Rebríček desiatich najfrekvencovanejších vokalickej alternácií obsahuje až polovicu alternácií inverzného typu (2. *á/a*, 3. *ó/o*, 4. *í/i*, 8. *ú/u*, 9. *ie/e*) a dve alternácie základného typu (6. *a/á*, 7. *i/í*) Prevaha inverzného typu vokalickej alternácií súvisí s uplatňovaním pravidla o rytmickom krátení v slovenčine. Vysoká frekvencia alternácií korelovaných vo-

¹¹ V tomto bode sa naše výsledky dostávajú do rozporu s tvrdením M. Sokolovej (2000, s. 418), že inverzné alternácie sú „menej systémové a zriedkavejšie“. Naopak, podľa M. Dokulila (1962, s. 172) je v češtine krátenie samohlások (t. j. inverzný typ alternácií korelovaných vokálov) funkčne zaťaženejšie ako predĺžovanie.

kálov prispieva k systémovosti v jazyku, pretože kvantitatívne alternácie nijako nezne-
možňujú uvedomovanie vzťahu medzi slovotvorným motivantom a motivátom, čo hovo-
riacim uľahčuje pochopiť význam motivovaného slova.

Alternácie korelovaných vokálov sa realizujú majoritne v koreňových morfédoch (cca 65 %), menej v derivačných morfédoch. Základný typ sa alternuje takmer výlučne v pozícii prvej alternácie v lexéme, inverzný typ sa realizuje aj na mieste druhej, výnimočne aj tretej alternácie, pričom na mieste druhej alebo tretej alternácie k nim vždy dochádza len v koreňových morfédoch.

Alternácie korelovaných vokálov sa v literatúre o alternáciách spomínajú bežne (porov. Štolc, 1968, s. 50n.; Pauliny, 1968, s. 109 – 114; Sokolová – Jarošová, 2008), preto sa pri konkrétnych alternáciách bližšie nevenujeme ich spracovaniu v doposiaľ publikovaných prácach.

[6] Alternácie korelovaných vokálov

Základný typ	Počet	Príklady	Inverzný typ	Počet	Príklady
a/á	485	<i>padat' → pád</i>	á/a	1 192	<i>humánny → humanita</i>
e/é	10	<i>atletika → atlét</i>	é/e	208	<i>fonéma → fonematický</i>
i/í	442	<i>vyhrať → výhra</i>	í/i	635	<i>dýchať → dych</i>
o/ó	19	<i>korodovať → korózia</i>	ó/o	848	<i>ekológ → ekologička</i>
u/ú	185	<i>holub → holúbok</i>	ú/u	379	<i>hlúpy → hlupák</i>
l/ĺ	22	<i>žltý → žltok</i>	ĺ/l	15	<i>klzať → klzák</i>
r/ŕ	42	<i>srna → sŕňa</i>	ŕ/r	44	<i>vŕtať → vrták</i>
a/ia	99	<i>občan → občianka</i>	ia/a	122	<i>mesiac → mesačný</i>
e/ie	206	<i>prehradiť → priehrada</i>	ie/e	363	<i>chlieb → chlebník</i>
o/ô	86	<i>kopa → kôpka</i>	ô/o	83	<i>kôš → košový</i>

a/á

Alternácia *a/á* sa v materiáli SKMS vyskytla 485-krát, čo predstavuje 8,8 % alternácií korelovaných vokálov a ide o šiestu najčastejšiu vokalickú slovotvornú alternáciu (porov. [4]). Táto alternácia sa okrem jedinej výnimky (*ná-mah-a → na-máh-av-y*) realizuje vždy v pozícii prvej alternácie v lexéme, pričom v približne polovici výskytov za ňou nasleduje ďalšia alternácia – alternácia *a/á* sa teda často realizuje spoločne s inou alternáciou, a to v koreňových (*drak-ø → dráč-ik-ø*) aj v derivačných morfédoch (*na-dých-n-u:ť → ná-dych-ø*). Vo verbách sa alternácia *a/á* realizuje výlučne v koreňovej morféme.

[7] Výskyt alternácie *a/á*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	sufixálne k-ové deminutíva	<i>obláčik, obrázok, smotánka, sáčko, povrážtek</i>
		iné sufixálne deriváty	<i>akvaristika, tovareň, literát, tvárnica</i>
	deadj	sufixálne k-ové nositele vlastností	<i>belások, plánka, zážitok, koncentrák</i>
	dever	transflexné spredmetnenia deja s alternáciou v pôvodných prefixoch <i>na-, za-</i>	<i>nácvik, záder, nástup, záškrť</i>
		transflexné spredmetnenia deja s alternáciou v koreňovej morféme	<i>práca, krádež, pád, návšteva</i>

		spredmetnenia deja so sufixom <i>-ka</i>	<i>nakládka, stávka, splátka, záhaľka</i>
ADJ	dever	so sufixom <i>-ný</i> s alternáciou v pôvodných prefixoch <i>na-</i> , <i>za-</i>	<i>záslužný, nácvičný, zápalný, návratný</i>
	desub	mutačné so sufixom <i>-ný/-ny</i>	<i>odvážny, závesný, lokálny, záverečný</i>
VER		prefixálne (resp. prefixálno-konfixálne) s alternáciou v koreňovej morféme	<i>doráňať, pretvárať, vysávať, odstrániť</i>

e/é

Alternácia *e/é* sa realizuje len v 10 lexémach s cudzím koreňom, lebo v domácich slovách je dlhým korelátom hlásky *e* diftong *ie* (porov. Sokolová, 2000, s. 418). Vždy sa realizuje v pozícii prvej alternácie v lexéme, a to okrem jednej výnimky (*atl-et-ik-a* → *atl-ét-ø*) pravidelne v koreňovej morféme (*neur-astén-i-a* → *neur-asten-ik-ø*). Ide najmä o substantíva so zakončením na *-ia* (*mizéria, rebélia, adhézia, špécia*).

i/í

Alternáciu *i/í* sme v SKMS zaznamenali 442-krát, čo predstavuje 8,1 % alternácií korelovaných vokálov. S touto frekvenciou je alternácia *i/í* na 7. mieste v rebríčku najfrekvencovanejších vokalických alternácií porov. [5])¹³. Najčastejšie sa realizuje v prefixálnej derivačnej morféme (*vy-rez-a:t* → *vý-rez-ø*), no vyskytuje sa aj v koreňových morfémech (*kopyt-o* → *kopýt-k-o*), pri verbách výlučne v koreňových morfémech (*kriv-ý* → *krív-a:t*). Obvyčajne je na mieste prvej alternácie v rámci lexémy (*tich-ý* → *tíš-i:t*), v kompozitách sa vyskytuje aj v pozícii druhej alternácie (*trias-t + rít-ø/rit-k-a* → *tras-o-rít-k-a*). Vo viac ako polovici výskytov sa v rámci slova kombinuje s inou alternáciou (*pri-lož-i:t* → *prí-loh-a*).

[8] Výskyt alternácie *i/í*

SD	motivovanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	názvy mláďat s alternáciou v derivačnej morféme	<i>lastoviča, kačiča, opíča</i>
		deminutíva	<i>jazyček, kopýtko, lístok</i>
	dever	transflexné spredmetnenia deja s alternáciou v pôvodnom prefixe <i>pri-</i> , <i>vy-</i>	<i>prístup, výter, príprava, vývar</i>
		mutačné deriváty so sufixom <i>-ok</i>	<i>výrastok, prísudok, výbežok, pripravok</i>
		mutačné deriváty so sufixom <i>-ka</i>	<i>výčitka, prípojka, výchylka, príchytka</i>
		mutačné deriváty s inými sufixmi	<i>príjemca, výkladište, výkričník, prípravňa</i>
ADJ	dever	mutačné deriváty so sufixom <i>-ný</i>	<i>výhrevný, prípustný, výstižný, prípravný</i>
VER	dever	konfixálne utvorené – prefixálno-sufixálne alebo prefixálno-transflexné	<i>skríknúť, zahnívať, premýšľať, vyslyšať</i>
	deint		<i>pípať, kikirikať, bzikať</i>

¹³ Treba spomenúť, že alternácia *i/í* sa týka nielen joty, ale aj ypsilonu.

o/ó

Alternácia *o/ó* sa realizuje len v koreňových morfédoch 19 lexém cudzieho pôvodu (porov. Sokolová, 2000, s. 418), vždy v pozícii prvej alternácie v slove. Ide najmä o desubstantívne mutačné (*ped-agog-ik-a* → *ped-agó-g-ø*) a deverbatívne transpozíčné substantíva (*explod-ov-a:tʔ* → *explóz-i-a*).

u/ú

Alternáciu *u/ú* sme v skúmanom súbore identifikovali 184-krát, čo predstavuje 3,4 % alternácií korelovaných vokálov. Realizuje sa výlučne v pozícii prvej alternácie v lexéme, a to v koreňových (*zub-ø* → *zúb-ok-ø*) aj v derivačných morfédoch – takmer vždy v prefixálnych (*u-tvár-a:tʔ* → *ú-tvar-ø*), zriedkavo v sufixálnych (*kož-uch-ø* → *kož-úš-ok-ø*).

[9] Výskyt alternácie *u/ú*

SD	motivovanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva	<i>halúzka, prúžok, strúčik, pútko</i>
	dever	sufixálne aj transflexné spredmetnenia deja	<i>úsudok, úchylka, úklon, úľava</i>
		mutačné deriváty so sufixom <i>-ok</i>	<i>ústupok, úväzok, úlomok, úlovok</i>
ADJ	dever	mutačné deriváty so sufixom <i>-ný</i>	<i>útulný, úchvatný, únosný, údajný</i>
VER	deint	transflexné deriváty s alternáciou v radixe	<i>chrúmať, lúskať, šúchať, drúzgať</i>

l/ĺ

Táto alternácia sa v literatúre bežne opisuje v rámci vokalických alternácií (Sokolová, 2000, s. 420; Czéreová, 2006, s. 148). Sprevdza utvorenie 22 lexém, realizuje sa výlučne v koreňovej morféme domácich slov v pozícii prvej alternácie, no veľmi často ju sprevdza alternácia velár, najmä *h/ž*, *k/č* a *č/k* (*vlk-ø* → *vĺč-ok-ø*).

[10] Výskyt alternácie *l/ĺ*

SD	motivovanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva	<i>jabĺčko, chlípok, víčik</i>
	deadj	nositele vlastnosti	<i>žítok, obdlížnik</i>
		spredmetnenia vlastnosti	<i>hlbka, dlžka</i>
VER	deadj	transflexné deriváty	<i>predlžiť, hlbiť</i>

r/r̥

Alternáciu *r/r̥* radíme – rovnako ako alternáciu *l/ĺ* – k vokalickým alternáciám. Pri slovo-
tvorbe sa realizuje v koreňových morfédoch 42 domácich lexém, a to vždy v pozícii prvej
alternácie, často ju však sprevdza aj ďalšia – konsonantická alternácia (*prš-a:tʔ* → *s-prch-n-
-u:tʔ*).

[11] Výskyt alternácie *r/r̥*

SD	motivovanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva	<i>hrstka, kríčok, víšok, žrdka</i>
VER	dever	konfixálne deriváty	<i>nadrížať, spríchnuť, rozfríknuť sa, premívať sa</i>
	deint	transflexné deriváty	<i>fríkať, škříkať, vízgať, vízať</i>

a/ia

Alternácia *a/ia* sa v SKMS vyskytla 99-krát, čo vzhľadom na zaťaženosť vokálu *a* nie je veľa: hláska *a* sa prioritne alternuje s dlhým vokálom *á*. Realizuje sa najmä v koreňových morfémech (*d'al-ek-ý* → *dial'-nic-a*), v menšej miere v derivačnej morféme *an* (*zem-an-ø* → *zem-ian-k-a*) a v sufikoidoch (*dv-a-dsať-ø* → *dv-a-dsiat-y*), a to vždy na mieste prvej alternácie v lexéme.

[12] Výskyt alternácie *a/ia*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva	<i>krčiazok, žliazka, briadka, retiazka</i>
		feminatíva	<i>občianka, meštianka, zemianka</i>
	denum	sufixálne deriváty	<i>desiatka, dvadsiatka, tridsiatnik</i>
ADJ	desub	deriváty so sufikom -sky	<i>meštiansky, zemiansky, podpoliansky</i>
NUM	denum	radové číslovky	<i>desiaty, dvadsiaty, tridsiaty</i>
VER	dever	konfixálne (prefixálne) deriváty s rôznym spôsobom slovesného deja	<i>nahliadnuť, prihliadnuť, rozťahnuť, odtiahnuť</i>
	deint	transflexné deriváty typu <i>chytať</i>	<i>mliaskať, fliaskať, čliapať, chniapať</i>

e/ie

Alternáciu *e/ie* sme v SKMS identifikovali 206-krát, čo predstavuje 3,8 % alternácií korelovaných vokálov. Vokál *e* sa v domácich slovách alternuje výlučne s diftongom *ie* (porov. Sokolová, 2000, s. 418). Realizuje sa výlučne v pozícii prvej alternácie v lexéme, a to v koreňových (*ob-rez-a:ť* → *ob-riez-k-a*) alebo v prefixálnych (*pre-lož-i:ť* → *prie-loh-ø*) aj sufikálnych (*prst-eň-ø* → *prst-ien-ok-ø*) derivačných morfémech.

[13] Výskyt alternácie *e/ie*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva	<i>strieška, pramienok, koliesko</i>
	dever	s alternáciou v koreňovej morféme	<i>oddiel, poviedka, spomienka</i>
		transflexné deriváty s alternáciou v prefixálnej derivačnej morféme <i>pre-</i>	<i>priesada, prieskum, prietok, prietrž</i>
		sufixálne deriváty s alternáciou v prefixálnej derivačnej morféme <i>pre-</i>	<i>priepustka, priesečnica, priehlbina, prievozník</i>
ADJ	dever	sufixálne deriváty s alternáciou v prefixálnej derivačnej morféme <i>pre-</i>	<i>prieberčivý, nepriestrelný, priesvitný, priebojný</i>
VER	dever	modifikačné konfixálne deriváty	<i>pobiehať, omietnuť, nasviedčať, utiekať sa</i>

o/ô

Táto alternácia sa napriek periférnemu postaveniu diftongu *ô* v SKMS vyskytla 88-krát – v slovách domáceho pôvodu je totiž hláska *ô* hlavnou alternantou vokálu *o*. Realizuje sa výlučne v pozícii prvej alternácie v rámci lexémy, viac ako v polovici prípadov sa však kombinuje s inou, prevažne konsonantickou alternáciou (*lalok-ø* → *lalôč-ik-ø*). Vyskytuje sa najmä v koreňových (*post-i:ť* → *pôst-ø*), v menšej miere aj v derivačných morfémech –

sufixálnych (*dobr-ot-a* → *dobr-ô-t-k-a*) aj prefixálnych morfédoch *do-* a *po-* (*do-káz-a:t* → *dô-kaz-ø*).

[14] Výskyt alternácie *o/ô*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva so sufixmi <i>-ok, -ik, -tek, -ka</i>	<i>pirôžok, rôčik, brlôžtek, kôpka</i>
	dever	transflexné spredmetnenia deja	<i>pôdoj, dôkaz, dôvtip, pôst</i>
		sufixálne detiváty z rôznych onomaziologických kategórií	<i>vôdzka, pôžitok, dôchodok, pôžička</i>
ADJ		so sufixom <i>-ný/-ny</i>	<i>dôkladný, hôrny</i>

á/a

Alternácia *á/a* je najčastejšie sa vyskytujúcou alternáciou korelovaných vokálov *a* v rebríčku najfrekvencovanejších vokálnych alternácií je s výskytom 1 192 prípadov (21,7 % alternácií korelovaných vokálov) na druhom mieste (porov. [5]). Vyskytuje sa 2,5-krát častejšie ako jej základná podoba *a/á*. Realizuje sa v pozícii prvej (*chrob-ák-ø* → *chrob-ač-i*), druhej (*za-pál-i:t* → *zá-pal-k-a*) alebo tretej (*vietor-ø + lám-a:t* → *vetr-o-lam-ø*) alternácie v rámci lexémy, a to v koreňových (*mráz-ø* → *mraz-ov-ý*) aj sufixálnych derivačných (*i-nov-ác-i-a* → *i-nov-ač-n-ý*) morfédoch. V prefixálnych morfédoch sa táto alternácia nerealizuje, pretože z hľadiska dodržiavania rytmického zákona sa obyčajne krátia posledné slabiky slova.

[15] Výskyt alternácie *á/a*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	mutačné sufixálne deriváty s alternáciou v radixe	<i>kaviareň, gymnazista, dramatik</i>
		mutačné sufixálne deriváty s alternáciou v cudzej derivačnej morféme <i>ál, át, ár, áv</i>	<i>generalita, sonatína, proletariát, oktáván</i>
		kolektíva	<i>chrobač, junač, všivač</i>
	deadj	spredmetnenia vlastnosti so sufixom <i>-ita</i>	<i>humanita, lojalita, solidarita, vitalita</i>
		názvy hnutí a ideológií so sufixom <i>-izmus</i>	<i>sekularizmus, racionalizmus, liberalizmus, fatalizmus</i>
	dever	transflexné spredmetnenia deja od prefixálnych verb	<i>príkaz, záchvat, rozvrat, návrat</i>
		transflexné spredmetnenia deja s alternáciou v radixe	<i>cval, mam, rast</i>
		sufixálne spredmetnenia deja s alternáciou v radixe	<i>záhaľka, paľba, pastva, strasť</i>
		transflexné mutačné deriváty (sekundárna lexia)	<i>útvar, záplata, otrava, nerast</i>
		sufixálne činiteľské názvy	<i>travič, zástanca, kazateľ, plavec</i>
		sufixálne názvy miesta deja	<i>plaváreň, sadziareň, pasienok</i>
		sufixálne názvy prostriedku deja	<i>dlaždica, zápalky, mlatok, šparák</i>
		iné sufixálne mutačné deriváty	<i>plavidlo, výpalné, rastlina</i>

ADJ	desub	mutačné deriváty so sufixom -ný, sprievodnou alternáciou c/č a trunkáciou infixu :i	<i>emancipačný, identifikačný, klasifikačný, meditačný</i>
		mutačné deriváty s n-ovým hyperformantom ¹⁴ (sufixom)	<i>ekvatoriálny, grandiózny, invazívny</i>
		deriváty a kompozitá so sufixom -ský	<i>maltuziánsky, zemepanský, megalomanský</i>
		deriváty so sufixom -ický	<i>magický, vokálny, dekadický</i>
	depron		<i>samočinný, našský</i>
VER	desub a deadj	deriváty so sufixom -ovať	<i>výtvarný, oslavný, zápalný, podvrtný</i>
		deriváty so sufixom -ný od prefixálnych slovies	
	dever	mutačné s hyperformantom -ovať	<i>kraľovať, moralizovať, fantazírovať, vulgarizovať, finalizovať</i>
		modifikačné deminutívne verbá so sufixom -kať	<i>skackať, chrapkať, chmatkať</i>
		prefixálne, resp. prefixálno-konfixálne	<i>prehadzovať, obskakovať, nakladať, zastaviť</i>
ADV	desub (polymot)	so sufixmi -ne, -icky, -aticky	<i>populačne, vokálny, dramaticky</i>

é/e

Alternácia é/e sprevádza utvorenie 208 lexém (3,8 % alternácií korelovaných vokálov) a je takmer 21-krát frekventovanejšia ako jej základný typ e/é. Realizuje sa výlučne na mieste prvej alternácie v lexéme, a to majoritne v nedomáciach koreňových (*fenomé-n-ø* → *fenomen-ál:n-y*), ale aj v cudzích sufixálnych derivačných morfémech *éz, ém, ér, ét* (*po-éz:i-a* → *po-et-ic:k-ý*).

[16] Výskyt alternácie é/e

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	feminatíva	<i>logopedička, stratégička</i>
		konateľské názvy s rôznymi sufixmi	<i>akademik, komediant, karierista</i>
		názvy ideológií, odborov a smerov	<i>dietetika, genetika, materializmus</i>
ADJ	desub	deriváty so sufixmi -ita, -ika	<i>obezita, suverenita, helenistika</i>
		sufixálne deriváty od kompozít	<i>kartotečný, ortopedický</i>
		deriváty so sufixom -álny	<i>bakteriálny, geniálny, materiálny</i>
		deriváty so sufixom -ický	<i>anemický, heroický, hypotetický</i>
		deriváty s inými sufixmi	<i>mysteriózny, planetárny, režijný</i>
VER	desub a deadj	deriváty s hyperformantom -ovať	<i>privilegovať, syntetizovať, režírovať</i>
ADV	desubs (polymot)	deriváty so sufixom -icky	<i>epidemiologicky, strategicky, akademicky</i>

¹⁴ K vymedzeniu hyperformantu porov. oddiel IV. kap. 2.2.

i/i

Alternáciu *i/i* sme v SKMS identifikovali 636-krát (11,6 % alternácií korelovaných vokálov), v rebríčku najfrekvencovanejších vokalickej alternácií je na 4. mieste (porov. [5]) a jej výskyt je porovnateľný s výskytom jej základnej podoby *i/i* (442 : 636). Realizuje sa v pozícii prvej (*čít-a:t' → čít-ár:eň-ø*) alebo druhej (*vy-š'í-v-a:t' → vý-š'í-v-k-a*) alternácie v rámci lexémy, a to v koreňových (*disciplín-a → disciplín-ár:n-y*) aj sufixálnych derivačných (*slov-ník-ø → slov-ník-ár-ø*) morfédoch.

[17] Výskyt alternácie *i/i*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	feminatíva	<i>nemravnica, služobnica, bezbožnica</i>
		konateľské názvy	<i>milicionár, križiak, policajt, recidivista, kostymér, primán, editor</i>
		názvy smerov, ideológií a hnutí	<i>regionalistika, tradicionalizmus, kalvinista, empirizmus</i>
		názvy miesta so sufixom <i>-áreň</i>	<i>hlinikáreň, dusikáreň, kočikáreň, ošipáreň</i>
		iné sufixálne deriváty	<i>viróza, linka, kysličník, konkubinát, archiválie</i>
		kompozitá (sub + sub)	<i>klimatológia, vinohrad</i>
	deadj	spredmetnenia vlastnosti so sufixom <i>-ita</i>	<i>pasivita, asertivita, intimita, expresivita</i>
	dever	transflexné spredmetnenia deja od prefixálnych verb	<i>výčin, nádych, zápis, počín, dôvtip</i>
		kompozitá (sub + verb)	<i>päťolizač, perohryz, románopisec</i>
ADJ	desub	transflexné živočíšne prídavné mená vzoru páví	<i>brhličí, červíči, kamzičí, stehličí, mopsličí</i>
		mutačné deriváty so sufixom <i>-ný</i> , sprievodnou alternáciou <i>c/č</i> a trunkáciou infixu <i>:i</i>	<i>exhibičný, justičný, koaličný, petičný, tradičný, muničný</i>
		mutačné deriváty s hyperformantom <i>-ný</i> (<i>-ny, -álny, -uálny, -iálny, -ajný, -árny, -ívny, -ózny</i>)	<i>lyceálny, audiovizuálny, principiálny, policajný, disciplinárny, intuitívny, religiózny</i>
		mutačné deriváty s hyperformantom <i>-ický</i>	<i>paralytický, enzymatický, motivický</i>
	dever	mutačné deriváty a kompozitá so sufixom <i>-ný</i>	<i>ohybný, dotyčný, záživný, samohybný, nebotýčný</i>
VER	desub	mutačné so sufixom <i>-ovať</i>	<i>remizovať, motivovať, archivovať</i>
	deadj	mutačné s rozšíreným sufixom <i>-izovať</i> s trunkáciou <i>n</i>	<i>aktivizovať, objektivizovať, kolektivizovať</i>
	dever	modifikačné jednorazové verbá so sufixom <i>-núť</i>	<i>chlipnúť, pisknúť, štipnúť, bryzgnúť</i>
		modifikačné deminutívne verbá so sufixom <i>-kať</i>	<i>štipkať, lizkať, chlipkať, kyvkať</i>
		prefixálno-sufixálne verbá so sufixom <i>-ovať</i>	<i>polihovať, vypiskovať, spytovať, ubytovať</i>
ADV	desubs (polymot)	so sufixmi <i>-ne, -icky</i>	<i>pozične, empiricky, koalične, analyticky</i>

ó/o

Alternácia *ó/o* sprevádza utvorenie 848 lexém (15,4 % alternácií korelovaných vokálov, cca 45-krát frekventovanejšia ako jej základné podoba *o/ó*) a v rebríčku najfrekventovanejších vokalickej alternácií zaujíma 3. miesto (porov. [5]). Realizuje sa výlučne v pozícii prvej alternácie v lexéme, a to takmer vždy v koreňovej morféme (*špión-ø* → *špion-áz-ø*), výnimočne v sufixálnych derivačných morfédoch *ón*, *oz* a *or* (*skler-óz-a* → *skler-ot-ik-ø*).

[18] Výskyt alternácie *ó/o*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	feminatíva s viazaným radixom -log- so sufixom -ička	archeologička, zoologička, paleontologička
		konateľské názvy	betonár, filharmonik, garderobier, kolonista
		mutačné deriváty pomenovania deja so sufixom -izácia	rajonizácia, periodizácia, fluorizácia, telefonizácia
		deriváty od názvov chemických prvkov a zlúčenín	jodid, chlorit, karbonát, amoniak, chloróza
	deadj	spredmetnenia vlastnosti so sufixom -ita	kuriozita, viskozita, nervozita, virtuozita
ADJ	desub	deriváty s viazaným radixom so sufixom -ický	astronomický, pedagogický, dichotomický, ekologický
		jednoradixové deriváty so sufixom -ický	ironický, kalorický, melodický, tropický
		deriváty s hyperformantom -ný	emočný, hormonálny, polárny
VER	desub	deriváty hyperformantom -ovať	telefonovať, kategorizovať, fluo- reskovať, kopírovať, teoretizovať
ADV	desub (polymot)	deriváty so sufixom -icky	etnologicky, patologicky, teoreticky

ú/u

Alternácia *ú/u* sa v skúmanom súbore vyskytla 380-krát (6,9 % alternácií korelovaných vokálov; 2-krát frekventovanejšia ako jej základná podoba *u/ú*, 8. miesto v rebríčku najfrekventovanejších vokalickej alternácií, porov. [5]). Realizuje sa v pozícii prvej (*hlúp-y* → *hlup-ák-ø*), ale pomerne často (v cca 18 % výskytov) aj v pozícii druhej (*na-kúp-i:t* → *ná-kup-ø*) alternácie v rámci lexémy – a to vždy po vokalickej alternácii korelovaných vokálov základného typu. Dochádza k nej hlavne v koreňových morfédoch (*škúl-i:t* → *škul'-av-ý*), menej v prefixálnych (*ú-ži-t-ok-ø* → *z-u-ži-t-k-ov-a:t*) alebo sufixálnych (*e-vol-úc-i-a* → *e-vol-uč-n-ý*) derivačných morfédoch.

[19] Výskyt alternácie *ú/u*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	sufixálne konateľské názvy	avanturista, klobučník, komunard, revolucionár
		názvy ideológií, hnutí a smerov	evolucionizmus, štrukturalizmus, iluzionizmus
		iné sufixálne deriváty	komunita, minutáž, pavučina

		kompozitá	<i>kníhkupec, drevorubač, bohoslužba</i>
	deadj	nositelia vlastností – osoby	<i>mudrc, skupáň, hlupák</i>
	dever	transflexné spredmetnenia deja	<i>odluka, zosuv, vzbura, nástup, sľub</i>
		sufixálne činiteľské názvy	<i>príslušník, nástupca, brusič, kupec</i>
		sufixálne názvy miesta deja	<i>učtáreň, bludisko, brusiareň</i>
		sufixálne názvy prostriedkov deja	<i>kružidlo, struhák, kurivo, obuvák</i>
		iné sufixálne deriváty	<i>ústupok, fujavica</i>
ADJ	desub	mutačné deriváty so sufixom -ný, sprievodnou alternáciou c/č a trunkáciou infixu :i	<i>reštitučný, evolučný, distribučný, perzekučný, substitučný, kontribučný</i>
		mutačné deriváty s hyperformantom -ný	<i>atributívny, iluzórny, aluviálny, uzuálny</i>
	dever	mutačné deriváty so sufixom -teľný s alternáciou v tematickej morféme	<i>nedotknuteľný, hnutelý, nezabudnuteľný, postrehnuteľný</i>
		mutačné deriváty so sufixom -ný s alternáciou v radixe	<i>útulný, smutný, posuvný, výlučný, snubný, nerozlučný</i>
VER	dever	modifikačné deminutívne verbá so sufixom -kať	<i>buvinkať, cmuľkať, lupkať, stupkať</i>
		modifikačné jednorazové verbá so sufixom -núť	<i>struhnúť, lusknúť, buchnúť, chrupnúť</i>
		iné deriváty	<i>rozhutovať, skupúvať, buchotať</i>

í/i

Alternácia *í/i* sa pri slovtvorbe realizuje v 15 domácich lexémach (porovnateľná početnosť výskytov ako základná podoba *i/í*), a to na mieste prvej (*tílc-ť → tlik-ot-a:ť*) alebo druhej (*pre-hĺb-i:ť → prie-hĺb-in-a*) alternácie (vždy po alternácii korelovaných vokálov základného typu) v rámci lexémy. Dochádza k nej len v koreňových morfémech *hľb-*, *tlk-*, *mlk-* a *klz-*. Realizuje sa najmä v transflexných (*za-mĺk-n-u:ť → zá-mlk-a*) a sufixálnych (*kĺz-a:ť → klz-ák-ø*) deverbatívnych substantívach.

í/r

Alternácia *í/r* sprevádza utvorenie 44 domácich lexém (takmer rovnaká početnosť ako pri základnom type *r/í*). Obsadzuje miesto prvej (*křm-i:ť → krm-iv-o*), ale pomerne často (29,5 % výskytov, vždy po alternácii korelovaných vokálov základného typu) aj druhej (*pre-trh-a:ť → prie-trž-ø*) alternácie v slove a je obmedzená na koreňové morfémy.

[20] Výskyt alternácie *í/r*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	dever	transflexné deriváty	<i>príkrm, vývrt, sprcha, námraza, prietrž</i>
		sufixálne deriváty	<i>vývrtka, krmovina, omrzlina, útržok</i>
VER	dever	prefixálne, sufixálne alebo prefixálno-sufixálne deriváty	<i>prekoprcnúť sa, ukrkať, poprchávať, vrzgnúť, odvrknúť</i>

ia/a

Alternáciu *ia/a* sme v skúmanom súbore identifikovali 122-krát (o niečo frekventovanejšia ako základný typ *a/ia*). Realizuje sa na mieste prvej (*do-hľad-a:ť → do-hľad-ø*) ale-

bo druhej (*za-priah-a:t* → *zá-prah-ø*) alternácie v slove, a to obyčajne v koreňových morfédoch (*mesiac-ø* → *mesač-n-ý*), výnimočnejšie v derivačných morfédoch (*moč-iar-ø* → *moč-ar-ist-ý*), resp. v afixoidoch (*štyr-i-dsiat-y* → *štyr-i-dsat-in-a*).

[21] Výskyt alternácie *ia/a*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	sufixálne a transflexné deriváty	<i>bodľač, peňaženka, ťažnica, močarisko</i>
	desub a dever	kompozitá	<i>peňazokaz, trasochvost, mrakodrap</i>
	dever	transflexné deriváty od prefixálnych verb	<i>príprah, rozhľad, otras, prehľad, pretras</i>
		sufixálne deriváty od nemotivovaných verb	<i>drapák, šlapaj, pradiar, trasovisko</i>
ADJ	desub a dever	kompozitá so sufixom -ný	<i>šesťmesačný, dobroprajný</i>
		sufixálne deriváty	<i>drapľavý, peňažný, trasľavý, námesačný</i>
NUM	denum	zlomkové číslovky	<i>desatina, dvadsatina, tridsatina</i>
VER	dever		<i>zdrapiť, požadovať, chňapnúť, čapkať</i>

ie/e

Alternácia *ie/e* sprevádza utvorenie 366 domácich lexém (6,7 % alterácií korelovaných vokálov; 9. miesto v rebríčku najfrekvencovanejších vokalických alternácií, porov. [5]; 1,7-krát frekvencovanejšia ako jej základná podoba *e/ie*). Realizuje sa v pozícii prvej (*o-bieh-a:t* → *obež-n-ý*), pomerne často (12,9 % výskytov) v pozícii druhej (*vy-hrie-v-a:t* → *vý-hre-v-n-ý*), v kompozite aj v pozícii tretej (*žial-ø* + *spiev-a:t* → *žal-o-spev-ø*) alternácie v rámci lexémy. Takmer vždy sa realizuje v koreňovej morféme (*bied-a* → *bed-ár-ø*), výnimočne v derivačnej morféme (*kon-iec-ø* → *kon-eč-n-ý*).

[22] Výskyt alternácie *ie/e*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva	<i>pesnička, chlebič, vetrík, detičky</i>
		názvy miesta	<i>hvezdáreň, nevestinec, lekáreň</i>
		konateľské názvy	<i>bedár, hvezdár, námestník, zverolekár</i>
	desub a dever	kompozitá	<i>chlebobarca, vetrolam, vodostrek, spevokol</i>
	deadj	nositelia a nositele vlastnosti	<i>beloch, černocho, beláň</i>
	dever	transflexné transpozičné alebo (v sekundárnom výz- name) mutačné deriváty	<i>výsev, priebeh, premet, spev, vresk, podnet, návlek, výpek, výbeh, zástera</i>
		sufixálne transpozičné a mutačné deriváty	<i>posmech, treskot, pekáč, pletivo, lezec</i>
ADJ		kompozitá	<i>pravoverný, vetromilný, chlebobarný</i>
	desub	sufixálne alebo prefixálno- sufixálne deriváty	<i>deravý, bezdetný, vetrístý, chlebový</i>
	deadj	modifikačné deriváty	<i>belavý, černastý, počerný</i>
	dever	sufixálne mutačné deriváty	<i>záderčivý, hnetací, chvejivý, tekutý, škreklavý</i>

VER	desub	transflexné alebo prefixálno-transflexné deriváty	<i>pomeriť, zvetrať, merať, vmestiť (sa)</i>
	deadj	konfixálne deriváty	<i>belieť sa, sčernieť, zrednúť, obelieť</i>
	dever	sufixálne alebo prefixálno-sufixálne deriváty	<i>pekávať, predspevovať, odstrekovat'</i>
ADV			<i>časomerne, belavo, uprostred</i>

ô/o

Alternácia *ô/o* sa v SKMS objavila 83-krát (takmer rovnaká početnosť ako pri jej základnej podobe *o/ô*), a to majoritne v pozícii prvej (*stôl-ø* → *stol-ov-ý*), v troch prípadoch aj v pozícii druhej (*vy-po-môc-ť* → *vý-po-moc-ø*) alternácie v rámci lexémy. Realizuje sa výlučne v koreňových morfédoch domácich slov.

[23] Výskyt alternácie ô/o

SD	motivovanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva	<i>koník, nožík, stolček, kolík, košík</i>
		konateľské názvy so sufixom <i>-ár/-iar</i>	<i>koniar, nožiar, stolár, voliar</i>
	dever	činiteľské názvy	<i>pomocník, premožiteľ, drotár</i>
ADJ		kompozitá s koreňom <i>vol-</i> a <i>moc-/mož-</i>	<i>ľubovoľný, svojvoľný, všemocný, všemožný</i>
	desub	mutačné deriváty so sufixmi <i>-ný, -ový, -ský</i>	<i>voľný, stolný, kolový, košový, konský, volský</i>
VER	desub	sufixálne a konfixálne deriváty	<i>stolovať, volkať (si), dovoliť si, ukoňovať sa</i>
ADV			<i>koňmo, najneskoršie, voľky-nevoľky</i>

1.2.1.2 Alternácie nekorelovaných vokálov

Podľa J. Štolca (1968, s. 47) sú alternácie nekorelovaných vokálov¹⁵ starobylým javom siahajúcim do „niekoľkotisícročnej minulosti indoeurópskych jazykov“, označovaným v historických gramatikách ako *ablaut*. „Takých vokalických alternácií, pri ktorých by sa jeden vokál koreňa alebo kmeňa nahradzoval kvalitatívne iným vokálom a pritom by sa medzi oboma slovami ešte uvedomovala etymologická súvislosť, je v slovenčine veľmi málo.“ (Pauliny, 1968, s. 108). Alternácie nekorelovaných vokálov sú vnútorne diferencované na dve skupiny – kvalitatívne a kvalitatívno-quantitatívne. Pri kvalitatívnych vokalických alternáciách sa uplatňuje iný protiklad ako kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť, pri kvalitatívno-quantitatívnych alternáciách sa okrem protikladu kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť súčasne uplatňuje aj ďalší protiklad (porov. Sabol, 1989, s. 338).

Na alternáciách nekorelovaných vokálov sa v najväčšej miere podieľajú vokály *o* a *e*, menej vokály *á*, *ie*, *i*, *í*, *ia*, *a*, *ä*, vokály *u*, *ú* a *ô* len raritne a vokály *é* a *ó* nikdy¹⁶. Okrem

¹⁵ Autor ich označuje ako kvalitatívne alternácie, v rámci nich však opisuje aj striedania vokálov rozličnej kvality, ktoré sa líšia aj v kvantite.

¹⁶ Alternácie s hláskami *é* a *ó* sa realizujú najmä v prevzatých slovách (porov. Sokolová, 2000, s. 418), pri ktorých môže byť vzťah slovotvorného motivantu a motivátu sám osebe zastretý. Je preto logické, že sa pri takýchto slovách nerealizujú ešte aj alternácie nekorelovaných vokálov, ktoré celkovo zastierajú motivačné vzťahy (porov. ďalej).

vokálu *í* sa všetky tieto vokály realizujú v oboch alternančných pozíciách (t. j. ako morfonéma v motivante aj motiváte), vokál *í* sa realizuje len v pozícii morfonémy slovotvorného motivantu, takže žiaden vokál sa nemení na vokál *í*.

Takmer 95 % alternácií nekorelovaných vokálov sa realizuje v koreňových morfédoch, v derivačných morfédoch sú zastúpené minimálne. V rámci lexémy sa tieto alternácie realizujú na mieste prvej, druhej alebo tretej alternácie.

a) Kvalitatívne vokalicke alternácie

Podľa J. Štolca (1955, s. 24) ku kvalitatívnym alternáciám dochádza pri tvorbe deverbatívnych substantív – táto skupina síce tvorí väčšinu lexém s kvalitatívnymi alternáciami, tieto sa však realizujú aj pri tvorbe iných lexém, porov. ďalej.

Krátke monoftongy sa alternujú s inými krátkymi monoftongmi, výnimkou je vokál *u*, ktorý sa nikdy nealternuje s vokálmi *a* a *i*. Dlhý monoftong sa s iným dlhým monoftongom alternujú v jedinom prípade (*ú/á*), dlhý monoftong s diftongom tiež len výnimočne (*í/ie*, *ie/á*, *á/ô*)¹⁷. V súbore motivovaných slov zo SKMS sme identifikovali len jedinú alternáciu dvoch diftongov – *ia/ie*. V SKMS sme identifikovali 20 rôznych typov kvalitatívnych alternácií (porov. [24]), pričom 14 z nich je obojsmerných (*o/u* – *u/o*, *o/e* – *e/o*, *o/i* – *i/o*, *o/a* – *a/o*, *e/i* – *i/e*, *e/a* – *a/e*, *e/u* – *u/e*) a 6 jednosmerných (*i/a*, *ú/á*, *á/ô*, *í/ie*, *ie/á*, *ia/ie*)¹⁸. Celkovo ide o 108 kvalitatívnych vokalickej alternácií, čo predstavuje len 1,3 % vokalickej alternácií.

[24] Kvalitatívne alternácie nekorelovaných vokálov

Alternácia	Počet	Príklady	Inverzná alternácia	Počet	Príklady
<i>o/u</i>	2	<i>buržo</i> → <i>buržuj</i>	<i>u/o</i>	3	<i>luhať</i> → <i>lož</i>
<i>o/e</i>	11	<i>vietor</i> → <i>záveterný</i>	<i>e/o</i>	20	<i>odtekať</i> → <i>odtok</i>
<i>o/i</i>	1	<i>blázon</i> → <i>blázinec</i>	<i>i/o</i>	11	<i>zamykať</i> → <i>zámok</i>
<i>o/a</i>	4	<i>pokročiť</i> → <i>pokračovať</i>	<i>a/o</i>	1	<i>zastať</i> → <i>zástoj</i>
<i>e/i</i>	9	<i>percepcia</i> → <i>percipient</i>	<i>i/e</i>	21	<i>visieť</i> → <i>prívesok</i>
<i>e/a</i>	9	<i>sedieť</i> → <i>posadiť sa</i>	<i>a/e</i>	1	<i>ruman</i> → <i>rumenica</i>
<i>e/u</i>	1	<i>tabela</i> → <i>tabulátor</i>	<i>u/e</i>	1	<i>cucať</i> → <i>cecok</i>
<i>i/a</i>	4	<i>kašovitý</i> → <i>kašovatieť</i>			
<i>ú/á</i>	1	<i>chmúriť</i> → <i>chmára</i>			
<i>á/ô</i>	1	<i>obchádzať</i> → <i>obchádzka</i>			
<i>í/ie</i>	2	<i>pokrývať</i> → <i>pokrievka</i>			
<i>ie/á</i>	1	<i>striežť</i> → <i>stráž</i>			
<i>ia/ie</i>	4	<i>smiať sa</i> → <i>smiech</i>			

o/u

Alternáciu *o/u* uvádza M. Sokolová (2000, s. 424) len v skupine morfológických alternácií (pred gramatickou morfédom), na základe analýzy materiálu SKMS sa však ukázalo aj

¹⁷ Ide napr. o lexémy *obchádzať* → *obchádzka*, *pokrývať* → *pokrievka*, *striežť* → *stráž*, v ktorých sa už tiež oslabuje uvedomovanie motivačného vzťahu.

¹⁸ M. Sokolová (2000, s. 424) uvádza, že alternácia *i/o* sa vyskytuje len v základnom type a *e/a* len v inverznom type, čo odporuje našim zisteniam. Uvádza tiež jednosmernú alternáciu *ô/á*, ktorú sme v matériáli SKMS nezaznamenali.

jej zastúpenie pri slovotvorbe. Realizuje len v koreňových morfédoch dvoch slov – cudzieho pôvodu (*buržo-a* → *buržu:j-ø*) aj domáceho (*mor-i:t* → *mur-a*) – na pozícii prvej a jedinej alternácie v slove. Hlások *o* a *u* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

u/o

Alternácia *u/o* sprevádza utvorenie troch slov¹⁹. Realizuje sa v koreňovej (*luh-a:t* → *lož-ø*) alebo v derivačnej (*cenz-ur-ov-a:t* → *cenz-or-ø*) morféme deverbatívnych substantív, a to v pozícii prvej alternácie v rámci lexémy. Fungovanie alternácie *u/o* v slovo-tvornom systéme slovenčiny je však neisté, keďže dve lexémy (*cenzor*, *cenzorstvo*) s touto alternáciou sú viacnásobne motivované (pri motivácii iným motivantom k tejto alternácii nedochádza) a pri lexéme *lož* sa v SKMS uvažuje o vzájomnej motivácii (pri opačnom smere motivácie ide o alternáciu *o/u*). Túto alternáciu uvádza aj B. Czéreová (2006, s. 153).

o/e

Alternáciu *o/e* v literatúre spomína napr. M. Sokolová (2000, s. 424) alebo B. Czéreová (2006, s. 153). Identifikovali sme ju v 11 lexémach, pričom najčastejšie sa realizuje v pozícii tretej (*vietor-ø* → *bez-veter-n-ý*), menej v pozícii druhej (*sved-ok-ø* → *sved-ec-k-ý*) a len raz v pozícii prvej (*bubon-ø* → *buben-ík-ø*) alternácie v rámci lexémy. Obvyčajne k nej dochádza v koreňovej morféme (*vietor-ø* → *veter-ník-ø*), v lexémach s radixom *sved-* sa realizuje v derivačnej morféme (*sved-ok-ø* → *sved-ec-tv-o*). K alternácii *o/e* dochádza pri tvorení desubstantívnych substantív (*veternica*) a adjektív (*veterný*). Hlások *o* a *e* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

e/o

Alternácia *e/o* sprevádza utvorenie 20 lexém, pričom sa realizuje v koreňových morfédoch v pozícii prvej (*roz-ber-a:t* → *roz-bor-ø*), najčastejšie v pozícii druhej (*od-tek-a:t* → *od-tok-ø*) alebo tretej (*za-tek-a:t* → *zá-tok-a*) alternácie v lexéme. Dochádza k nej výlučne pri tvorení od slovies (porov. Sokolová, 2000, s. 425; Czéreová, 2006, s. 153) – vyskytuje sa najmä v transflexných (*nábor*) a sufixálnych (*zátočina*) substantívach, ale aj v transflexných verbách (*súložiť*) a sufixálnych adjektívach (*výborný*). Túto alternáciu opisuje aj J. Štolc (1968, s. 47).

o/i

Alternácia *o/i* sa v skúmanom súbore vyskytla len raz (*blázon-ø* → *blázin-ec-ø*), v literatúre rovnaký príklad spomína B. Czéreová (2006, s. 154). Realizuje sa v koreňovej morféme v pozícii prvej alternácie v slove. Hlások *o* a *i* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

i/o

Alternáciu *i/o* sme v SKMS identifikovali 11-krát, realizuje sa výlučne v koreňových morfédoch, a to na pozícii prvej (*kry-t* → *kro-v-ø*) alebo druhej (*hni-t* → *hno:j-ø*) alternácie v slove. Dochádza k nej pri tvorení deverbatív (porov. Sokolová, 2000, s. 424; Czéreová, 2006, s. 153) – najmä substantív (*záмок*, *boj*, *závoj*), menej verb (*opojiť*, *napojiť*).

¹⁹ M. Sokolová (2000, s. 424) uvádza aj alternáciu *u/o* v motivačnej dvojici *kuť* → *kovať*. V SKMS sú však slovesá *kuť* a *kovať* uvedené v jednom riadku ako varianty. Na základe takéhoto záznamu nemožno uvažovať o alternácii *u/o*.

o/a

Alternácia *o/a* sprevádza utvorenie 4 lexém, a to ako prvá a jediná alternácia. Dochádza k nej najmä v koreňových morfédoch deverbatív²⁰ (*kroj-i:t' → s-kraj-ok-∅*), v jednom prípade aj v derivačnej morféde *ov* deadjektíva (*kys-el-k-ov-ý → kys-el-k-av-ost'-∅*). Hlások *o* a *a* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

a/o

Na základe analýzy SKMS sa alternácia *a/o* realizuje pri utvorení jediného slova²¹ (*za-sta-t' → zá-sto:j-∅*), a to v koreňovej morféde v pozícii druhej alternácie v rámci lexémy. Výskyt tejto raritnej alternácie dokumentuje aj B. Czéreová (2006, s. 152).

e/a

Alternácia *e/a* sa realizuje pri utvorení 9 deverbatívnych²² lexém s radixmi *sad-* a *lah-*. K tejto alternácii dochádza práve v týchto radixoch, a to ako k prvej alternácii v rámci slova. Hlások *e* a *a* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

a/e

Alternáciu *a/e* uvádza iba B. Czérezová (2006, s. 153). Na základe analýzy materiálu SKMS sme ju identifikovali pri utvorení jedinej lexémy – *rumen-ic-a* od slova *ruman-∅*. Realizuje sa v koreňovej morféde v pozícii prvej alternácie v rámci lexémy.

e/u

Alternácia *e/u* sa v literatúre nespomína, identifikovali sme ju však v koreňovej morféde pri utvorení lexémy *tabul-át:or-∅* od slova *tabel-a*. Ide o slovo s nedomácom radixom, preto by bolo možné uvažovať aj nealternáčnom charaktere tejto hláskovej zmeny. Hlások *e* a *u* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

u/e

Alternácia *u/e* sa v literatúre nespomína. Analýza materiálu SKMS ukázala jediný výskyt tejto alternácie (*cuc-a:t' → cec-ok-∅*), aj ten je však spochybniteľný, keďže motivant je variantný (*cucať/cicať*) a alternatívna alternácia *i/e* je pri tvorení slov omnoho obvyklejšia.

e/i

Alternáciu *e/i* spomína J. Štolc (1968, s. 47) aj M. Sokolová (2000, s. 424) pri rozličných typoch slovotvorne motivovaných slov. Analýza SKMS priniesla 9 výskytov tejto alternácie, a to na mieste prvej (*lep-i:t' → lip-n-ú:t'*) alebo druhej (*jeden-∅ → jedín-ý*) alternácie v koreňových morfédoch lexém. Realizuje sa pri desubstantívnej a deverbatívnej slovo-tvorbe. Hlások *e* a *i* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

²⁰ M. Sokolová (2000, s. 424) uvádza ako príklad na alternáciu *o/a* motivačnú dvojicu *podložiť → podlaha*. V SKMS je však slovo *podlaha* uvedené ako nemotivované (synchronne sa už vzťah medzi týmito dvoma lexémami neuvedomuje), preto v tomto prípade o alternácii *o/a* už neuvažujeme.

²¹ M. Sokolová (2000, s. 424) uvádza ako príklad na alternáciu *a/o* motivačnú dvojicu *hrabať → hrob*, pri ktorej sa už synchronne motivačný vzťah neuvedomuje.

²² M. Sokolová (2000, s. 424) píše o kauzativizácii, ide však aj o tvorenie substantív (*výsada*) a adjektív (*protíľahlý*).

i/e

Alternácia *i/e* je najfrekventovanejšou kvalitatívnou alternáciou nekorelovaných vokálov, v literatúre sa často spomína (porov. Sokolová, 2000, s. 425, Czéreová, 2006, s. 153). F. Šimon (2006, s. 169) uvádza, že pôvod tejto alternácie je v klasických jazykoch. Pri analýze SKMS sme identifikovali 21 prípadov tejto alternácie. Realizuje sa na mieste prvej (*koncip-ov-a:t' → koncep-c:i-a*), v jednom prípade aj na mieste druhej (*vy-kvit-a:t' → vý-kvet-ø*) alternácie v rámci lexémy. Alternácia *i/e* sprevádza výlučne deverbatívnu slovo tvorbu, a to najmä substantív (*ši-t' → še-v-ø*), ojedinele adjektív (*deprim-ov-a:t' → depres-ív:n-y*) a verb (*vis-ie:t' → veš-a:t'*).

i/a

Jednosmerná alternácia *i/a* sa v literatúre nespomína, pri analýze SKMS sme ju identifikovali 4-krát. Realizuje sa v pozícii prvej alternácie v rámci lexémy, a to v koreňovej morféme substantívnych motivantov od slovesa *redigovať* (*[red]ak-t-or-ø*, *[red]ak-c:i-a*) so sprievodnou alternáciou *k/g* (porov. ďalej) a v infixoch *:at*, pripojených sprava k derivačnej morféme *ov*, v deadjektívnych transflexných verbách vzoru rozumieť (*kaš-ov:it-y → kaš-ov:at-ie:t'*, *loj-ov:it-y → z-loj-ov:at-ie:t'*).

ú/á

Alternácia *ú/á* je jedinou vokalicou kvalitatívnou alternáciou, v ktorej sa striedajú dva dlhé vokály. Realizuje sa pri tvorbe jedného deverbatívneho substantíva (*chmúr-i:t' → chmár-a*), a to v koreňovej morféme na mieste prvej alternácie v slove. V literatúre sa nespomína.

á/ô

Táto jednosmerná alternácia sa v literatúre neuvádza²³, v SKMS sme identifikovali len jeden prípad (*ob-chádz-a:t' → ob-chôdz-k-a*)²⁴, v ktorom sa alternácia *á/ô* realizuje v koreňovej morféme na mieste prvej alternácie v slove.

í/ie

Jednosmerná alternácia *í/ie* sprevádza utvorenie dvoch slov (*po-krý-v-a:t' → po-krie-v-k-a*, *lích-a:t' → na-lieh-a:t'*), realizuje sa v koreňovej morféme v pozícii prvej alternácie v rámci lexémy. V literatúre sa nespomína.

ie/á

Alternáciu *ie/á* uvádza len B. Czéreová (2006, s. 154), pri analýze SKMS sme ju identifikovali v koreňovej morféme jediného slova (*striež-t' → stráž-ø*).

ia/ie

Jednosmerná alternácia *ia/ie* je jedinou kvalitatívnou alternáciou dvoch diftongov. Uvádza ju napr. M. Sokolová (2000, s. 425). Realizuje sa v koreňových morfémach troch

²³ M. Sokolová (2000, s. 425) aj B. Czéreová (2006, s. 154) však uvádzajú opačnú alternáciu *ô/á*.

²⁴ Na tomto mieste však treba uvažovať o možnej nedôslednosti SKMS: analogické slová (napr. *po-chôdzka*, *schôdzka*) sú odvodené od (variantných) verb s koreňom *chod-*, lexéma *obchodiť* dokonca je v SKMS, nie však ako motivant slova *obchádzka*.

deverbatívnych verb (*lia-t' → lie-v-a:t', smia-t' sa → po-smie-v-a:t' sa, via-t' → po-vie-v-a:t'*) a ojedinelého substantíva (*smia-t' sa → smie-ch-ø*) v pozícii prvej alternácie v slove.

b) Kvalitatívno-quantitatívne vokaliké alternácie

Krátke monoftongy sa alternujú s dlhými monoftongmi alebo diftongmi inej kvality. Vnútorne sa diferencujú na alternácie základného typu (Vo/V' alebo Vo/D) a alternácie inverzného typu (V'/Vo alebo D/Vo). Vokál *u* sa na tomto type alternácií nepodieľa, hláska *ä* sa, naopak, alternuje len v rámci tohto typu alternácií s diftongom *ia*. V SKMS sme identifikovali 17 rôznych typov kvalitatívno-quantitatívnych slovotvorných alternácií²⁵ (porov. [25]), pričom 10 z nich je obojsmerných (*o/á – á/o, o/ú – ú/o, ä/ia – ia/ä, a/ie – ie/a, o/ie – ie/o*) a 7 jednosmerných (*i/ú, e/ô, í/a, í/e, í/o, ia/e, ie/i*)²⁶. Celkovo ide o 203 kvalitatívno-quantitatívnych vokalikých alternácií, čo predstavuje 2,4 % vokalikých alternácií.

[25] Kvalitatívno-quantitatívne alternácie nekorelovaných vokálov

Alternácia (V/V'-D)	Počet	Príklady	Opačná alternácia (V'-D/V)	Počet	Príklady
o/á	21	<i>horieť → zhárať</i>	á/o	40	<i>obstáť → obstojný</i>
o/ú	2	<i>hroziť → hrúza</i>	ú/o	1	<i>cenzúra → cenzorstvo</i>
ä/ia	14	<i>pamätať → pamiatka</i>	ia/ä	19	<i>obviazať → obväz</i>
a/ie	1	<i>flask → flieskať</i>	ie/a	6	<i>rozliehať sa → rozľahlý</i>
o/ie	1	<i>bubon → bubienok</i>	ie/o	37	<i>preniesť → prenosný</i>
i/ú	1	<i>osychať → osúch</i>			
e/ô	1	<i>ležať → lôžko</i>			
			í/a	5	<i>líhať → ľažkať si</i>
			í/e	21	<i>dojímať → dojemný</i>
			í/o	21	<i>zbíjať → zbojník</i>
			ia/e	3	<i>vysmiať → výsmech</i>
			ie/i	6	<i>prelievať → prieliv</i>

o/á

Alternácia *o/á* je pomerne frekventovaným typom kvalitatívno-quantitatívnych alternácií: v SKMS sme ju identifikovali 21-krát, v literatúre sa bežne uvádza (porov. Štolc, 1968, s. 47; Bystrianska, 1994, s. 20; Sokolová, 2000, s. 425; Czéreová, 2006, s. 154). Realizuje sa výlučne v pozícii prvej alternácie v slove, a to najmä v koreňových morfédoch (*doj-i:t' → pri-dáj-a:t'*), ale aj v derivačnej morféme *roz-* (*roz-štiep-i:t' → ráz-štep-ø*). Dochádza k nej výlučne pri deverbatívnej slovotvorbe, najčastejšie pri verbách (*vyzváňať, narábať, zhovárať sa*), menej pri substantívach (*rázporok, rázštep, ráztoka*). Hlasy *o* a *á* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

²⁵ J. Sabol (1989, s. 338) nesprávne uvádza, že v tomto type alternácií je v podstate len jediná alternácia *o/á* v slovesných tvaroch pri zmene vidu.

²⁶ M. Sokolová (2000, s. 425) uvádza viacero tvrdení, ktoré sa nezhodujú s našimi zisteniami: že alternácia *e/í* a *a/í* je obojsmerná, že alternácia *o/ú* sa vyskytuje len v základnom type a *ie/o* len v inverznom type. Uvádza tiež alternáciu *ia/i*, ktorú sme v materiáli SKMS nezaznamenali.

á/o

Alternácia *á/o* patrí medzi najfrekvencovanejšie kvalitatívno-kvantitatívne alternácie: v SKMS sme ju identifikovali celkom 40-krát. Realizuje sa v koreňových morfédoch v pozícii prvej (*ob-stá-t' → ob-sto:j-n-ý*) alebo druhej (*u-vádz-a:t' → ú-vod-ø*) alternácie v lexéme. V literatúre sa zvyčajne uvádza (porov. Bystrianska, 1994, s. 20; Sokolová, 2000, s. 426; Czéreová, 2006, s. 154).

[26] Výskyt alternácie *á/o*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	dever	transflexné spredmetnenia deja	<i>prelom, zhon, vchod, prestoj, sprievod</i>
		činiteľské názvy s rôznymi sufixmi	<i>pohonič, predchodca, podvodník</i>
		iné mutačné sufixálne deriváty	<i>zvodidlo, vývodka, úvodzovka, rozvodňa</i>
ADJ	dever		<i>obstojný, sprievodný, zvodný</i>
VER	dever	modifikačné	<i>obchodiť, zaobchodiť</i>

o/ú

Alternáciu *o/ú* spomína M. Sokolová (2000, s. 426) v súvislosti s transflexnou tvorbou frekventatív (napr. *ďakúvať*). V našej koncepcii sme vytváranie frekventatív chápali sufixálne so sprievodnou trunkáciou (porov. kap. 2) derivačnej morfémy *ov*, preto sme alternáciu *o/ú* v súbore SKMS identifikovali len 2-krát (porov. Czéreová, 2006, s. 154). Expresivita jedného z prípadov (*hroz-i:t' → hrúz-a*) a možná prehodnotená morfematická segmentácia druhého prípadu (*poľov-a:t'/*poľ-ov-a:t' → poľúv-a:t'/*poľ-úv-a:t'*) sú prejavom periférnosti tejto alternácie v slovenskom slovotvornom systéme. Hlások *o* a *ú* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

ú/o

Alternácia *ú/o* sa v literatúre nespomína, za absolútne okrajovú ju možno považovať aj na základe analýzy SKMS, v ktorom sme ju identifikovali jediný raz (*cenž-úr-a → cenž-or-stv-o*), aj to len ako jednu z možností pri viacnásobnej motivácii.

ä/ia

Alternácia *ä/ia* sa v skúmanom súbore vyskytla v koreňových morfédoch 14 slovotvorne motivovaných slov, a to vždy ako prvá alternácia v lexéme. Často sa kombinuje s alternáciou *ť/t* (*deväť-ø → deviat-k-a, päť« → spiat-oč:n-ý*, porov. Czéreová, 2006, s. 155). Realizuje sa v deminutívach (*rukoviatka, hoviadko*) a sufixálnych mutačných substantívach (*pamiatka, sviatok, spiatočník*), v radových číslovkách (*piaty, deviaty*) a v deadverbiálnych adverbiách (*spiatky, pospiatky*). Hlások *ä* a *ia* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

ia/ä

Alternácia *ia/ä* sprevádza utvorenie 19 lexém, podľa M. Sokolovej (2000, s. 424) túto alternáciu možno spojiť s alternáciou *ia/e*, keďže výslovnosť hlásky *ä* je uvoľnená. Realizuje sa výlučne v koreňových morfédoch, a to v pozícii prvej (*piat-y → päť-in-a*), ale aj druhej (*za-viaz-a:t' → zá-váz-n-ý*) alternácie v rámci slova. Dochádza k nej najmä pri tvorení

deverbatívnych substantív (*obväz, podväzok*) a adjektív (*nadväzný*) a denumerálnych numerálií (*devätina, devätoraký*).

a/ie

M. Sokolová (2000, s. 426) uvádza morfológickú alternáciu *a/ie* sprevádzajúcu imperfektivizáciu sloviess. Pri slovotvorbe sa alternácia *a/ie* objavila len raz (tento prípad si všíma aj B. Czéreová, 2006, s. 156), aj to pri deinterjekcionálnom tvorení (*flask* → *fliesk-a:t'*), pri ktorom je podoba motivantu nestála. Realizuje sa v koreňovej morféme v pozícii prvej alternácie v slove. Hlások *a* a *ie* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

ie/a

Alternáciu *ie/a* medzi kvalitatívno-quantitatívnymi vokalicnými alternáciami uvádza napr. M. Sokolová (2000, s. 426) alebo B. Czéreová (2006, s. 156). V SKMS sme ju identifikovali 6-krát: realizuje sa v koreňových morfémech, a to v pozícii prvej (*spolieh-a:t' sa* → *spoliah-l:iv-y*) alebo druhej (*za-lieh-a:t' → zá-lah-a*) alternácie v slove. Sprevádza najmä deverbatívnu slovotvorbu transflexných substantív (*prielaz, povlak*), sufixálnych adjektív (*rozlahlý*) a jedného feminatíva s adjektívnou deklináciou (*křažná*).

o/ie

O alternácii *o/ie* sa v literatúre nepíše, v SKMS sme identifikovali jediný prípad jej realizácie v koreňovej morféme v pozícii prvej alternácie v slove (*bubon-ø* → *bubien-ok-ø*). Hlások *o* a *ie* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

ie/o

Alternácia *ie/o* je druhou najpočetnejšou kvalitatívno-quantitatívnou alternáciou: v SKMS sme ju identifikovali 40-krát. V literatúre sa uvádza bežne (porov. Štolc, 1968, s. 47; Sokolová, 2000, s. 426, Czéreová, 2006, s. 156). Realizuje sa v koreňových morfémech v pozícii prvej (*z-bier-a:t' → z-bor-ø*), druhej (*vy-riec-t' → vý-rok-ø*) alebo tretej (*u-nies-t' → ú-nos-ø*) alternácie v rámci lexémy.

[27] Výskyt alternácie *ie/o*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	dever	transflexné	<i>výrok, prínos, súbor, rozvoz, potok</i>
		sufixálne	<i>zborník, prevozník, útočisko, dovozca</i>
ADJ	dever	mutačné deriváty so sufixom <i>-ný</i>	<i>prenosný, únosný, dovozný, vývozný</i>

i/ú

Jednosmerná alternácia *i/ú* sa v literatúre nespomína, pri tvorení slov sme ju identifikovali len v jednom nejednoznačnom²⁸ prípade (*o-sych-a:t' → o-súch-ø*). Realizuje sa v koreňovej morféme ako jediná alternácia v rámci lexémy.

²⁸ Motivant je variantný (*oschýnat*) a má aj vidovú dvojicu (*oschnúť*). Tvar *osychať* sme zvolili za motivant na základe určených pravidiel (porov. podkap. 1.1).

e/ô

Jednosmerná alternáciu *e/ô* sa v doteraz publikovanej literatúre spomína len raritne (porov. Czéreová, 2006, s. 156), na základe analýzy SKMS sme identifikovali len jediný jej výskyt (*lež-a:ť* → *lôž-k-o*). Realizuje sa v koreňovej morféme ako druhá alternácia v rámci lexémy.

i/a

Alternáciu *i/a* pri deverbatívach opisuje M. Sokolová (2000, s. 426), v SKMS sa vyskytuje 5-krát. Realizuje sa v koreňovej morféme na mieste prvej (*lích-a:ť* → *lah-ø*) alebo druhej (*vy-stríh-a:ť* → *vý-straž-n-ý*) alternácie v slove. Sprevádza výlučne deverbatívnu tvorbu substantív (*výstraha*), adjektív (*príľahlý*) a jedného verba (*ľážkať si*). Hlásky *i* a *a* sa pri slovotvorbe v opačnom poradí nealternujú.

i/e

Jednosmerná alternácia *i/e* sa v literatúre spomína bežne (porov. Bystrianska, 1994, s. 20; Sokolová, 2000, s. 426, Czéreová, 2006, s. 155), v SKMS sme ju identifikovali v 22 prípadoch. Realizuje sa v koreňových morfédoch deverbatív, a to v pozícii prvej (*do-jím-a:ť* → *do-jem-n-ý*) alebo druhej (*vy-po-čít-a:ť* → *vý-po-čet-ø*) alternácie v rámci lexémy. Dochádza k nej najmä v transflexne utvorených substantívach (*vnem, návšteva, počet, objem*) a sufixálnych adjektívach (*nespočetný, dojemný, príjemný*).

i/o

Bežne opisovaná (porov. Bystrianska, 1994, s. 20; Sokolová, 2000, s. 426, Czéreová, 2006, s. 155) jednosmerná alternácia *i/o* sa v SKMS vyskytla 21 lexémach. Dochádza k nej výlučne v koreňových morfédoch na mieste prvej (*s-pín-a:ť* → *s-pon-a*) alebo častejšie druhej (*vy-výj-a:ť* → *vý-vo-j-k-a*) alternácie v slove. Realizuje sa v desubstantívnych transflexne (*príboj, nájom, vývoj*) alebo sufixálne (*priebojník, zbojstvo, nájomca*) utvorených substantívach, zriedkavo v sufixálnych adjektívach (*výbojný, nevýbojný*).

ia/e

Alternáciu *ia/e* sme v SKMS identifikovali 2-krát. M. Sokolová (2000, s. 426) alebo B. Czéreová (2006, s. 155) uvádzajú viacero príkladov na realizáciu tejto alternácie (napr. *sejba, výhrevný, prílev*), v našej koncepcii sme tieto príklady hodnotili ako motivované nezákladným tvarom (porov. podkap. 1.1) a prípadnú alternáciu *ia/e* považujeme za morfológickú (realizuje sa pri utvorení tvaru slova) a na tomto mieste sa ňou nezaobráame. Na základe pravidla o výbere menej nákladného motivantu (porov. 1.1) sme alternáciu *ia/e* identifikovali v koreňových morfédoch slov *úsmešok* a *výsmech* motivovaných dokonavými tvarmi verb *usmiať sa* a *vysmiať*, a to na mieste druhej alternácie v slove po alternácii korelovaných vokálov základného typu.

ie/i

Alternáciu *ie/i* spomína iba B. Czéreová (2006, s. 156), pri slovotvorbe sme ju identifikovali v 6 lexémach. Realizuje sa v koreňových morfédoch deverbatív, a to na mieste prvej (*pre-lie-v-a:ť* → *pre-li-v-ø*) alebo druhej (*pre-lie-v-a:ť* → *prie-li-v-ø*) alternácie v rámci lexémy. Dochádza k nej výlučne v transflexne utvorených deverbatívnych substantívach (*osivo, záliv, odliv, príliv*).

V *Slovenskej gramatike* (Pauliny – Ružička – Štolc, 1968, s. 48) sa uvádza aj alternácia *u/i* a *ú/i*, na základe zaznačených motivačných vzťahov v SKMS už takéto alternácie neeviuujeme. M. Sokolová (2000, s. 426) aj B. Czéreová (2006, s. 155) uvádzajú aj slovotvornú alternáciu *ia/i* v deverbatívach *odliv* a *osivo*, v týchto prípadoch sme však uvažovali o motívácii imperfektívnym tvarom verba, ktorú sprevádza o čosi frekventovanejšia alternácia *ie/i*. V inej publikácii M. Sokolová (2012, s. 75) uvádza alternáciu *a/i*.

Alternácie nekorelovaných vokálov sa realizujú obyčajne v koreňových morfédoch deverbatív a sú synchrónne najmenej frekventované (predstavujú len necelé 4 % vokalických alternácií, rozptýlené do 37 alternančných typov, žiaden z nich nie je v rebríčku 10 najfrekventovanejších vokalických alternácií). Príčinou nízkej frekvencie alternácií nekorelovaných vokálov v synchrónne motivovaných lexémach je neistota, ktorú tieto alternácie do jazykového systému vnášajú: podľa J. Sabola (1989, s. 344) kvalitatívne a kvalitatívno-quantitatívne alternácie „prispievajú k oslabeniu vedomia o totožnosti koreňa“, majú vplyv na zastieranie uvedomeného vzťahu medzi slovotvorným motivantom a motivátom. Alternácie nekorelovaných vokálov sú prejavom jazykového vývinu, pričom tieto alternácie predstavujú na jednej strane pozostatky stavu jazyka v minulosti, ktoré sú v súčasnosti na ústupe; na druhej strane naznačujú preberanie *a/alebo* utváranie nových lexém, ktoré si vytvárajú vlastné slovotvorné hniezda.²⁹ Prítomnosť alternácií nekorelovaných vokálov je významným demotivačným činiteľom.³⁰

1.2.1.3 Alternácie s nulou

Alternácie vokálov s nulou predstavujú 30,8 % vokalických alternácií (18 alternančných typov), a podľa L. Dvonča, ktorý sa vokalickým alternáciám s nulou venoval v osobitnej štúdii (1981) „patria v slovanských jazykoch k najčastejšiemu typu alternácií“ (s. 43)³¹. Delia sa na vznikové (0/V) a zánikové alternácie (V/0). S nulou sa najčastejšie alternujú hlásky *o* a *e* (porov. Dvonč, 1981, s. 44; Sabol, 1989, s. 338; Sokolová, 2000, s. 427; ich vznikové a zánikové alternácie predstavujú 91,3 % vokalických alternácií s nulou), zriedkavejšie ostatné krátke monoftongy, dlhé monoftongy *á, é, í, ú* a diftongy *ie* a *ô*. Na alternáciách s nulou sa nezúčastňujú fonémy *ó, ä* ani *ia*³². Väčšina vokalických alternácií s nulou je obojsmerná (*o/o – o/0, o/e – e/0, o/i – i/0, o/a – a/0, o/á – á/0, o/i – i/0, o/ie – ie/0*), alternácie *o/ú* a *o/ô* sú len vznikové, alternácie *u/0, é/0* len zánikové (porov. [28]).

²⁹ Dá sa predpokladať, že s ďalším preberaním cudzích slov a následnou slovotvorbou sa v slovnej zásobe ukážu ďalšie typy alternácií nekorelovaných vokálov.

³⁰ L. Dvonč (1991) na viacerých miestach kritizuje prístup autorov *Slovenskej gramatiky* (1962) opisujúcich viacero typov alternácií nekorelovaných vokálov, ktorý je podľa neho neprimerane historizujúci, keďže autori uvádzajú príklady na takéto typy alternácií v lexémach, medzi ktorými si už bežný používateľ jazyka synchrónne neuvedomuje motivačný vzťah.

³¹ Naopak, nemožno súhlasiť s tvrdením E. Paulinyho (1968, s. 117), že pri odvodzovaní substantív a adjektív je alternácia vokál/nula zriedkavá a s tvrdením J. Sabola (1982, s. 480; 1989, s. 339), ktorý o tomto type alternácií píše, že „v derivácii sa uplatňuje zriedkavo“.

³² Diftong *iu* sa nezúčastňuje žiadneho typu alternácií, porov. vyššie. M. Sokolová (2000, s. 429) uvádza aj alternáciu *o/ia* v prípadoch *líška → lišiak, morka → moriak*, uvedomuje si však možnosť dvojakeho chápania týchto prípadov: 1. transflexia s alternáciou *o/ia* alebo 2. sufixácia s trunkáciou derivačnej morfémy *k*. V našom prístupe sme uprednostnili interpretáciu so sufixáciou a trunkáciou, keďže aj ostatné maskulinatíva sú tvorené sufixálne (napr. *vdov-a → vdov-ec-ø; strig-a → strig-ôň-ø*).

[28] Vokalicke alternácie s nulou

Vzniková alternácia	Počet	Príklady	Zániková alternácia	Počet	Príklady
0/e	321	<i>cifra</i> → <i>ciferník</i>	e/0	1382	<i>bager</i> → <i>bagrovať</i>
0/o	145	<i>striebro</i> → <i>strieborný</i>	o/0	508	<i>posol</i> → <i>poslák</i>
0/a	7	<i>smrdieť</i> → <i>smradľavý</i>	a/0	4	<i>čakať</i> → <i>prečkať</i>
0/i	16	<i>slečna</i> → <i>slečinka</i>	i/0	33	<i>vigília</i> → <i>vigílny</i>
0/á	4	<i>mrznúť</i> → <i>mráz</i>	á/0	6	<i>chrbát</i> → <i>chrbtica</i>
0/i	7	<i>vajce</i> → <i>vajíčko</i>	í/0	4	<i>počítať</i> → <i>počtár</i>
0/ie	71	<i>rebro</i> → <i>riebierko</i>	ie/0	28	<i>čepiec</i> → <i>čepček</i>
0/ô	39	<i>kvapka</i> → <i>kvapôčka</i>			
0/ú	5	<i>spísať</i> → <i>súpiska</i>			
			u/0	2	<i>suchý</i> → <i>schnúť</i>
			é/0	1	<i>pétépé</i> → <i>pétepák</i>

a) Vznikové vokalicke alternácie

Podľa M. Sokolovej (2000, s. 427) „epentetické hlásky sú časté, keďže majú aj fonologickú funkciu“, vznikové vokalicke alternácie predstavujú 7,3 % vokalicke alternácií (613 výskytov, 9 alternačných typov³³, jedna alternácia z rebríčka 10 najfrekvencovanejších; porov. vyššie). V slovotvornom systéme v nerovnakom zastúpení funguje 9 epentéz, ktoré „sa vyskytujú hlavne v okolí sonórnych hlások“ (ibid., s. 427), resp. na morfematickej hranici s konsonantom zľava i sprava (ibid., s. 428).

0/e

Alternácia 0/e sa pri slovotvorbe realizuje v 319 lexémach – ide o 10. najfrekvencovanejšiu vokalicke alternáciu (porov. [5]), predstavuje 3,8 % vokalicke alternácií. Realizuje sa v koreňových (*vajc-e* → *vaječ-ník-ø*) aj derivačných (*voj-n-a* → *voj-en-sk-ý*) morfédoch na mieste prvej (*vol-b-y* → *vol-eb-n-ý*) alebo druhej (*hrdl-o* → *ná-hrdel-ník-ø*) alternácii v rámci lexémy. V pozícii druhej alternácie v slove sa najčastejšie spája so základným typom alternácií palatalizovaných konsonantov (*div-a:dl-o* → *div-a:del-ník-ø*), pretože vsúvaná hláska *e* mäkkí predchádzajúcu tvrdú palatálu (realizuje sa neutralizácia fonologického protikladu difúznosť – nedifúznosť, porov. Sabol, 1989, s. 326 – 327).

[29] Výskyt alternácie 0/e

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva	<i>krídelko, vlákenko, ovečka, súkenko</i>
		transflexné pomenovania prístrojov	<i>chronometer, dozimeter, kalorimeter</i>
		transflexné pomenovania odborníkov v istom odbore	<i>geriater, foniater, pediater, psychiater</i>
		sufixálne deriváty so sufixmi <i>-ník</i> a <i>-nica</i>	<i>remeselník, ciferník, plachetnica, vrs-tevnica</i>
	deadj	transflexné a sufixálne deriváty	<i>dvojvalec, tehotenstvo, kyselina</i>

³³ Vyvrátili sme tvrdenia L. Dvonča (1981, s. 44 a 45), že „okrem vokálov *o* a *e* sa na alternácii 0/V iné krátke vokály nezúčastňujú“ a že z dlhých vokálov sa „na alternáciách zúčastňuje iba dlhé *á*; fonémy *ó*, *é*, *ú*, *í* sa na alternáciách 0/V nezúčastňujú“.

SUB	dever	transflexné a sufixálne deriváty	<i>sen, kašeľ, väzeň, kormidelník</i>
ADJ	desub	deriváty so sufixom -ný	<i>pitevný, slnečný, tepelný, stehenný</i>
		deriváty s inými sufixmi	<i>príbuzenský, vápenatý, temravý</i>
		kompozitá (adj + sub)	<i>dobrosrdečný, rôznofarebný</i>
	denum	kompozitá (num + sub)	<i>jednomyseľný, šesťciferný, viacfarebný</i>
	dever	deriváty so sufixom -ný	<i>herný, berný, odberný</i>
VER			<i>bedliť, poberať, vojenčiť</i>

0/o

Alternáciu *0/o* sme v SKMS identifikovali 145-krát, a to v koreňovej (*po-sl-a:t' → po-sol-ø*) aj derivačnej (*túž-b-a → túž-ob-n-ý*) morféme na mieste prvej (*hrm-ie:t' → hrom-ø*), druhej (*na-hn-a:t' → ná-hon-ø*) a v jednom prípade aj tretej (*vy-val-k-a:t' → vý-val-ok-ø*) alternácie v rámci slova. V pozícii prvej alternácie sa často spája s alternáciou *k/č* (*lien-k-a → lien-oč-k-a*). M. Sokolová (2000, s. 428) uvádza, že alternácia *0/o* sa realizuje aj pri vokalizácii predložiek a prefixov, na základe zápisu motivačných vzťahov v SKMS sme takúto vokalizáciu zaznamenali len v dvoch lexémach (*predošlý, podošva*), ostatné lexémy s vokalizovanými prefixmi sú podľa SKMS motivované motivantom bez prefixu, preto o alternácii *0/o* v týchto vokalizovaných prefixoch nemožno uvažovať.

[30] Výskyt alternácie 0/o

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva od substantív na -ka s ďalšou alternáciou <i>k/č</i>	<i>sliepočka, plienka, fajočka, obáločka</i>
		mutačné sufixálne deriváty	<i>dražobňa, sadzobník, hudobník</i>
	dever	transpozičné a mutačné transflexné deriváty	<i>rozkoľ, opora, priestor, pozor, výmol, názov</i>
		sufixálne mutačné deriváty	<i>rázporok, úponka, posolstvo, výhonok</i>
ADJ	desub	mutačné deriváty so sufixom -ný	<i>colný, platobný, strieborný, uhoľný</i>

0/a

Alternáciu *0/a* sme v SKMS identifikovali v 7 lexémach. Realizuje sa v koreňových (*smrd-ie:t' → zo-smrad-n-ú:t'*), v jednom prípade v derivačnej morféme (*sliep-k-a → slep-ač-i*), a to v pozícii prvej (*vľh-k-ý → vľah-a*) alebo druhej (*lám-a → lama-izm-us*) alternácie v rámci slova. Dochádza k nej najmä pri transflexných deverbatívnych substantívach (*var, smrad, vlaha*).

0/i

V SKMS sa vyskytlo celkom 16 alternácií *0/i*. Táto alternácia sa realizuje v koreňových (*žen-ist-a → ženi-j-n-ý*) aj derivačných (*miz-n-ú:t' → miz-in-a*) morféme, obyčajne na mieste prvej (*slečn-a → slečín-k-a*), v jednom prípade aj na mieste druhej (*[kon]díc-i-a → [kon]dici-on-ér-ø*) alternácie v rámci lexémy. Dochádza k nej v substantívach (*velikán, obžinky*), adjektívach (*veližný, ženižný*), pronomínach (*toličizný, tolikánsky*) aj verbách (*vzlykať, zveličiť*). V literatúre sa uvádza ako zriedkavá (porov. Štolc, 1968, s. 48³⁴; Sokolová, 2000, s. 428; Czéreová, 2006, s. 157).

³⁴ V *Slovenskej gramatike* sa osobitne uvádza alternácia *0/i* a *0/y*, ktoré v tomto texte nerozlišujeme, porov. vyššie.

o/á

Alternáciu *o/á* sme pri slovotvorbe identifikovali 4-krát, M. Sokolová (2000, s. 428) ju uvádza len ako morfológickú alternáciu. Realizuje sa len na mieste prvej alternácie v slove, a to v koreňových (*mrz-n-ú:t' → mráz-ø*) aj derivačných (*jed-l-o → jed-ál-n-y*) morfédoch.

o/i

Alternácia *o/i* sprevádza utvorenie 7 lexém. Realizuje sa v pozícii prvej alternácie v slove v koreňových (*zv-a:t' → v-zýv-a:t'*) aj derivačných (*po-tk-n-ú:t' → po-tk-ýn-a:t'*) morfédoch. Obyčajne k nej dochádza pri tvorení deverbatívnych verb (*pozahýnať, rozjímať, pouschýnať*), v jednom prípade sprevádza utvorenie desubstantívneho substantíva (*vajíčko*) (porov. Sokolová, 2000, s. 429).

o/ie

Alternácia *o/ie* sa v SKMS objavila 71-krát, a to v koreňových (*skl-o → skiel-k-o*) aj derivačných (*suk-ň-a → suk-ien-k-a*) morfédoch v pozícii prvej (*br-a:t' → z-bier-a:t'*) alebo druhej (*ced-i:dl-o → ced-i:diel-k-o*) alternácie v rámci slova. Pri tvorení deminutív ju často sprevádza alternácia *d/d'* alebo *t/t'* (neutralizácia konsonantického protikladu difúznosť – nedifúznosť, porov. Sabol, 1989, s. 326 – 327).

[31] Výskyt alternácie *o/ie*

SD	motivovanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva so sufixmi <i>-ko, -ka</i>	<i>studienka, švihadielko</i>
		deminutíva so sufixom <i>-ce</i>	<i>humience, skielce</i>
VER	dever	konfixálne deriváty	<i>požierať, dotierať</i>

o/ú

Alternáciu *o/ú* sme v SKMS identifikovali 5-krát. Realizuje sa v koreňovej (*po-sch-n-ú:t' → po-súch-ø*) alebo prefixálnej derivačnej (*s-pís-a-t' → sú-pis-ø*) morféde na mieste prvej alternácie v slove. Túto slovotvornú alternáciu uvádza aj M. Bystrianska (1994, s. 20).

o/ô

Alternáciu *o/ô* sme v SKMS identifikovali 39-krát. Dochádza k nej výlučne pri tvorení deminutív, a to hlavne v derivačnej morféde *k* (*fial-k-a → fial-ôč-k-a*), výnimočne v koreňovej morféde (*šunk-a → šunôč-k-a*), najmä v pozícii prvej (*štip-k-a → štip-ôč-k-a*), v jednom prípade v pozícii druhej (*po-stiel-k-a → po-stel'-ôč-k-a*) alternácie v lexéme, vždy v sprievode alternácie *k/č*. Ďalšie príklady: *píšťalôčka, šatôčka, perinôčka, kľbôčko*.

b) Zánikové vokalizké alternácie

Zánikové vokalizké alternácie sú viac ako trikrát frekventovanejšie ako vznikové³⁵ (identifikovali sme 1 967 prípadov zánikových alternácií, dve alternácie sú v rebríčku 10 najfrekventovanejších vokalizkých alternácií: 1. *e/o*, 5. *o/o*), čo interpretujeme ako ďalší

³⁵ Výsledky nášho výskumu opäť odporujú tvrdeniu M. Sokolovej (2000, s. 443), že „vznikové alternácie sú podstatne frekventovanejšie než zánikové“. Analýza materiálu SKMS ukázala, že v rámci slovotvorných alternácií je pomer vznikových a zánikových vokalizkých alternácií 613 : 1967. Súhlasíme s tvrdením L. Dvonča (1981, s. 46), že na zánikových vokalizkých alternáciách sa podieľa jedine diftong *ie*.

z prejavov princípu ekonómie v jazyku: tam, kde to z hľadiska výslovnosti možné, odstraňuje sa vokál ako nositeľ slabičnosti, čo hovoriacemu „šetrí“ jednu slabiku.

e/0

Alternácia *e/0* je najfrekventovanejšou vokalicou alternáciou vôbec (porov. [5]), v SKMS sme ju identifikovali celkom 1 382-krát (16,5 % vokalicých alternácií; 53,6 % vokalicých alternácií s nulou). Realizuje sa v koreňových (*tucet-ø* → *tuct-ov-ý*) aj derivačných morfédoch (*uč-eň-ø* → *uč-n-ic-a*), a to v pozícii prvej (*useň-ø* → *usň-ov-ý*), druhej (*vešť-ec-ø* → *vešť-c-ov-ø*) a v kompozitách aj tretej (*jeden-ø* + *deň-ø* → *jedn-o-dň-ov-ý*) alternácie v rámci slova.

[32] Výskyt alternácie *e/0*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	feminatíva so sufixmi <i>-yňa, -ka, -ička</i>	<i>plavkyňa, cudzinka, pediatrička</i>
		deminutíva	<i>vozník, dniček, klinček, pesnička</i>
		konateľské názvy	<i>vozičkář, švindliar, občan, lekárnik, fiakrista</i>
		iné mutačné sufixálne deriváty	<i>účtenka, palčiak, snár, psina, metráž, bielizník</i>
	denum	deriváty a kompozitá s koreňmi <i>jeden-³⁶, sedem- a osem-</i>	<i>jednota, jednobožstvo, osmička, osmonoh, sedma, sedmoslivkár</i>
ADJ	desub	privlastňovacie adjektíva vzoru <i>otcov</i> od maskulín so sufixmi <i>-ec, -el, -iater, -ek, -er, -eň</i>	<i>beždomovcov, opilcov, fyzlov, foniatrov, gazdíčkov, hitmejkrov, učňov</i>
		zvieracie adjektíva typu <i>páví</i>	<i>sumčí, tigří, syslí, srnčí, vrbčí</i>
		mutačné deriváty so sufixom <i>-ový</i>	<i>rezancový, žánrový, stupňový</i>
		iné sufixálne deriváty	<i>cylindrický, chlapčenský, ohnivý, vaječný, soplavý</i>
		prefixálno-sufixálne deriváty	<i>mimoúrovňový, ponovembrový</i>
		kompozitá	<i>prvostupňový, ohňovzdorný, jednohrbý</i>
	denum	kompozitá	<i>stometrový, štvorlitrový, viacdňový</i>
NUM			<i>osmoro, sedmoro, meruôsmy</i>
VER	desub	mutačné deriváty s hyperformantom <i>-ovať</i>	<i>manévrovať, registrovať, tancovať, švindľovať, stupňovať</i>
		transflexné deriváty	<i>cumľať, básniť, myslieť</i>
ADV	desubs (polymot)		<i>kádrosso, rámcove, alabastrovo, pojmove, žánrovo</i>

o/0

Alternácia *o/0* sa realizuje v 510 lexémach a je 5. najfrekventovanejšou vokalicou alternáciou (porov. [5], 6,1 % vokalicých alternácií). Dochádza k nej v koreňových (*soľ-ø* →

³⁶ Pri kompozitách s komponentom *jedn-* sme uvažovali o alternácii *e/0* len pri tých lexémach, v ktorých je druhým komponentom maskulínium. Pri feminínach a neutrách sme za motivant pokladali nežiadný tvar číslovky *jedn-a, jedn-o*.

sl-an-ý) aj derivačných morfédoch (*stat-ok-ø* → *stat-k-ár-ø*) v pozícii prvej (*svok-or-ø* → *svok-r-a*), druhej (*šir-ok-ý* → *šir-k-a*) a v jednom prípade aj tretej (*obrus-ok-ø* → *obruš-t-ek-ø*) alternácie v rámci slova.

[33] Výskyt alternácie o/0

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva so sufixmi -ek a -ik/-ík	<i>jarček, kufřík, šiatrik, kúštik, povrážtek, pupček, poslík, kotlík</i>
		feminatíva	<i>kmotra, diablica, obryňa, orlica, svedkyňa</i>
		názvy mláďat	<i>osľa, zubríča, orlíča</i>
		augmentatíva	<i>vetrisko, lotrisko, pupčisko</i>
		konateľské názvy	<i>pasienkar, úplatkár, pupkáč, bachráň</i>
		názvy miesta	<i>cukráreň, pieskovňa, pieskovisko</i>
		názvy podľa podobnosti	<i>kotlina, uzlina</i>
ADJ	desub	zvieracie adjektíva vzoru <i>pávi</i>	<i>zubrí, orlí, oslí, dobytčí, dudčí</i>
		privlastňovacie adjektíva (typ <i>otcov</i>)	<i>kmotrov, obrov, parobkov, svedkov</i>
		mutačné deriváty so sufixom -ový	<i>výsledkový, náramkový, opätkový, mozgový, kufrový, kôprový</i>
		mutačné deriváty so sufixom -ovitý	<i>súdkovitý, pieskovitý, octovitý</i>
		mutačné deriváty so sufixom -atý	<i>rožkatý, zúbkatý, pahorkatý, pupkatý</i>
		iné mutačné sufixálne deriváty	<i>bláznovský, lživý, ovsený, piesčitý, prúžkovaný, všivavý, vetristý</i>
		kompozitá	<i>vnútropolitický, ostrouhlý, vetromilný</i>
	denum	kompozitá	<i>jednoriadkový, štvoruhlastý, trojzväzkový</i>
VER	desub	mutačné deriváty so sufixom -ovať	<i>účinkovať, sviatkovať, zinkovať</i>
		transflexné deriváty	<i>zvetrať, cukriť, zoctovať</i>
ADV	desub (polymot)		<i>preddavkovo, majetkovo, vnútropoliticky</i>

a/0

Alternáciu *a/0* sme identifikovali v koreňových morfédoch 4 lexém v pozícii prvej a jedinej alternácie v slove (*čak-a:ť* → *pre-čk-a:ť*, *vy-čk-a:ť*, *do-čk-a:ť* *sa*). Diskutabilné je vytvorenie pronomen *ký* od *aký* – možno uvažovať buď o zánikovej alternácii, alebo o redukcii.

i/0

Alternácia *i/0* sprevádza utvorenie 33 lexém. Realizuje sa obyčajne na konci koreňových morfédoch (*vigíli-a* → *vigíli-n-y*), ale aj v derivačných morfédoch (*lalôč-ik-ø* → *lalôč-k-ov-ý*), a to na mieste prvej (*báči-ø* → *báč-ik-ø*) aj druhej (*za-myk-a:ť* → *zá-mk-a*) alternácie v rámci lexémy. Dochádza k nej najmä vo verbách (*háčkovať*, *premôstkovať*, *pomknúť*), desubstantívnych substantívach (*ragbista*, *vráckar*, *kytka*) a adjektívach (*okamžitý*,

satisfakčný, katarzný). V samostatnom článku sa alternácii *i/o* venoval L. Dvonč (1949/1950).³⁷

á/o

Alternáciu *á/o* sme v SKMS identifikovali 6-krát, obvyčajne v koreňových (*chrbát-ø* → *chrbt-ic-a*), v jednom prípade v derivačnej morféme (*nebor-ák-ø* → *nebor-k-a*)³⁸, vždy v pozícii prvej alternácie v slove. Ďalšie príklady: *klát*, *obrtlík*, *chrbtový*, *chrbtovina*.

í/o

Alternácia *í/o* sa v SKMS objavila 4-krát, vždy v koreňovej morféme, a to na mieste prvej (*po-čít-a:t* → *po-čt-ár-ø*) alebo druhej (*pred-ís-t* → *predo-š-l-y*) alternácie v lexéme. Táto alternácia sa považuje za unikátnu (porov. Sokolová, 2000, s. 430).

ie/o

Alternácia *ie/o* sprevádza utvorenie 25 lexém. Realizuje sa v koreňových (*mien-i:t* → *do-mn-iev-a:t* sa), ale najmä v derivačných morféme (*hrn-iec-ø* → *hrn-č-ek-ø*), a to na mieste prvej (*čep-iec-ø* → *čep-c-ov-y*) alebo druhej (*ven-iec-ø* → *ven-č-ek-ø*) alternácie v rámci lexémy. Dochádza k nej najmä pri tvorení deminutív (*čepček*, *hrnček*, *konček*), iných desubstantívnych derivátov (*končatina*, *hrnčiar*, *končiar*), sufixálnych adjektív (*ven-cový*, *hrncovitý*, *končistý*) a desubstantívnych verb (*čepčiť*, *končiť*, *venčiť*).

u/o

Alternácia *u/o* sa realizuje v koreňových morféme dvoch verb, a to v pozícii prvej alternácie v slove (*bubl-a:t* → *blb-ot-a:t*; *such-y* → *sch-n-ú:t*). Považuje sa za unikátnu alternáciu (porov. Sokolová, 2000, s. 430; Czéreová, 2006, s. 158).

é/o

Existencia alternácie *é/o* je diskutabilná – identifikovali sme ju v slove *pétepák* odvodenom od vokalizovanej skratky *pétépé*. V literatúre sa takáto alternácia nespomína.

V Slovenskej gramatike (1968, s. 48) sa spomína aj alternácia *o/u* v lexémach, ktorých vzájomný vzťah je dnes už zastretý a v SKMS sa uvádzajú v osobitných hniezdach (*bdiť* – *budiť*, *nadšený* – *duch*).

1.2.2 Vokalicko-konsonantické alternácie

Pri vokalicko-konsonantických alternáciách sa v morféme strieda vokál s konsonantom, M. Sokolová (2000, s. 430) sem radí aj striedania vokálu so skupinou vokál + konsonant (alternácie *a/im*, *ia/in*, *a/in* a *ä/in* sa však objavujú len v morfológickom systéme). E. Pauliny (1968, s. 108) ich výskyt vysvetľuje rozdielom infinitívneho a prítomného kmeňa sloves a o striedaní vokálu s konsonantom uvažuje len v súvislosti s časovaním sloves.

V Slovenskej gramatike (1968, s. 47) sa striedanie samohlásky a spoluhlásky radí medzi kvalitatívne vokalické alternácie, E. Pauliny (1968, s. 108) vymedzuje samostatný typ al-

³⁷ Autor sa však zaoberá touto alternáciou len pri ohýbaní.

³⁸ V tomto prípade je možná variantná interpretácia slovotvorného postupu: slovo *neborka* sa dá chápať ako transflexne utvorené so sprievodnou alternáciou *á/o* alebo ako sufixálne utvorené so sprievodnou trunkáciou derivačnej morfémy *-ák-*.

ternácií: alternácie vokál/konsonant. L. Dvonč (1991, s. 37) uvádza, že v tomto type alternácií je na prvom mieste vždy vokál a na druhom konsonant. Táto téza sa nepotvrdila (existencia alternácie *n/ä*, porov. ďalej).

Vokalicko-konsonantické alternácie sú jednosmerné a veľmi zriedkavé (porov. Sabol, 1982, s. 481), v SKMS sme ich identifikovali 16, rozdelených do 4 typov (porov. [34]), čo predstavuje len 0,1 % slovotvorných alternácií³⁹.

[34] Vokalicko-konsonantické alternácie

Alternácia	Počet	Príklady
<i>n/ä</i>	1	<i>pnút' → predpäť</i>
<i>i/j</i>	8	<i>íst' → prejsť</i>
<i>i/v</i>	2	<i>štyri → štvrtý</i>
<i>a/m</i>	6	<i>jať → rozjímať</i>

n/ä

K alternácii *n/ä* dochádza pri utvorení jedného deverbatívneho adjektíva (*pn-ú:t' sa → pred-pä-t-y*). V tomto prípade sa však dá uvažovať aj o departicipiálnej slovotvorbe pôsobením morfolologickej motivácie, v tomto prípade by sa alternácie *n/ä* týkala len morfolologickej sféry.⁴⁰

i/j

Alternácia *i/j* sa realizuje v ôsmich derivátoch slovesa *íst'* (porov. Sokolová, 2000, s. 430; Czéreová, 2006, s. 159). Je to jediná alternácia pod vplyvom prefixálnej derivačnej morfémy a má antihiatový charakter (*zájsť, pôjsť, vyjsť*).

i/v

Alternáciu *i/v* sme identifikovali pri utvorení radovej číslovky *štvrtý* (*štyr-i → štvr-t-y*)⁴¹. J. Štolc (1968, s. 48) označuje túto alternáciu za starobylú a neživú.

a/m

K alternácii *a/m* dochádza v šiestich prípadoch derivátov a kompozít od slovesa *jať*⁴². Realizuje sa v koreňovej morféme v pozícii druhej alternácie po predchádzajúcej vznikovej vokalickej alternácii (*rozjímať, plynojem, rukojemník*).

Autori zaoberajúci sa alternáciami uvádzajú aj iné typy slovotvorných vokalicko-konsonantických alternácií: J. Štolc (1968, s. 48) uvádza starobylé a dnes mŕtve alternácie *ov/u, ol/la, or/ra, r/ro, r/ra*. M. Sokolová (2000, s. 430) uvádza aj slovotvorné alternácie *i/j*

³⁹ Viaceré potenciálne vokalicko-konsonantické alternácie sú v SKMS eliminované uvádzaním nepravidielných nezákladných tvarov pri motivujúcich lexémach: v týchto prípadoch sme predpokladali motiváciu nezákladným tvarom, prípadná vokalicko-konsonantická alternácia sa predpokladá na morfolologickej úrovni a pri slovotvorných alternáciách sa neuvádza, napr. *ža-ť (žn-e:ø) → žn-ec-ø*.

⁴⁰ Pred gramatickou morférou sa v tomto slovotvornom hniezde realizuje aj alternácia *ä/ň* (porov. Pauliny, 1968, s. 108; Sokolová, 2000, s. 431).

⁴¹ Teoreticky by bolo možné o tejto alternácii uvažovať aj pri utvorení lexémy *švec*, na základe aktuálnej segmentácie v SKMS to však neprichádza do úvahy (*ši-ť → š-v-ec-ø*).

⁴² E. Pauliny (1968, s. 108) aj M. Sokolová (2000, s. 430) uvádzajú len morfológickú alternáciu *a/m*.

a *a/ň* (v lexémach *žnec*, *žnica* – tieto sme tiež chápali ako motivované prítomníkovým tvarom *žne*).

1.2.3 Konsonantické alternácie

Konsonantické alternácie predstavujú viac ako 59 % slovotvorných alternácií (porov. [2]). 26 konsonantických hlások⁴³ (*b, c, č, d, d', dz, dž, f, g, h, ch, k, l, l', m, n, ň, p, r, s, š, t, t', v, z, ž*)⁴⁴ vytvára celkovo 95 rôznych alternácií, pričom niektoré sú početné a pravidelné, iné sa obmedzujú na niekoľko prípadov a iné druhy sú už zo synchronného hľadiska neživé. Podľa M. Sokolovej (2000, s. 431) je v slovenčine v porovnaní s inými západoslovan-skými jazykmi menej konsonantických alternácií. V SKMS sme identifikovali celkovo 12 212 konsonantických alternácií.

E. Pauliny (1968, s. 100) vyčleňuje len 2 typy konsonantických alternácií, a to alternácie korelovaných (tu radí alternácie palatalizovaných konsonantov a sykaviek) a alternácie nekorelovaných konsonantov (sem radí alternácie velár so sykavkami, alternácie *t, d, t', d'* so sykavkami a alternácie konsonantických skupín). V ponímaní J. Sabola (1982, s. 480; 1989, s. 339) sa konsonantické alternácie diferencujú na tri skupiny – alternácie korelovaných konsonantov, nekorelovaných konsonantov (sem radí aj alternácie konsonantických skupín) a alternácie konsonantu s nulou. J. Furdík (2004, s. 51) delí konsonantické alternácie na štyri skupiny: alternácie korelovaných konsonantov, nekorelovaných konsonantov, konsonantických skupín a konsonantov s nulou.

M. Sokolová (2000, s. 431n) diferencuje konsonantické alternácie na alternácie korelovaných palatalizovaných konsonantov *n, l, t, d*; alternácie sykaviek; alternácie velár; alternácie konsonantov *t, d, t', d'* so sykavkami; disjunktívne typy alternácií; alternácie konsonantických skupín a tzv. zjednodušovanie konsonantických skupín, čiže konsonantické alternácie s nulou (autorka uvádza len zánikové alternácie). V tejto práci vychádzame z poslednej spomínanej diferenciácie, mierne však upravujeme vnútorné delenie a pridávame aj vznikové konsonantické alternácie s nulou (porov. [35]).

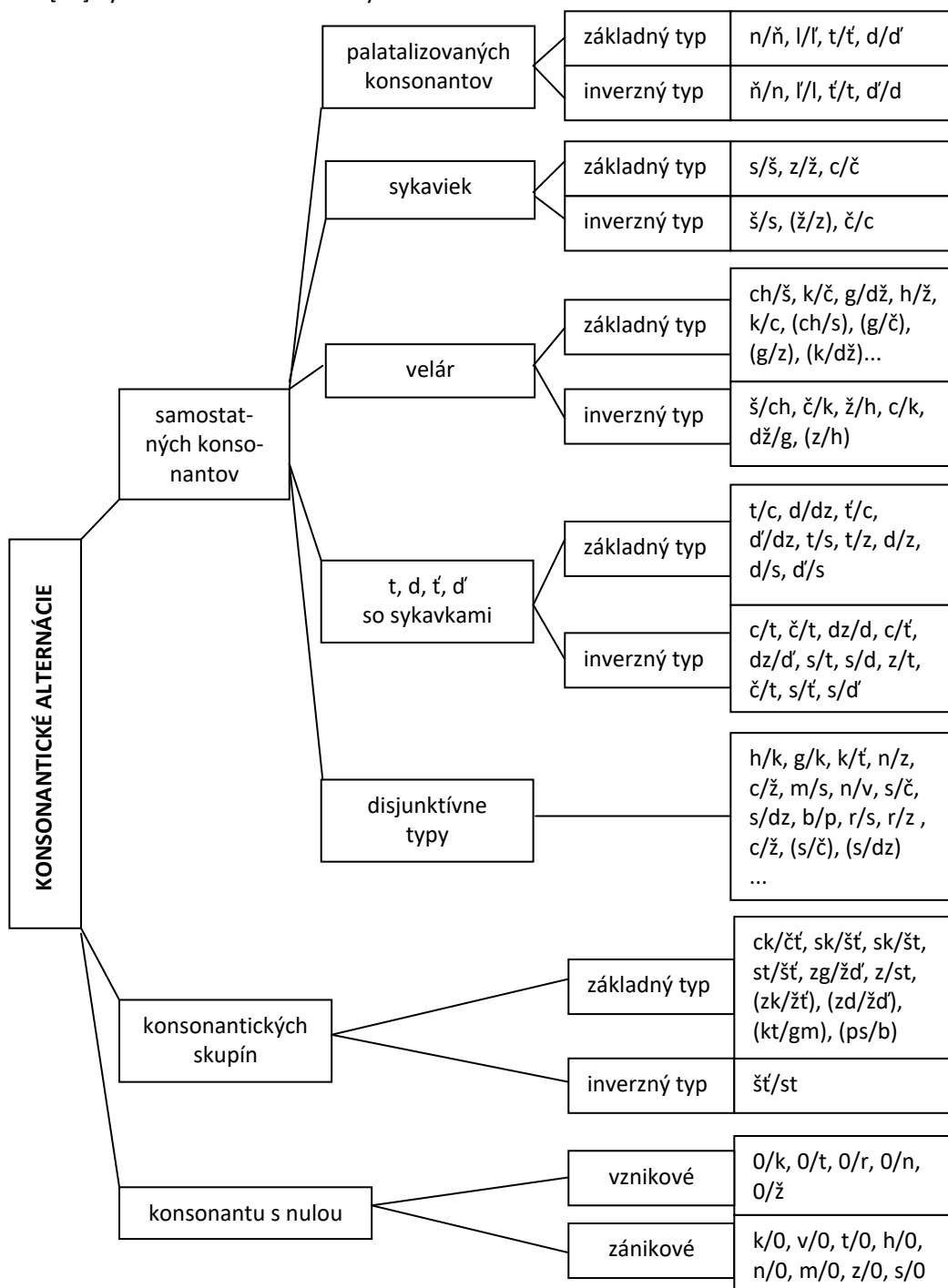
Absolútne majoritné zastúpenie majú alternácie samostatných konsonantov (12 089). Alternácie konsonantických skupín (75) a alternácie s nulou (48) sú zastúpené minimálne (porov. [36]). Rebríček desiatich najfrekvencovanejších konsonantických alternácií, ktoré predstavujú 78,9 % všetkých konsonantických alternácií, zachytáva tab. [37]).

⁴³ Zaujímavá je podobnosť v pomere celkového počtu vokalickej a konsonantických alternácií (40,6 % : 59,3 %) a v pomere počtu na alternáciách sa podieľajúcich vokalickej a konsonantických hlások (20 : 26; 43,5 % : 56,5 %).

⁴⁴ Na žiadnej z konsonantických alternácií sa nezúčastňuje konsonant *j*, a to pre motivanty v nezákladných tvaroch (porov. vyššie), zúčastňuje sa však na vokaliccko-konsonantickej alternácii *i/j*. Nepočítame tu ani periférnu hlásku *q*, ktorá sa v SKMS objavila len v jednom slove (*becquerel*) a na alternáciách sa nezúčastňuje; rovnako ani hlásku *w*, ktorá je zvukovo totožná s hláskou *v*, vyskytuje sa len v niekoľkých slovách cudzieho pôvodu a na alternáciách sa nezúčastňuje. Hlásku *x* sme vnímali ako spojenie foném *k* a *s*, porov. ďalej.

[35] Systematika konsonantických alternácií

[36] Typy a podtypy konsonantických alternácií

Konsonantické alternácie...	%	Podtypy	Príklady
samostatných konsonantov	99,0	palatál	<i>výborný</i> → <i>výborne</i>
		sykaviek	<i>strýc</i> → <i>strýčko</i>
		velár	<i>mech</i> → <i>miešok</i>
		t, d, ť, ď so sykavkami	<i>adoptovať</i> → <i>adopcia</i>
		disjunktívne typy	<i>balans</i> → <i>balančný</i>
konsonantických skupín	0,6		<i>ľudský</i> → <i>odľudštit'</i>
s nulou	0,4	vznikové	<i>konštruovať</i> → <i>konštrukt</i>
		zánikové	<i>externý</i> → <i>exteriér</i>

[37] Desiat najfrekvencovanejších konsonantických alternácií

Poradie	Alternácia	Absolútny počet výskytov
1.	n/ň	3 959
2.	k/č	1 415
3.	c/č	1 182
4.	k/c	986
5.	ň/n	589
6.	t/ť	512
7.	d/ď	508
8.	t/ť	461
9.	l/ľ	325
10.	c/t	288

1.2.3.1 Alternácie samostatných konsonantov

Alternácie samostatných konsonantov sú najväčšou podskupinou konsonantických alternácií – predstavujú 99 % konsonantických alternácií. Ide o striedanie jednej konsonantickej hlásky s inou konsonantickou hláskou. Túto skupinu alternácií vnútorne členíme podľa M. Sokolovej (2000) na päť skupín, pričom najpočetnejšie sú alternácie palatalizovaných konsonantov, najmenej početné sú disjunktívne alternácie (porov. ďalej a [38]).

[38] Alternácie samostatných konsonantov

Typ	%	Podtyp	Príklady
palatalizovaných konsonantov	56,5	základný typ	<i>auto</i> → <i>autičko</i>
		inverzný typ	<i>brzdiť</i> → <i>brzdny</i>
sykaviek	10,6	základný typ	<i>černica</i> → <i>černičie</i>
		inverzný typ	<i>recipročný</i> → <i>recipocita</i>
velár	27,5	základný typ	<i>dobrák</i> → <i>dobráčisko</i>
		inverzný typ	<i>vážiť</i> → <i>váha</i>
t, d, ť, ď so sykavkami	4,6	základný typ	<i>atraktívny</i> → <i>atrakcia</i>
		inverzný typ	<i>predsádzať</i> → <i>predsádka</i>
disjunktívne typy	0,8		<i>abstrahovať</i> → <i>abstrakt</i>

a) Alternácie palatalizovaných konsonantov

Podľa J. Sabola (1989, s. 339) sú tieto alternácie veľmi blízke neutralizáciám, dokonca sa s nimi často prekrývajú, keďže alternanty sa líšia len jednou vlastnosťou korelačného príznaku. V SKMS sme identifikovali celkovo 6 834 alternácií palatalizovaných konsonantov, čo predstavuje 56,5 % alternácií samostatných konsonantov (porov. [38]). Vnútorne ich členíme na základný typ (tvrdá/mäkká, difúzna/nedifúzna hláska) a inverzný typ (mäkká/tvrdá, nedifúzna/difúzna hláska)⁴⁵. Táto skupina obsahuje 8 rôznych alternácií (porov. [39]), pričom všetky sú obojsmerné (d/d' – d'/d, t/t' – t'/t, n/ň – ň/n, l/l' – l'/l). Základné typy sa realizujú najmä pred derivačnými morfémi začínajúcimi sa na e, i a i-ovými diftongmi (porov. Pauliny, 1968, s. 102; Sokolová, 2000, s. 431), prekrývajú sa s neutralizáciami (porov. Pauliny, 1968, s. 100) konsonantických protikladov difúznosť – nedifúznosť (porov. Sabol, 1989, s. 326 – 327). Šesť alternácií palatalizovaných konsonantov je v rebríčku desiatich najfrekventovanejších konsonantických alternácií (porov. [37]). V dvoch prípadoch prevládajú alternácie základného typu (n/ň, l/l') a v dvoch alternácie inverzného typu (t'/t, d'/d). V literatúre sa tieto alternácie uvádzajú bežne (porov. napr. Štolc, 1968, s. 53 n.; Sabol, 1989, s. 339 n.).

[39] Alternácie palatalizovaných konsonantov

Základný typ	Počet	Príklady	Inverzný typ	Počet	Príklady
n/ň	3 959	<i>prírodný</i> → <i>prírodnina</i>	ň/n	589	<i>vápenec</i> → <i>vápencový</i>
l/l'	325	<i>sklo</i> → <i>sklenený</i>	l'/l	235	<i>chváliť</i> → <i>chvála</i>
t/t'	461	<i>stlať</i> → <i>stielka</i>	t'/t	512	<i>chutiť</i> → <i>chutný</i>
d/d'	245	<i>sused</i> → <i>susediť</i>	d'/d	508	<i>sodík</i> → <i>sodný</i>

n/ň

Alternácia n/ň je najfrekventovanejšou konsonantickou alternáciou aj najfrekventovanejšou alternáciou vôbec (porov. [37]) – v SKMS sa vyskytla 3 959-krát, čo je 32,4 % konsonantických alternácií a 19,2 % alternácií vôbec. Realizuje sa v koreňových (*zvon-ø* → *zvon-i:t*), derivačných (*ruč-n-ý* → *ruč-n-e*) aj formových (*ob-lúb-e:n-ý* → *ob-lúb-e:n-ec-ø*) morfémiach, a to v pozícii prvej (*klokan-ø* → *klokan-í*), druhej (*vín-o* → *vín-ic-a*), výnimočne aj tretej (*blázon-ø* → *z-blázn-ie:t*) alternácie v rámci slova. Je jednou z mála alternácií, ktoré sa realizujú aj vo formových morfémiach, a to pri tvorení slov od pasívnych participií verb a verbálnych substantív.⁴⁶

⁴⁵ Z výskumu M. Bystrianskej (1994) vyplýva, že alternácie palatalizovaných konsonantov inverzného typu sa veľmi často realizujú pri deverbatívnej transflexnej slovotvorbe substantív v pozícii pred relačnou morfémiou.

⁴⁶ Jej početnosť súvisí s vysokou frekvenciou adjektívnej derivačnej morfémy *n*, s adjektivizáciou *n*-ových slovesných prídastí a s produktívnosťou tvorenia adverbií od adjektív.

[40] Výskyt alternácie *n/ň*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub ⁴⁷	deminutíva so sufixmi <i>-ik/-ík, -ička</i>	<i>banánik, kupónik, bránička, debnička</i>
		augmentatíva so sufixom <i>-isko</i>	<i>šarkanisko, chalanisko, bahniko</i>
		feminatíva so sufixom <i>-ica</i>	<i>bocianica, slonica, muflónica</i>
		názvy mláďat	<i>páňa, sloniča, sňa, škvŕňa</i>
		suxifálne konateľské názvy	<i>maniak, cudzinec, straník, kanonier</i>
		názvy miesta	<i>ďatelinisko, blázinec, vápenica, vinica</i>
		iné mutačné sufixálne deriváty	<i>cenník, klinec, lajtník, meniny</i>
	deadj	nositelia vlastnosti	<i>bezbožník, falošník, ukrutník</i>
		nositele vlastnosti od participiálnych adjektív	<i>zlomenina, parenica, pletenec, tkanina</i>
		iné sufixálne nositele vlastnosti	<i>prázdniny, pevnina, rovník, výslednica</i>
		spredmetnenia vlastnosti	<i>zeleň, červeň, čerň</i>
	deverb (depart)	názvy osôb zasiahnutých dejom	<i>chovanec, vyhnaneč, obľúbenec, mučeník</i>
		názvy miesta deja	<i>oranisko, búranisko, liahniko</i>
		názvy výsledkov deja so sufixom <i>-ina</i>	<i>čmáranina, vyhĺbenina, zlúčenina, naplavenina</i>
		iné sufixálne deriváty	<i>delenec, ohnivo, kropenica, mrvenica</i>
ADJ	desub	zvieracie transflexné adjektíva vzoru <i>pávi</i>	<i>baraní, bocianí, delfíní, havraní, kuní, pelikání</i>
		privlastňovanie adjektíva vzoru <i>matkin</i>	<i>kurtizánin, slečnin, ženin, fíflin</i>
		mutačné so sufixmi <i>-itý, -istý, -ivý, -ický</i>	<i>bahnitý, strunistý, protistranícky, práchnivý</i>
		mutačné so sufixmi <i>-ný, -ský</i> a sprievodnou alternáciou <i>o/e</i>	<i>bunečný, hanebný, panenský, slnečný</i>
	deadj	modifikačné so sufixom <i>-ený</i>	<i>prebujnený, spríbuznený, pretučený</i>
NUM	denum	adverbiálne násobné	<i>päťnásobne, deväťnásobne</i>
VER	desub	transflexné typy <i>robiť</i> a <i>rozumieť</i>	<i>ceň, debniť, odplyniť, zhavranieť</i>
	deadj	transflexné typy <i>robiť</i> a <i>rozumieť</i>	<i>rozhojniť, ujasniť, zhutniť, mocniť, lačniť</i>
ADV	deadj	so sufixom <i>-e</i>	<i>akútne, fixne, ideálne, lahostajne, ohavne, precízne, rušne</i>
	deverb		<i>na nevypovedanie, znenazdania</i>

I/I'

Alternáciu *I/I'* sme v SKMS identifikovali 325-krát a je v poradí 9. najfrekvencovanejšou konsonantickou alternáciou (2,7 % konsonantických alternácií; porov. [37]). Realizuje sa v koreňových (*kúzl-o* → *kúzl-i:t*), derivačných (*okruž-l-y* → *za-okruž-l-i:t sa*) aj formových (*po-v-sta-t'*/*po-v-sta-l-ø* → *po-v-sta-l-ec-ø*) morfédoch pri tvorení od préteritného *I*-ového

⁴⁷ M. Sokolová (2000, s. 432) uvádza aj alternáciu *n/ň* pri tvorení obyvateľských mien so sufixom *-an* a *-čan*. Pre neprítomnosť propriálnych radixov v spracovávanej časti SKMS túto skupinu neuvádzame.

slovesného tvaru. Obsadzuje miesto prvej (*skl-o* → *skl-íč:k-o*), druhej (*stôl-ø* → *stol-ec-ø*) a výnimočne aj tretej (*kúdol-ø* → *s-kundol-i:t sa*) alternácie v rámci lexémy.

[41] Výskyt alternácie *l/l'*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub ⁴⁸	deminutíva so sufixmi <i>-ik/-ík, -ička, -ičko</i>	<i>dielik, kanálik, sokolík, perlička, sklíčko</i>
		augmentatíva	<i>bralisko, metlisko, diablisko, skalisko</i>
		feminatíva so fufixom <i>-ica</i>	<i>mulica, sokolica, diablica, orlica</i>
		názvy mláďat	<i>osľa, orlíča, sokolíča</i>
		konateľské názvy	<i>masliar, sklenár, sokoliar, voliar</i>
		názvy podľa podobnosti	<i>ihlica, uzlina, kotlina</i>
		názvy miesta	<i>bydlisko, masliareň, včelín</i>
		iné sufixálne mutačné deriváty	<i>stolec, skalica, perleť, masliak, podhrdlie</i>
	deadj	nositelia vlastnosti	<i>zvrhlík, podliak, zbabelec, zúfalec</i>
		nositele vlastnosti	<i>svetlík, rýchlik, debilina, šesťvalec</i>
	dever	sufixálne deriváty od préterít	<i>vystáhovalec, votrelec, vyvrelina</i>
ADJ	desub	zvieracie adjektíva vzoru <i>páví</i>	<i>byvolí, krokodílí, gazelí, kobyli, šakalí</i>
	deadj	elatív	<i>malinký, maličký, malilinký</i>
VER	desub	transflexný typ <i>robiť</i>	<i>čeliť, školiť, zrkadliť, mydliť, vyčíslieť</i>
	deadj	transflexné typy <i>robiť a rozumieť</i>	<i>veseliť sa, náhliť sa, zbeliť, zoštíhliť</i>
ADV	deadj	so sufixom <i>-e</i>	<i>súvisle, náhle, zdvorile, plynule, skvele</i>

t/t'

Alternácia *t/t'* sprevádza utvorenie 461 slov a je 8. najfrekvencovanejšou konsonantic-kou alternáciou (porov. [37]). Realizuje sa v koreňových (*žart-ø* → *žart-ík-ø*) derivačných (*tek-ut-ý* → *tek-ut-in-a*) a formových (*na-du-t/na-du-t-ý* → *na-du-t-ec-ø*) morfémach (pri departicipiálnej slovotvorbe) na mieste prvej (*blat-o* → *blat-ist-ý*) alebo druhej (*líst-ø* → *líst-ie*) alternácie v slove.

[42] Výskyt alternácie *t/t'*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub ⁴⁹	deminutíva	<i>cestičko, svetielce, chvostík, kartička</i>
		augmentatíva	<i>čertisko, klátisko, kohútisko</i>
		feminatíva	<i>čertica, bažantica, krtica</i>
		konateľské názvy	<i>modlitebník, šľachtic, plátenník</i>
		iné sufixálne mutačné deriváty	<i>prsteň, sirotinec, chrbtica, účtenka, veterník</i>
	deadj	nositelia vlastnosti	<i>nadutec, tlstoch, svätec</i>
		nositele vlastnosti	<i>čistina, športiak, tekutina, toaleták</i>
	denum	vo význame zlomkových čísloviek	<i>dvanástina, milióntina, päťdesiatiny</i>
	dever	sufixálne a transflexné deriváty	<i>feťák, krstiteľ, opatera, spleť, zvesť</i>

⁴⁸ Aj v tomto prípade M. Sokolová (2000, s. 432) uvádza aj obyvateľské mená, porov. pozn. 47.

⁴⁹ Aj v tomto prípade M. Sokolová (2000, s. 432) uvádza aj obyvateľské mená, porov. pozn. 47.

ADJ	desub	zvieracie adjektíva typu <i>pávi</i>	<i>bažantí, lykožrúti, krtí, mamutí</i>
		privlastňovacie adjektíva typu <i>matkin</i>	<i>tetin, škratin, nevestin, sirotin,</i>
		iné mutačné sufixálne deriváty	<i>blatistý, drôtený, temravý, úzkostlivý</i>
PRON	depron		<i>potiaľ, odtiaľ, odtiaľto</i>
NUM	denum	zlomkové číslovky	<i>štvrtina, päťina, šestina, devätina</i>
VER	desub	transflexný typ <i>robiť</i>	<i>krátiť, šatiť, pozlátiť, kamarátiť sa</i>
	deadj	transflexné typy <i>robiť</i> a <i>rozumieť</i>	<i>svätiť, hustiť, istiť, dužnatieť, guľatieť</i>
ADV	deadj	so sufixom <i>-e</i>	<i>pohnute, gýčovite, zložite, náležite</i>

d/d'

Alternácia *d/d'* sa v SKMS vyskytla 245-krát. Realizuje sa v koreňových (*bund-a* → *bund-ič:k-a*) aj derivačných (*feš-and-a* → *feš-and-in-ø*) morfédoch, v dvoch prípadoch aj v rozširujúcom infixe (*za:d-n-ý* → *po-za:d-ie*, *ú-za:d-ie*), a to na mieste prvej (*mlad-ý* → *mlad-ik-ø*) alebo druhej (*hviezd-a* → *sú-hvezd-ie*) alternácie v rámci lexémy. Pri realizácii v derivačnej morféme *dl* sa vždy spája s vokalicou vznikovou alternáciou *o/ie* (*my-dl-o* → *my-diel-k-o*) alebo *o/e* (*prav-i:dl-o* → *prav-i:del-n-ý*).

[43] Výskyt alternácie *d/d'*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub ⁵⁰	deminutíva	<i>drozdík, chajdička, jadierko, krídelce, slobodienka, srdiečko</i>
		augmentatíva	<i>bradisko, sudisko, hadisko</i>
		feminatíva	<i>gazdiná, chudera</i>
		mutačné sufixálne deriváty	<i>jazykovedec, rodina, stredisko, vodík</i>
		mutačné transflexné deriváty typu <i>vysvedčenie</i>	<i>oplodie, podhradie, povodie, bezvládrie</i>
	deadj	nositelia vlastnosti	<i>mladík, blondiak, domorodec</i>
		nositele vlastnosti	<i>čudeso, hnedel, spodina, mladina</i>
	dever	sufixálne a transflexné deriváty	<i>krádež, bodec, odpoveď, prekladisko</i>
ADJ	desub	zvieracie adjektíva typu <i>pávi</i>	<i>ovadí, hadí, kakadí, bastardi, drozdí</i>
		privlastňovacie adjektíva typu <i>matkin</i>	<i>susedin, fešandin, štramandin</i>
		mutačné deriváty so sufixom <i>-ný</i> a sprievodnou alternáciou <i>o/e</i>	<i>srdečný, krídelný, divadelný, sídelný, strašidelný</i>
		mutačné deriváty s inými sufixmi	<i>pravdivý, svedecký, zásaditý, poradenský</i>
VER	desub a deadj	transflexné deriváty vzoru <i>robiť</i>	<i>hniezdiť, randiť, smädiť, hromadiť, riediť</i>

ň/n

Alternáciu *ň/n* sme v SKMS zaznamenali 589-krát a v rebríčku desiatich najfrekvencovanejších konsonantických alternácií zaujíma 5. miesto (4,8 % konsonantických alternácií, porov. [37]). Dochádza k nej v koreňových (*po-škvrn-i:ť* → *po-škvrn-a*), derivačných (*syr-ár:eň-ø* → *syr-ár:en-sk-ý*) aj formových (*uč-e:n-ec-ø* → *uč-e:n-c-ov-ø*) morfédoch v pozícii prvej (*vápen-ec-ø* → *vápen-c-ov-ý*), druhej (*prst-eň-ø* → *prst-ien-ok-ø*) alebo tretej (*ost-eň-ø*

⁵⁰ Aj v tomto prípade M. Sokolová (2000, s. 432) uvádza aj obyvateľské mená, porov. pozn. 47.

→ *ost-n-at-ý*) alternácie v rámci lexémy. Alternácia *ň/n* je pravidelná pred všetkými slovo-
tvorne relevantnými morfémi začínajúcimi na spoluhlásku okrem *m* (porov. Pauliny,
1968, s. 101; Sabol, 1989, s. 340).

[44] Výskyt alternácie *ň/n*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub ⁵¹	deminutíva	<i>dynka, jaskynka, konček, plamenček</i>
		feminatíva od participiálnych maskulín so sufixom <i>-ec</i>	<i>vlastenka, milenka, stúpenkyňa, trestanka, oslávenkyňa</i>
		mutačné deriváty so sufixom <i>-stvo</i>	<i>zlievarenstvo, lekárenstvo, špehúnstvo</i>
		konateľské názvy so sufixom <i>-ár/-iar</i>	<i>korenár, lešenár, kamenár, hrnčiar</i>
	dever	transflexné spredmetnenia deja	<i>úklon, záchrana, premena, obrana</i>
		činiteľské názvy so sufixmi <i>-ca, -ár</i>	<i>obranca, zástanca, kúrenár, záchranár</i>
		iné sufixálne mutačné deriváty	<i>hnojivo, doplnok, stanovište, plnka</i>
ADJ	desub	zvieracie adjektíva vzoru <i>páví</i>	<i>srnčí, svinčí, kančí</i>
		privlastňovacie adjektíva vzoru <i>otcov</i> od mužských názvov so sufixom <i>-ec</i>	<i>miešancov, prefíkancov, súrodencov, snúbencov, prívržencov</i>
		mutačné deriváty so sufixom <i>-sky/-ský</i>	<i>krikľúnsky, papierenský, svinský</i>
		mutačné deriváty a kompozitá so sufixom <i>-ný</i>	<i>celotýždenný, denný, pramenný, účinný, jesenný, tehelný</i>
	dever	sufixálne deriváty a kompozitá	<i>márnotratný, menlivý, dobročinný</i>
VER			<i>usnúť, končiť, vtesnať</i>

l'/l

Alternácia *l'/l* sa v koreňových (*bal-i:ť* → *bal-ø*), derivačných (*jed-ál-eň-ø* → *jed-ál-n-ič:k-a*) a formových (*zn-a:l-ec-ø* → *zn-a:l-k-yň-a*) morfémi objavila 235-krát, a to v pozícii prvej (*ná-sil-ie* → *ná-sil-ník-ø*), druhej (*soľ-ø* → *sl-an-ý*) aj tretej (*za-pál-i:ť* → *zá-pal-n-ý*) alternácie v slove. Podľa J. Sabola (1989, s. 340) nastáva táto alternácia len pred morfémi začínajúcou sa na *c*, *č* a *š* – analýza alternácií v SKMS však ukázala, že toto tvrdenie je nepravdivé (*od-chýl-i:ť* → *od-chýl-k-a*, *obil-ie* → *obil-nic-a*, *do-strel-i:ť* → *do-strel-ø*).

[45] Výskyt alternácie *l'/l*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva	<i>vrcholček, palček, jedálnička, valček</i>
		feminatíva so sufixom <i>-yňa</i>	<i>lukostrelkyňa, umelkyňa, vytrvalkyňa</i>
		mutačné sufixálne deriváty	<i>škrupulant, slatina, palčiak</i>
	dever	sufixálne a reflexné spredmetnenia deja	<i>chvála, výstrel, zápal, nádielka</i>
		transflexné mutačné deriváty a kompozitá	<i>strela, úmysel, samopal, hnojivo</i>
		sufixálne mutačné deriváty	<i>valník, žgrol, rozptylka, útulok</i>

⁵¹ Aj v tomto prípade M. Sokolová (2000, s. 432) uvádza aj obyvateľské mená, porov. pozn. 47.

ADJ	desub	privlastňovacie adjektíva typu <i>otcov</i>	<i>umelcov, otužilcov, pôdozncov</i>
		sufixálne mutačné deriváty	<i>obilný, valcový, škrupulózny, kryštalicý</i>
	dever	mutačné deriváty so sufixom <i>-ný</i>	<i>strelný, valný, mylný</i>
VER			<i>súložiť, valcovať, usilovať sa, znásilniť</i>

ť/t

Alternáciu *ť/t* sme v SKMS identifikovali 512-krát, je 6. najfrekvencovanejšou konsonantickou alternáciou (4,2 % konsonantických alternácií, porov. [37]). Realizuje sa v koreňových (*svät-ec-ø* → *svät-c-ov-ø*), derivačných (*udal-ost-ø* → *udal-ost-n-ý*) a výnimočne aj vo formových (*za-ja-t-ec-ø* → *za-ja-t-k-yň-a*) morfédoch na mieste prvej (*sú-vet-ie* → *sú-vet-n-ý*), druhej (*za-tek-a:ť* → *zá-tok-a*) alebo tretej (*za-chvát-i:ť* → *zá-chvat-ø*) alternácie v rámci slova.

[46] Výskyt alternácie *ť/t*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub ⁵²	deminutíva	<i>čiasťka, nitka, drobnosťka, srsťka</i>
		feminatíva so sufixom <i>-yňa</i>	<i>veštyňa, rytkyňa, letkyňa</i>
		mutačné sufixálne deriváty	<i>otčina, pltník, bolestné, smetník</i>
	denum	sufixálne deriváty	<i>šesták, päťorka, štyridsiatnik</i>
	dever	transflexné a sufixálne spredmetnenia deja	<i>rozvrat, súcit, úcta, platba, zmätok</i>
		transflexné mutačné deriváty	<i>roztok, plat, nerast, záškrt, skrat</i>
		sufixálne mutačné deriváty	<i>leták, úplatok, sviatnik, vrtuľa</i>
ADJ	desub	privlastňovacie adjektíva typu <i>otcov</i>	<i>zajatcov, letcov, otcov, veštcov</i>
		mutačné deriváty so sufixom <i>-ný</i>	<i>zdvorilosťný, čelustný, oblastný, radostný, slasťný, pečatný</i>
		mutačné deriváty s inými sufixmi	<i>srsťnatý, detský, závistlivý, ostnatý, rovnostársky, kypťavý</i>
	desub a deadj	kompozitá	<i>dlhosrsťný, zlopovešťný, starootcovský</i>
	dever	mutačné deriváty so sufixom <i>-ný</i>	<i>rozpušťný, chuťný, nutný, potný</i>
NUM	denum	radové číslovky	<i>dvanásť, deviat, piat, šestnásť</i>
		druhovú číslovky	<i>päťoro, šestoro, dvadsaťoro</i>
VER			<i>hodnotiť, poľtovať, opľtovať, zvrťat</i>
ADV			<i>úchytom, vedomostne, spiatky</i>

ď/d

Alternácia *ď/d* sa realizuje v 508 lexémach v rebríčku najfrekvencovanejších konsonantických alternácií je na 7. mieste (4,2 % konsonantických alternácií, porov. [37]). Takmer vždy k nej dochádza v koreňových (*lod-ø* → *lod-n-ý*), v jednom hniezde aj v derivačných (*vraž-d-i:ť* → *vraž-d-a*) morfédoch, a to na mieste prvej (*vod-i:ť* → *vod-c-a*), druhej (*na-vnad-i:ť* → *ná-vnad-a*) a výnimočne aj tretej (*u-súd-i:ť* → *ú-sud-ok-ø*) alternácie v rámci lexémy.

⁵² Aj v tomto prípade M. Sokolová (2000, s. 432) uvádza aj obyvateľské mená, porov. pozn. 47.

[47] Výskyt alternácie *d'/d*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub ⁵³	deminutíva	<i>dniček, krdlik, čeliadka, žrdka</i>
		feminatíva	<i>chodkyňa, jazdkyňa, jasnovidka</i>
		konateľské názvy	<i>čeladník, lodník, vedátor, žrdkár</i>
	desub a dever	kompozitá	<i>strachopud, ľudomil, močovod</i>
	dever	transflexné spredmetnenia deja	<i>zrada, príchod, jazda, prúd, úsudok</i>
		transflexné mutačné deriváty	<i>schod, podjazd, plod, príroda, osada</i>
		sufixálne mutačné deriváty a kompozitá	<i>poradca, perlorodka, prísudok</i>
ADJ	desub	privlastňovacie adjektíva vzoru <i>otcov</i>	<i>domorodcov, vedcov, hudcov</i>
		kompozitá a deriváty so sufixom <i>-ový</i>	<i>trojposchodový, povodňový, všeludový</i>
		kompozitá a deriváty so sufixom <i>-ný</i>	<i>hrudný, lodný, žlčopudný, choroboplodný</i>
	denum	kompozitá	<i>päťdňový, päťtýždňový, trojposchodový</i>
	dever	deriváty a kompozitá so sufixom <i>-ný</i>	<i>náhradný, bludný, očividný, príhodný</i>
VER	dever	modifikačné deriváty	<i>hladať, prdnúť, sedávať, posmrkávať</i>
ADV			<i>vhod, radno, nevedomky, nevedno</i>

b) Alternácie sykaviek

Tento typ alternácií sprevádza utvorenie 1 278 lexém, čo predstavuje 10,6 % alternácií samostatných konsonantov (porov. [38]). Rovnako ako alternácie palatalizovaných konsonantov, aj alternácie sykaviek možno vnútorne deliť na základný a inverzný typ. Na alternáciách sykaviek sa obojstranne zúčastňujú korelované hlásky *c – č*, *s – š* a *z – ž*, sykavky *dz* a *dž* sa pri slovtvorbe navzájom nestriedajú⁵⁴ (no alternujú sa s inými hláskami, porov. ďalej) – v tejto skupine je teda 6 rôznych alternácií. Medzi alternáciami sykaviek je jediná alternácia (*c/č*), ktorá je v rebríčku desiatich najfrekvencovanejších konsonantických alternácií, ostatné alternácie sykaviek sú menej početné (porov. [48]), inverzné typy týchto alternácií sú zriedkavé (porov. Sokolová, 2000, s. 434).

[48] Alternácie sykaviek

Základný typ	Počet	Príklady	Inverzný typ	Počet	Príklady
<i>c/č</i>	1 182	<i>sliznica → slizničný</i>	<i>č/c</i>	6	<i>inerčný → inercia</i>
<i>s/š</i>	38	<i>triasť → triaška</i>	<i>š/s</i>	17	<i>krášliť → kraslica</i>
<i>z/ž</i>	33	<i>ukázať → ukážka</i>	<i>ž/z</i>	2	<i>blížny → blizňa</i>

c/č

Alternácia *c/č* sa realizuje pri utvorení 1 182 lexém a v rebríčku najfrekvencovanejších konsonantických alternácií zaujíma 3. miesto (9,7 % konsonantických alternácií, porov. [37]). Dochádza k nej v koreňových (*tanec-ø → taneč-n-ý*), derivačných (*agit-ác:i-a →*

⁵³ Aj v tomto prípade M. Sokolová (2000, s. 432) uvádza aj obyvateľské mená, porov. pozn. 47.

⁵⁴ J. Štolc (1955, s. 32) uvádza túto alternáciu pri časovaní slovies. M. Sokolová (2000, s. 434) síce uvádza alternáciu *dz/dž* pred derivačnou morféomou v obyvateľských menách, v spracovanej časti SKMS však propiá chýbajú, preto neuvádzame ani túto alternáciu.

agit-ač-n-ý) a výnimočne aj vo formových (*kľač-a:t/kľač-iac* → *kľač-iač-k:y*) transgresívnych morfémech, a to na pozícii prvej (*stan-ic-a* → *stan-ič-n-ý*), častejšie k nej však dochádza v pozícii druhej (*vliec-t* → *vleč-k-a*), menej často na mieste tretej (*srd-c-e* → *srd-eč-n-ý*) alternácie v slove.

[49] Výskyt alternácie *c/č*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub ⁵⁵	deminutíva	<i>bratanček, vetvička, klinček, palček</i>
		augmentatíva	<i>chlapčisko, mládenčisko, kopčisko</i>
		feminatíva	<i>šľachtická, zajačica, ujčina, herečka</i>
		názvy mláďat	<i>opíča, vrabča, kačiča</i>
		sufixálne konateľské názvy	<i>hraničiar, železničiar, občan</i>
		sufixálne názvy miesta	<i>kačičiareň, ovčinec, žrebčín</i>
		iné sufixálne mutačné deriváty	<i>zahraničie, ovčiak, končatina, pačiak</i>
	deadj	sufixálne alebo transflexné deriváty, často univerbáty	<i>stretávačky, zasadačka, obývačka, horúčava, rezačka, vysieláč</i>
ADJ	desub	zvieracie adjektíva vzoru <i>páví</i>	<i>zajačí, lasičí, krahulčí, srnčí, ovčí, kančí</i>
		so sufixom <i>-ný</i> , s alternáciou v DM, sprievodnou alternáciou <i>á/a</i> (resp. <i>í/i, ú/u</i>) a trunkáciou infixu <i>:i</i>	<i>akomodačný, dekoračný, generačný, kalkulačný, kompozičný, perzekučný</i>
		so sufixom <i>-ný</i> , s alternáciou v KM a sprievodnou trunkáciou infixu <i>:i</i>	<i>licenčný, finančný, sankčný, provinčný, disproporčný, aukčný</i>
VER			<i>zlorečiť, venčiť, končiť</i>
ADV	desub (polymot)	so sufixom <i>-ne</i>	<i>komerčne, licenčne, kondične, selekčne</i>

s/š

Alternáciu *s/š* sme na základe analýzy SKMS zaznamenali 38-krát. Dochádza k nej najmä v koreňových morfémech (*dnes* → *dneš-ok-ø*), v jedinom prípade v derivačnej morféme (*not-es-ø* → *not-eš-t:ek-ø*). Realizuje sa v pozícii prvej (*trias-t* → *triaš-k-a*), viac v pozícii druhej (*vys-ok-ý* → *výš-k-a*) a v jednom prípade aj na mieste tretej (*pred-ís-t* → *predo-š-l-ý*) alternácie v rámci lexémy.

[50] Výskyt alternácie *s/š*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva	<i>kúštik, noštek, noteštek, obruštek</i>
	dever	sufixálne deriváty	<i>prihláška, prišelec, triaška, myšlienka</i>
		transflexné deriváty	<i>noša, paša</i>
VER	deadj		<i>krášliť, povýšiť, prevýšiť</i>
	dever	v sprievode inej alternácie	<i>kýšiť sa, premýšľať, vešať, zamýšľať</i>

⁵⁵ Aj v tomto prípade M. Sokolová (2000, s. 434) uvádza aj obyvateľské mená, porov. pozn. 47.

z/ž

Alternácia z/ž sa v SKMS vyskytla 33-krát – okrem jednej derivačnej (*mot-úz-ø* → *mot-úz-t:ek-ø*) vždy v koreňových morfédoch (*úz-k-y* → *úz-i:t*), a to na mieste prvej (*níz-k-y* → *níž-ø*) alebo druhej (*peniaz-ø* → *peňaž-n-y*) alternácie v slove.

[51] Výskyt alternácie z/ž

SD	motivovanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub ⁵⁶	deminutíva	<i>peniažtek, povrážtek, motúžtek</i>
		iné deriváty	<i>peňažník, peňaženka, kňažka</i>
	deadj		<i>níž, nížina, užovka</i>
	dever		<i>poukážka, úžina, stráž</i>
ADJ			<i>peňažný, peňažitý, ponižší</i>
VER	deadj		<i>blížiť sa, ponižiť sa, zúžiť</i>

č/c

M. Sokolová (2000, s. 435) označuje túto alternáciu ako unikátnu. Realizuje sa pri tvorbe 6 lexém, a to v ich koreňových (*inerč-n-y* → *inerč-i-a*) alebo derivačných (*lastov-ič-k-a* → *lastov-ic-a*) morfédoch na mieste prvej (*reciproč-n-y* → *reciproc-it-a*), v jednom prípade aj na mieste druhej (*trpasl-ič-í* → *trpasl-ic-tv-o*) alternácie v rámci lexémy.

š/s

Alternácia š/s sa v literatúre nespomína, v SKMS sme ju identifikovali 17-krát. Dochádza k nej výlučne v koreňových morfédoch, a to na mieste prvej (*veš-a:t* → *ná-ves-ø*), druhej (*o-kráš-l-i:t* → *o-kras-a*) alebo tretej (*pri-mieš-a:t* → *prí-mes-ø*) alternácie v rámci lexémy. Sprevádza najmä tvorbu transflexných deverbatívnych substantív (*zmies, prives, príkrasa*) a prefixálnych deverbatívnych verb (*prevesiť, vyvesiť, zavesiť*).

ž/z

Slovotvorná alternácia ž/z sa vyskytuje unikátne (porov. Sokolová, 2000, s. 435), pri slovotvorbe sme ju identifikovali 2-krát – v koreňových morfédoch na mieste druhej alternácie v slove (*blíž-i:t* → *bliz-ň-a, niž-e* → *níz-k-y*).

c) Alternácie velár

Pri slovotvorbe v SKMS sme identifikovali celkom 3 324 alternácií velár s nevelármi (sykavkami), čo predstavuje 27,5 % alternácií samostatných konsonantov (porov. [38]) – podľa J. Štolca (1955, s. 31) ide o veľmi časté alternácie, J. Sabol (1982, s. 482) konštatuje, že na rozdiel od tvaroslovia sa tieto alternácie pri derivácii uplatňujú systémovo. Ako základný typ označujeme alternácie v smere velára/nevelára (velára/sykavka), ako inverzný typ alternácie nevelára/velára (sykavka/velára). 10 typov alternácií je obojsmerných (*ch/š* – *š/ch*, *k/č* – *č/k*, *h/ž* – *ž/h*, *g/dž* – *dž/g*, *k/c* – *c/k*), 4 alternácie sa realizujú len v základnom type (*ch/s*, *g/č*, *g/z*, *k/dž*) a jedna alternácia len v inverznom type (*z/h*). Medzi alternáciami velár sú dve (2. *k/č*, 4. *k/c*) z desiatich najfrekvencovanejších konsonantických alternácií (porov. [37] a ďalej), jednosmerné alternácie velár sú unikátne. Základné typy alternácií velár sú omnoho frekvencovanejšie ako inverzné. Podľa M. Sokolovej (2000, s. 435) sa

⁵⁶ Aj v tomto prípade M. Sokolová (2000, s. 434) uvádza aj obyvateľské mená, porov. pozn. 47.

základný typ „vyskytuje systémovo pred DM pri tvorení obyvateľských mien, deminutív, feminatív a adjektív“. Obyvateľské mená v spracovanej časti SKMS chýbajú, keďže chyba propriálna lexika, ostatným spomínaným skupinám sa venujeme v rámci konkrétnych alternácií jednotlivito.

[52] Alternácie velár

Základný typ	Počet	Príklady	Inverzný typ	Počet	Príklady
ch/š	204	<i>brucho</i> → <i>bruško</i>	š/ch	18	<i>potešiť</i> → <i>potecha</i>
k/č	1 415	<i>obuvník</i> → <i>obuvníčka</i>	č/k	117	<i>značiť</i> → <i>znak</i>
h/ž	260	<i>trhať</i> → <i>tržný</i>	ž/h	47	<i>rozložiť</i> → <i>rozloha</i>
g/dž	6	<i>buldog</i> → <i>buldodží</i>	dž/g	3	<i>cvendžať</i> → <i>cveng</i>
k/c	986	<i>brigádnik</i> → <i>brigádnický</i>	c/k	261	<i>hovorca</i> → <i>kovorkyňa</i>
g/č	1	<i>mozog</i> → <i>mozoček</i>			
g/z	1	<i>emulgovať</i> → <i>emulzia</i>			
k/dž	1	<i>trúnok</i> → <i>potrundžiť sa</i>			
ch/s	2	<i>hajdúch</i> → <i>hajdúsky</i>			
			z/h	2	<i>striežť</i> → <i>striechnuť</i>

ch/š

Alternáciu *ch/š* sme v SKMS identifikovali 204-krát. Realizuje sa obvyčajne v koreňových (*pých-a* → *pýš-i:ť sa*), menej v derivačných (*čern-och-ø* → *čern-oš-k-a*) morfédoch, a to v pozícii prvej (*stretch-a* → *streš-n-ý*), druhej (*tich-ý* → *tíš-i:ť*) alebo tretej (*[pri]sluch-a:ť* → *[pri]sluš-ník-ø*) alternácie v rámci lexémy. Hlasy *ch* a *š* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

[53] Výskyt alternácie *ch/š*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva	<i>bruško, kožuštek, uško, vareška, strieška</i>
		feminatíva	<i>beloška, slaboška, mniška, tľstoška</i>
		transflexné mutačné deriváty	<i>podpazušie, návršie, ovzdušie, spraš</i>
		konateľské názvy so sufixom <i>-ník/-ník</i>	<i>hriešnik, kališník, kožušník, posmešník</i>
		iné mutačné sufixálne deriváty	<i>obušok, mešec, plošina, výsmešok, náušnica</i>
	deadj	transflexné a sufixálne deriváty	<i>tíš, súšie, hlušina, sušina, tišava</i>
ADJ	desub	transflexné a sufixálne deriváty	<i>rozbuška, splašky, príslušník, nadšenie</i>
		zvieracie adjektíva vzoru <i>páví</i>	<i>muší, hroší, blší, plší, ropuší</i>
		deriváty a kompozitá so sufixom <i>-ný</i>	<i>prašný, ušný, vzdušný, celoplošný</i>
	dever	deriváty so sufixom <i>-ský</i>	<i>divošský, eunušský, valašský, zľodušský</i>
VER	desub	deriváty so sufixom <i>-ný</i>	<i>výbušný, poslušný, príslušný</i>
	dever		<i>pýšiť sa, zastrešiť, prášiť, odzdušniť</i>
			<i>rozbušiť sa, vyslyšať, zľeňošiť sa</i>

k/č

Alternácia *k/č* sa v SKMS vyskytla 1 415-krát a je druhou najfrekvencovanejšou konsonantickou alternáciou (11,6 % konsonantických alternácií, porov. [37]). Realizuje sa v koreňových (*ruk-a* → *prí-ruč-n-ý*) aj v derivačných (*roľ-ník-ø* → *roľ-níč-k-a*) morfédoch, a to na mieste prvej (*slák-ø* → *sláč-ik-ø*), druhej (*šunk-a* → *šunôč-k-a*), tretej (*sln-k-o* → *sln-eč-ník-ø*), ale ako jedna z dvoch alternácií aj v pozícii štvrtej (*[u]tiek-a:t* sa → *[ú]toč-isk-o*) alternácie v rámci slova. Alternácii *k/č* sa detailnejšie venuje L. Dvonč (1980) v osobitnom článku. Hlasy *k* a *č* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

[54] Výskyt alternácie *k/č*

SD	motivovanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva	<i>motyčka, múčka, ňufáčík, očičko, pavúčík</i>
		augmentatíva	<i>očisko, zobáčisko, dievčisko, dračisko</i>
		feminatíva	<i>alkoholička, bojovníčka, prváčka</i>
		sufixálne konateľské názvy	<i>pobočník, začiatovník, vidiečan</i>
		názvy miesta	<i>jarmočnisko, vlčinec, zemiasnisko, telocvičňa</i>
		iné mutačné sufixálne deriváty	<i>múčiar, ročník, vačica, vlčiak, cesnačka</i>
		transflexné a prefixálno-transflexné deriváty	<i>výročie, náruč, zápotočie, bodľač, úboč</i>
	deadj	mutačné deriváty so sufixom <i>-ina</i>	<i>hlbočina, vlhčina, veličina, plytčina</i>
	dever	sufixálne deriváty	<i>priesečník, dotyčnica, úsečka, svrček</i>
ADJ	desub	zvieracie adjektíva typu <i>páví</i>	<i>bujačí, býčí, dračí, kavčí, králičí, líščí</i>
		mutačné deriváty a kompozitá so sufixom <i>-ny/-ný</i>	<i>driečny, jazyčný, dvojklíčny, lúčny</i>
		mutačné deriváty a kompozitá so sufixmi <i>-itý/-natý</i>	<i>očitý, uhličitý, piesočnatý, jazyčnatý</i>
	denum	kompozitá	<i>viacslabičný, jednojazyčný, štvorročný</i>
	dever	sufixálne deriváty a kompozitá	<i>očividný, sečný, plačlivý, dotyčný</i>
VER	desub	transflexný typ <i>robiť</i>	<i>lajdáčiť, mračiť, pytliačiť, bočiť, odročiť</i>
	deadj	transflexný typ <i>robiť</i>	<i>zľahčiť, mäkčiť, tenčiť, zveličiť, zvlhčiť</i>
	deint	transflexný typ <i>chytať</i>	<i>brnčať, hrčať, škrčať, kvičať, frčať, crčať</i>
ADV			<i>doluznačky, náročky, plačky, nepodmienečne</i>

h/ž

Alternácia *h/ž* sprevádza utvorenie 260 lexém. Realizuje sa väčšinou v koreňových (*breh-ø* → *po-brež-ie*), výnimočne v derivačných (*mát-oh-a* → *mát-ož-i:t*) morfédoch, a to na mieste prvej (*ťah-a:t* → *ťaž-n-ý*), druhej (*sluh-a* → *slúž-k-a*) alebo tretej (*pre-tíh-a:t* → *prie-trž-ø*) alternácie v rámci lexémy. Alternácii *h/ž* sa venuje aj osobitná štúdia (Dvonč, 1977). Hlasy *h* a *ž* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

[55] Výskyt alternácie *h/ž*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	deminutíva	<i>brlôžtek, sniežik, stužka, briežok, krčiaztek</i>
		feminatíva	<i>družka, súdružka, slúžka</i>
		sufixálne konateľské názvy	<i>južan, nocľažník, dlžník, záložník</i>
		iné sufixálne mutačné deriváty	<i>knižnica, družina, rožok, božstvo, tvarožník</i>
		kompozitá	<i>plochodrážnik, stonožka, článkonožec</i>
	deadj	nositelia a nositele vlastnosti	<i>nebožtik, úbožiatko, obdlžnik, nažka</i>
	dever	sufixálne deriváty	<i>výtržník, obežník, strižňa, roztržka, ťažeň</i>
ADJ	desub	deriváty a kompozitá so sufixom <i>-ny/-ný</i>	<i>snežný, knižný, vlašný, ľahkovážny</i>
	deadj	deriváty a kompozitá so sufixom <i>-ny/-ný</i>	<i>tržný, strižný, rozťažný, vysokozdvížný</i>
VER	desub	transflexné deriváty typu <i>robiť</i>	<i>prinožiť, ovlažiť, vraždiť, zavážiť, mátožiť</i>
	deadj	transflexné deriváty typu <i>robiť</i>	<i>predlžiť, predražiť, utužiť, zúbožiť, tužiť</i>

g/dž

Alternácia *g/dž* sprevádza utvorenie 5 lexém. Realizuje sa výlučne v koreňových morfémech, a to na mieste prvej (*buldog-ø* → *buldodž-i*⁵⁷) alebo druhej (*strig-a* → *stridž-a*) alternácie v rámci slova. Dochádza k nej výlučne pri transflexnej slovotvorbe (*dodží, stridží, cvendžať*). Alternáciu *g/dž* už detailnejšie skúmal L. Dvonč (1965), pričom konštatuje (s. 32), že k tejto alternácii dochádza len vtedy, ak je hláska *g* pred koncovou samohláskou. Hlásky *g* a *dž* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

k/c

Alternáciu *k/c* sme pri analýze SKMS zaznamenali 986-krát, je teda 4. najfrekvencovanejšou konsonantickou alternáciou (8,1 % konsonantických alternácií, porov. [37]). Realizuje sa predovšetkým v derivačných (*sedl-ia~~k~~-ø* → *sedl-ia~~c~~-k-y*), v menšej miere v koreňových (*antik-a* → *antic-k-ý*) morfémech, a to na mieste prvej (*takt-ik-a* → *takt-ic-k-ý*), druhej (*lichot-ník-ø* → *lichot-nic-a*) a unikátne aj tretej (*sved-ok-ø* → *sved-ec-k-ý*) alternácie v rámci slova. Hlásky *k* a *c* sa striedajú aj opačným smerom, porov. ďalej.

⁵⁷ V tomto prípade má byť tvar zvieracieho adjektíva podľa L. Dvonča (1965, s. 26) *buldočí*.

[56] Výskyt alternácie k/c

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	transflexné feminatíva od mužských názvov so sufixmi <i>-ik/-ík, -nik/-ník</i> so sprievodnou alternáciou <i>/i/</i>	<i>falošnica, služobnica, čarodejnica, parádnica, hriešnica, posmešnica, záleťnica, vrstovnica, bezbožnica, orodovnica</i>
		deriváty so sufixom <i>-tvo</i> od mužských názvov	<i>čudáctvo, búrliváctvo, dobrovoľníctvo, klenotníctvo, námorníctvo</i>
		deriváty so sufixom <i>-osť</i> od mužských názvov	<i>darebáckosť, chytráckosť, svetáckosť, straníckosť, lajdáckosť</i>
		deriváty so sufixom <i>-izmus</i> od mužských názvov	<i>katolicizmus, stoicizmus, klasicizmus, mysticizmus</i>
	dever		<i>fluorescencia, producent, publicita, prorocko</i>
ADJ	desub	mutačné deriváty so sufixmi <i>-ky/-ký, -ický</i>	<i>akustický, banický, zbojnícky, búrlivácky, obuvnícky, dynamický</i>
	desub a deadj	kompozitá so sufixom <i>-ký</i>	<i>ľahkoatletický, ranogotický, literár-nokritický, jadroveenergetický</i>
	dever		<i>explicitný, implicitný</i>
ADV	desub (polymot)	so sufixmi <i>-ky, -icky</i>	<i>gymnasticky, foneticky, prognosticky, makroekonomicky, opticky</i>

g/č

Alternáciu *g/č* M. Sokolová (2000, s. 437) uvádza pri tvorbe obyvateľských mien⁵⁸, v súbore SKMS sa vyskytla pri utvorení jediného slova (*mozog-ø* → *mozoč-ek-ø*). Realizuje sa v koreňovej morféme ako prvá a jediná alternácia v slove. Podľa L. Dvonča (1965, s. 25 – 28) je zastúpenie alternácie *g/č* v slovtvorbe o niečo väčšie (radí sem deriváty slova *buldog*, depropriálne názvy aj staré prechýlené názvy typu *bioločka*), pričom jej výskyt súvisí s fonetickou podobou slova [*mozok*] a s alternáciou *k/č*. Opačným smerom sa hlásky *g* a *č* nestriedajú.

g/z

Alternácia *g/z* sa realizuje len v koreňovej morféme jediného prevzatého slova (*emulg-ov-a:t* → *emulz-i-a*), porov. Sokolová (2000, s. 437). Opačným smerom sa hlásky *g* a *z* nestriedajú.

k/dž

Alternácia *k/dž* sprevádza utvorenie jedinej lexémy (*trúnok-ø* → *po-trundž-i:t* sa, porov. Šimon, 2006, s. 168). Dochádza k nej v koreňovej morféme, a to na mieste tretej alternácie v rámci slova. Opačným smerom sa hlásky *k* a *dž* nestriedajú.

⁵⁸ Autorka uvádza príklady *Baločan* a *Boldočan*. Nazdávame sa však, že v týchto prípadoch nejde o alternáciu *g/č*, ale o zánikovú alternáciu *g/0* a pripojenie rozšíreného sufixu *-č:an-ø*.

ch/s

Alternácia *ch/s* sa realizuje pri utvorení dvoch sufixálnych desubstantívnych adjektív, a to na pozícii prvej alternácie v koreňových morfédoch (*valach-ø* → *valas-k-ý*, *hajdúch-ø* → *hajdús-k-ý*). Opačným smerom sa hlásky *ch* a *s* nestriedajú.

š/ch

Alternácia *š/ch* sprevádza utvorenie 18 lexém. Realizuje sa výlučne v koreňových morfédoch, a to na mieste prvej (*roz-ruš-i:ť* → *roz-ruch-ø*), druhej (*prš-a:ť* → *po-prích-a:ť*), unikátne v kompozite na mieste tretej (*viator-ø* + *plaš-i:ť* → *vetr-o-plach-ø*) alternácie v rámci lexémy. Dochádza k nej najmä pri transflexnom tvorení deverbatívnych substantív (*vzruch*, *potucha*, *útecha*), pri sufixálnom tvorení deadjektívnych substantív (*pechota*, *ucháň*, *uchaňa*), výnimočnejšie pri tvorení modifikačných deverbatívnych verb (*spřchnuť*, *popřchať*). Hlásky *š* a *ch* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. vyššie.

č/k

Alternácia *č/k* sa v SKMS objavila 117-krát. Realizuje sa najmä v koreňových morfédoch (*tlač-i:ť* → *tlak-ø*), výnimočne v derivačnej morféme (*kon-centr-ač-n-ý* → *kon-centr-ák-ø*). Dochádza k nej v pozícii prvej (*toč-i:ť* → *tok-ár-ø*) alebo druhej (*od-lúč-i:ť* → *od-luk-a*) alternácie v slove, pričom v pozícii druhej ju vždy predchádza vokalizká alternácia (najčastejšie základný typ korelovaných vokálov). Hlásky *č* a *k* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. vyššie.

[57] Výskyt alternácie *č/k*

SD	motivovanosť	špecifikácia	príklady
SUB	dever	transflexné spredmetnenia deja	<i>krik</i> , <i>výcvik</i> , <i>úskok</i> , <i>náznak</i> , <i>kľak</i> , <i>zoskok</i>
		mutačné transflexné deriváty a kompozitá	<i>otlak</i> , <i>rozkrok</i> , <i>vlak</i> , <i>vierouka</i> , <i>dvojsskok</i>
		mutačné sufixálne deriváty	<i>kľakadlo</i> , <i>krikľúň</i> , <i>skokan</i> , <i>dojka</i> , <i>fajka</i>
VER	dever	sufixálne modifikačné a mutačné deriváty	<i>vybľakovať</i> , <i>bzukotať</i> , <i>kľaknúť</i> , <i>zbľknúť</i>

ž/h

Alternácia *ž/h* sprevádza utvorenie 47 lexém. Dochádza k nej výlučne v koreňových morfédoch, a to na mieste prvej (*snaž-i:ť* → *snaž-a*), druhej (*pri-lož-i:ť* → *prí-loh-a*) a v jednom prípade aj v pozícii tretej (*za-slúž-i:ť* → *zá-sluh-a*) alternácie v slove. Ak pred alternáciou *ž/h* dochádza v lexéme aj k inej alternácii, vždy je to vokalizká alternácia. Hlásky *ž* a *h* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. vyššie.

[58] Výskyt alternácie *ž/h*

SD	motivovanosť	špecifikácia	príklady
SUB	dever	transflexné spredmetnenia deja	<i>nástraha</i> , <i>závlaha</i> , <i>zásluha</i> , <i>vzpruha</i> , <i>snaha</i>
		mutačné transflexné deriváty a kompozitá	<i>úloha</i> , <i>rozhava</i> , <i>záloha</i> , <i>vodováha</i> , <i>samoobsluha</i> , <i>bratovrah</i>
VER	dever	sufixálne modifikačné deriváty	<i>ľahnúť si</i> , <i>nadsluhovať</i> , <i>prisluhovať</i>

dž/g

Alternácia *dž/g* sa realizuje v koreňových morfédoch deverbatívnych derivátov na mieste prvej a jedinej alternácie v slove (*cvendž-a:t* → *cveng-ø*, *cveng-ot-ø*, *cveng-ot:av-y*). V literatúre sa nespomína, jej jedinečnosť je daná interjekcionálnym pôvodom radixu, v ktorom sa realizuje. Hlások *dž* a *g* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. vyššie.

c/k

Alternácia *c/k* sprevádza utvorenie 261 lexém a je najfrekvencovanejšou inverznou alternáciou velár s nevelármi. Dochádza k nej v koreňových (*medic-ín-a* → *medik-ø*) aj derivačných (*trag-ic-k-y* → *trag-ik-a*) morfédoch, a to na mieste prvej (*vlád-c-a* → *vlád-k-yň-a*), druhej (*vliec-t* → *vlek-ø*) a veľmi často aj tretej (*chov-a:n-ec-ø* → *chov-a:n-k-a*) alternácie v rámci lexémy. Hlások *c* a *k* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. vyššie.

[59] Výskyt alternácie *c/k*

SD	motivovanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	sufixálne feminatíva so sufixom <i>-yňa</i> (často so sprievodnou alternáciou <i>e/o</i> , resp. aj inverzná alternácia palatalizovaných konsonantov)	<i>strážkyňa, vodkyňa, platkyňa, lovkyňa, plavkyňa, skalolezkyňa, chodkyňa, jazdkyňa, letkyňa, poslankyňa, umelkyňa, veštkyňa</i>
		transflexné feminatíva typu <i>žena</i>	<i>jasnovidka, miešanka, árijka, dorastenka</i>
		sufixálne konateľské názvy	<i>euroskeptik, agnostik, medik, domkár</i>
	deadj	transflexné deriváty so sprievodnou trunkáciou derivačnej morfémy <i>k</i>	<i>anestetikum, politikum, špecifika, egocentrik, dogmatik</i>
	dever	transflexné a sufixálne deriváty	<i>potok, vlek, úpek, ták, pekár, riekanka</i>
VER	dever	modifikačné deriváty	<i>tlkotať, obtekať, pekávať</i>

z/h

K alternácii *z/h* dochádza jedine pri odvodzovaní od slovesa *striezť* (porov. Sokolová, 2000, s. 438), a to v dvoch derivátoch (*streh-ø*, *strieħ-n-u:t*). Realizuje sa v koreňovej morféme na mieste prvej aj druhej alternácie v slove. Opačným smerom sa hlások *z* a *h* nestriedajú.

J. Štolc (1955, s. 32, 1968, s. 53) uvádza alternáciu *h/z*, na základe spracovania smerov motivácie v SKMS však uvažujeme len o alternácii *z/h*. L. Dvonč (1965, s. 22 – 25) opisuje aj alternáciu *g/ž* (týkajúcu sa najmä depropriálnych názvov ruského pôvodu) a *g/c* (pri depropriálnych adjektívach). Aj M. Sokolová (2000, s. 437 – 438) uvádza ďalšie alternácie velár (*g/ž*, *g/c*, *k/dz*), tieto sa však pri spracovaní motivačných vzťahov v SKMS nepotvrdili, resp. sa týkajú depropriálnej lexiky.

d) Alternácie konsonantov t, d, ť, d' so sykavkami

V SKMS sme identifikovali 558 alternácií konsonantov *t*, *d*, *ť*, *d'* so sykavkami, čo predstavuje 4,6 % alternácií samostatných konsonantov (porov. [38]). Ako základný typ ozna-

čujeme alternácie v smere *t, d, ě, ď* / sykavka, ako inverzný typ alternácie sykavka / *t, d, ě, ď*. 18 typov alternácií je obojsmerných (*t/c – c/ť, ě/c – c/ě, d/dz – dz/d, ď/dz – dz/ď, t/č – č/t, t/s – s/t, t/z – z/t, d/s – s/d, ď/s – s/ď*), jedna alternácia (*d/z*) sa vyskytuje len v základnom type, jedna (*s/ť*) len v inverznom (porov. [60]). Medzi alternáciami *t, d, ě, ď* so sykavkami je jediná alternácia z rebríčka desiatich najfrekvencovanejších alternácií (10. *c/t*, porov. [37]), ostatné alternácie z tejto skupiny sú menej frekvencované alebo unikátne. Inverzné typy alternácií sú omnoho početnejšie ako základné typy. Hlások *t* a *d* sa alternujú so štyrmi sykavkami, hlások *ď* a *ť* s dvomi. Zo sykaviek sa na týchto alternáciách nezúčastňujú hlások *ž* a *dž*.

[60] Alternácie hlások *t, d, ě, ď* so sykavkami

Základný typ	Počet	Príklady	Inverzný typ	Počet	Príklady
<i>t/c</i>	15	<i>absentovať → absencia</i>	<i>c/t</i>	288	<i>demokracia → demokrat</i>
<i>ť/c</i>	4	<i>svietiť → svieca</i>	<i>c/ť</i>	20	<i>chcieť → chtivý</i>
<i>d/dz</i>	11	<i>nevädnuť → nevädza</i>	<i>dz/d</i>	28	<i>zvádzať → zvodca</i>
<i>ď/dz</i>	13	<i>chodiť → chôdza</i>	<i>dz/ď</i>	4	<i>zvádzať → zvodidlo</i>
<i>t/č</i>	1	<i>chochlatý → chochlačka</i>	<i>č/t</i>	5	<i>dostačiť → dostatok</i>
<i>t/s</i>	8	<i>emitovať → emisia</i>	<i>s/t</i>	37	<i>chaos → chaotik</i>
<i>t/z</i>	1	<i>konvertovať → konverzia</i>	<i>z/t</i>	70	<i>analýza → analytik</i>
<i>d/s</i>	3	<i>povedať → povest'</i>	<i>s/d</i>	16	<i>jeť → jedlo</i>
<i>ď/s</i>	2	<i>nenávidieť → nenávisť</i>	<i>s/ď</i>	9	<i>odísť → odídenec</i>
<i>d/z</i>	19	<i>expandovať → expanzia</i>			
			<i>s/ť</i>	4	<i>plieť → pletivo</i>

t/c

Alternácia *t/c* sa v skúmanom súbore vyskytuje 15-krát⁵⁹. Realizuje sa v koreňových (*herm-afrodít-ø → herm-afrodic-k-ý*) aj derivačných (*tang-ent-a → tang-enc-i:ál:n-y*) morfédoch, a to najmä na mieste prvej (*a-trak-t-ív:n-y → a-trak-c:i-a*), v jednom prípade aj na mieste druhej (*plát-ø → plac-k-a*) alternácie v rámci lexémy. Dochádza k nej v slovách nedomáceho pôvodu, a to najmä pri tvorení desubstantívnych (*advokácia, delikvencia, sekrécia*), deadjektívnych (*inteligencia, transparentia, insolvenca*) a deverbatívnych⁶⁰ (*dezercia, erupcia, adopcia*) substantív so sufixom *-ia*. Hlások *t* a *c* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. ďalej.

ť/c

K alternácii *ť/c* dochádza v koreňových morfédoch štyroch lexém, a to na mieste prvej (*sviet-i:ť → sviec-a*) alebo druhej (*diet-a → dec-k-o*) alternácie v slove. Dochádza k nej pri mutačnej transflexnej deverbatívnej (*svieca, pláca*) alebo modifikačnej sufixálnej desubstantívnej (*decko, macocha*) tvorbe substantív. Hlások *ť* a *c* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. ďalej.

⁵⁹ M. Sokolová (2000, s. 438) uvádza alternáciu *t/c* len ako morfológickú, teda pred gramatickou morfédom.

⁶⁰ Pri deverbatívach pravidelne dochádza aj k sprievodnej trunkácii derivačnej morfémy *ov*.

d/dz

Alternácia *d/dz* sa realizuje v koreňových morfédoch 11 lexém, a to na mieste prvej (*hoväd-o* → *hovädz-i*) alebo druhej (*pri-rod-a* → *pri-rodz-en-y*) alternácie v lexéme. Dochádza k nej najmä pri transflexnom tvorení substantív (*mládza*, *tvrdza*, *nevädza*), pri sufixálnej desubstantívnej tvorbe adjektív (*prirodzený*, *urodzený*, *nadprirodzený*) a pri deverbatívnom tvorení verb (*porozsádzať*, *porozsadzovať*). Hlásky *d* a *dz* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. ďalej.

d'/dz

Alternácia *d'/dz* sprevádza utvorenie 13 lexém. Realizuje sa výlučne v koreňových morfédoch, a to na mieste prvej (*chod-i:t' → o-chodz-a*), častejšie však druhej (*vod-i:t' → vöd-z-k-a*) alternácie v slove. Dochádza k nej najmä pri deverbatívnej tvorbe (porov. Sokolová, 2000, s. 439) substantív (*hrádza*, *chôdza*, *sádzac*) a verb (*zavádzať*, *obkidať*, *prevádzať*). Hlásky *d'* a *dz* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. ďalej.

t/č

Alternáciu *t/č* sme identifikovali pri tvorbe jediného slova (*chochl-at-y → chochl-ač-k-a*). Realizuje sa v derivačnej morféme ako prvá a jediná alternácia v lexéme. V literatúre sa nespomína. Hlásky *t* a *č* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. ďalej.

t/s

Alternácia *t/s* sa v skúmanom súbore nachádza 8-krát, a to vždy v koreňovej morféme v pozícii prvej alternácie v slove (*diskut-ov-a:t' → diskus-i-a*). Ako alternáciu *t/s* vnímame aj také zmeny, ktoré graficky zapisujeme grafémou *x* (porov aj Sokolová, 2000, s. 439), pretože zvukovo ide o spojenie dvoch hlások. Ak je teda v motivante skupina *kt* a v motiváte *x* (*ks*), interpretujeme toto striedanie ako alternáciu *t/s*⁶¹. K alternácii *t/s* dochádza najmä pri deverbatívnej tvorbe substantív so sufixom *-ia*, sprevádzanej trunkáciou derivačnej morfémy *ov* (*emisia*, *anexia*, *reflexia*). Hlásky *t* a *s* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. ďalej.

t/z

Alternáciu *t/z* sme identifikovali pri utvorení jediného slova nedomáceho pôvodu (*[kon]vert-ov-a:t' → [kon]verz-i-a*). Realizuje sa v koreňovej morféme ako prvá a jediná alternácia v slove. Hlásky *t* a *z* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. ďalej.

d/s

Alternácia *d/s* sa v SKMS vyskytuje 3-krát, a to v koreňovej morféme na mieste prvej (*[po]ved-a:t' → [po]ves-ť-ø*) alebo druhej (*strád-a:t' → Stras-ť-ø*, *sú-Stras-ť-ø*) alternácie v slove. Sprevádza sufixálnu deverbatívnu tvorbu substantív ženského rodu vzoru *kosť*. Hlásky *d* a *s* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. ďalej.

d'/s

K alternácii *d'/s* dochádza v koreňových morfédoch dvoch deverbatívnych substantív vzoru *kosť*, a to na mieste prvej alternácie v slove (*[zá]vid-ie:t' → [zá]vis-ť-ø*, *ne-[ná]vid-ie:t' → ne-[ná]vis-ť-ø*). Hlásky *d'* a *s* sa striedajú aj v opačnom smere; porov. ďalej.

⁶¹ Vysvetlenie chápania alternácií konsonantických skupín a alternácií samostatných konsonantov pozri ďalej a Dvonč, 1990.

d/z

Alternáciu *d/z* sme identifikovali v 19 lexémach. Realizuje sa v koreňových morfédoch na mieste prvej (*expand-ov-a:t' → expanz-i-a*) alebo druhej (*explod-ov-a:t' → explóz-i-a*) alternácie v slove. Dochádza k nej výlučne pri deverbatívnej tvorbe so sprievodnou trunkáciou derivačnej morfémy *ov*, a to najmä pri utváraní substantív so sufixom *-ia* (*revízia, abrázia, suspenzia*) a adjektív so sufixmi *-ný* a *-ívny* (*konkluzívny, erózny, expanzívny*). Opačným smerom sa hlásky *d* a *z* nestriedajú.

c/t

Alternácia *c/t* sa v skúmanom súbore vyskytla 288-krát, je desiatou najfrekventovanejšou konsonantickou alternáciou (2,4 % konsonantických alternácií, porov. [36]) a najfrekventovanejšou alternáciou v podskupine alternácií *t, d, ť, d'* so sykavkami. Realizuje sa nedomácich koreňových (*demo-krac-i-a → demo-krať-ø*) aj derivačných (*exek-úc-i-a → exek-út-or-ø*) morfédoch na mieste prvej (*rekonval-esc:enc-i-a → rekonval-esc:ent-ø*) alebo druhej (*feder-ác-i-a → feder-at-ív:n-y*) alternácie v rámci lexémy. Hlásky *c* a *t* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. vyššie.

[61] Výskyt alternácie *c/t*

SD	motivovanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	transflexné konateľské názvy	<i>diplomat, byrokrat, plutokrat, impotent</i>
		konateľské názvy so sufixom <i>-or</i>	<i>redaktor, korepetitor, štylizátor, realizátor</i>
		konateľské názvy so sufixom <i>-ér</i>	<i>dezertér, inštalatér, špeditér, dekoratér</i>
		iné mutačné deriváty so sufixom <i>-or</i>	<i>regulátor, respirátor, projektor, receptor</i>
		iné mutačné deriváty s inými sufixmi	<i>informatika, kreatúra, aglutinát, inštruktáž</i>
ADJ	desub	mutačné deriváty so sufixmi <i>-ný, -ívny</i>	<i>ambulantný, tolerantný, selektívny, aditívny</i>
		mutačné deriváty a kompozitá so sufixom <i>-ický</i>	<i>diplomatický, ortodontický, sociálnodemokratický</i>

c/ť

Alternáciu *c/ť* sme v skúmanom súbore identifikovali 20-krát, a to takmer vždy v koreňovej morféme *chc-*. Realizuje sa na mieste prvej (*z-rúc-a:t' → z-rút-i:t'*), druhej (*chc-ie:t' → cht-iac-ne-cht-iac*)⁶² a v kompozite aj na mieste tretej (*tanec-ø + chc-ie:t' → tanc-a-cht-iv-ý*) alternácie v slove. Dochádza k nej predovšetkým pri kompozičnej tvorbe adjektív (*kúpychtivý, ziskuchtivý, bojachtivý*). Hlásky *c* a *ť* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. vyššie.

dz/d

K alternácii *dz/d* dochádza pri utvorení 28 lexém, v literatúre sa neuvádza. Realizuje sa v koreňových morfédoch na mieste prvej (*sádz-a:t' → pred-sád-k-a*), druhej (*v-chádz-a:t' → v-chod-ø*) alebo tretej (*s-pre-vádz-a:t' → s-prie-vod-ø*) alternácie v slove. Dochádza k nej najmä pri transflexnej (*prevod, úvod, vývod*) a sufixálnej (*predchodca, podvodník*,

⁶² Tento príklad je výnimočný tým, že sa v rámci jedného slova realizuje dvakrát tá istá alternácia, porov. aj podkap. 1.3.

sprievodka) tvorbe deverbatívnych substantív. Hlások *dz* a *d* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. vyššie.

dz/d'

Alternácia *dz/d'* sprevádza utvorenie 4 lexém, v literatúre sa neuvádza. Realizuje sa v koreňových morfémech na mieste druhej alternácie v slove po predchádzajúcej alternácii *á/o* (*z-vádz-a:t' → z-vod-i:dl-o*). Dochádza k nej najmä pri tvorbe deverbatívnych verb (*obchodiť, zaobchodiť, povchodiť*). Hlások *dz* a *d'* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. vyššie.

č/t

Alternácia *č/t* sprevádza utvorenie 5 slov. Realizuje sa na mieste prvej alternácie v slove v koreňových (*do-stač-i:t' → do-stat-ok-ø*) aj derivačných (*exek-uč-n-ý → exek-ut-ív-a*) morfémech. Dochádza k nej pri tvorbe sufixálneho adjektíva (*deklaratívny*) a substantív (*receptor, nedostatok*). Hlások *č* a *t* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. vyššie.

s/t

Alternáciu *s/t* sme v SKMS identifikovali 37-krát. Realizuje sa najmä v nedomácich slovách v koreňových (*prax-ø → prakt-iz:ov-a:t'*), unikátne aj v derivačnej (*[pre]ced-ens-ø → bez-[pre]ced-ent-n-ý*) morféme, a to na mieste prvej (*chaos-ø → chaot-ic:k-ý*), druhej (*lós-ø → lot-ér-i-a*) a v jednom prípade aj tretej (*u-plies-t' → ú-plet-ø*) alternácie v slove. Rovnako ako pri alternácii *t/s* (porov. vyššie), aj tu rátame zmeny, ktoré graficky zapisujeme grafémou *x*. Hlások *s* a *t* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. vyššie.

[62] Výskyt alternácie *s/t*

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	konateľské názvy so sufixom <i>-ik</i>	<i>syfilitik, chaotik, epileptik, praktik</i>
		iné sufixálne mutačné deriváty	<i>klimaktérium, konektor, antiseptikum</i>
	dever		<i>praktikant, hnetáč, pletka, úplet</i>
ADJ	desub	sufixálne deriváty	<i>galaktický, pankreatický, syntaktický, flektívny, precedentný</i>
	dever	so sufixom <i>-ací</i>	<i>pletací, hnetací</i>
VER			<i>vmietnuť, praktizovať, pletávať</i>

z/t

K alternácii *z/t* dochádza v skúmanom súbore 70-krát: v koreňových (*[kata]lýz-a → [kata]lyt-ic:k-ý*) aj derivačných (*neur-óz-a → neur-ot-ik-ø*) morfémech nedomácich slov v pozícii prvej (*ask-éz-a → ask-ét-a*), omnoho častejšie však na mieste druhej (*em-fáz-a → em-fat-ic:k-ý*) alternácie v lexéme. Hlások *z* a *t* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. vyššie.

[63] Výskyt alternácie z/t

SD	motivo- vanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub	konateľské názvy so sufixom <i>-ik</i>	<i>sklerotik, tuberkulotik, psychoanalytik</i>
		transflexné konateľské názvy	<i>askéta, geodet, poeta</i>
ADJ	desub	mutačné deriváty so sufixom <i>-ický</i>	<i>genetický, extatický, cirhotický</i>
VER	desub	so sufixom <i>-izovať</i>	<i>syntetizovať, hypnotizovať</i>
ADV	desub (polymot)	so sufixom <i>-icky</i>	<i>artérioskleroticky, ontogeneticky, analyticky, fylogeneticky</i>

s/d

Alternáciu *s/d* sme zaznamenali 16-krát: dochádza k nej v dvoch slovesných koreňových morfémech (*jes-* a *prias-*) na mieste prvej (*prias-ť* → *prad-k-a*) alebo druhej (*ľud-ia + jes-ť* → *ľud-o-jed-ø*) alternácie v slove. Sprevádza najmä tvorbu deverbatívnych substantív (*jedák, jedlo, priadky*) a adjektív (*jedný, jedací, priadny*). Hlások *s* a *d* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. vyššie.

s/d'

Alternácia *s/d'* sa realizuje v koreňových morfémech 9 lexém, a to na mieste prvej (*ob-ís-ť* → *ob-íd-i:tel'n-ý*) alebo druhej (*prias-ť* → *prad-iar-ø*) alternácie v slove. Sprevádza predovšetkým tvorbu deverbatívnych sufixálnych substantív (*odídenec, jedivo, pradenó*). Hlások *s* a *d'* sa striedajú aj v opačnom smere, porov. vyššie.

s/ť

Alternácia *s/ť* sprevádza utvorenie štyroch deverbatívnych substantív⁶³ s koreňom *plies-*. Realizuje sa v tejto koreňovej morféme, a to vždy na mieste druhej (*plies-ť* → *plet-iar-ø*, *plet-e:n-ie*, *plet-iv-o*, *plet-iar:eň-ø*) alternácie v slove po predchádzajúcej alternácii *e/ie*. Opačným smerom sa hlások *s* a *ť* nestriedajú.

e) Disjunktívne typy

Pri tvorení slov zachytených v SKMS dochádza k 95 disjunktívnym alternáciám, čo predstavuje len 0,8 % alternácií samostatných konsonantov. Identifikovali sme celkovo 22 rôznych alternácií (*h/k, k/ch, k/g, k/ť, g/k, f/m, k/l, n/z, t/v, r/z, r/s, ň/l, b/p, c/l, c/ž, ch/c, d/t, s/č, s/dz, s/z, n/v, m/s*), ktoré sú obyčajne málo početné, často unikátne, nie je medzi nimi žiadna alternácia z rebríčka desiatich najfrekvencovanejších konsonantických alternácií (porov. [37]). Medzi disjunktívnymi typmi alternácií sú vzájomné alternácie veľár, sykaviek, sonórnych hlások alebo hlások líšiacich sa vo viacerých vlastnostiach. Zúčastňujú sa na nich aj bilabiálne hlások, ktoré sa nealternujú v rámci iných skupín alternácií samostatných konsonantov (*m, b, p*). Okrem jednej dvojice (*k/g – g/k*)⁶⁴ sú všetky tieto alternácie jednosmerné a vyskytujú sa prevažne v prevzatých slovách (porov. Sokolová, 2000, s. 440). Tie z nich, ktoré majú pôvod v preberaní slov, uvádza pri analýze alternácií v radixoch prevzatých slov F. Šimon (2006).

⁶³ M. Sokolová (2000, s. 440) uvádza túto alternáciu len ako morfológickú.

⁶⁴ Pri disjunktívnych typoch alternácií nerozlišujeme základný a inverzný typ.

[64] Disjunktívne typy konsonantických alternácií

Alternácia	Počet	Príklady	Alternácia	Počet	Príklady
k/ť	29	<i>fľaška</i> → <i>fľaštička</i>	s/dz	2	<i>priasť</i> → <i>priadza</i>
g/k	12	<i>reagovať</i> → <i>reakcia</i>	n/v	2	<i>ustanoviť</i> → <i>ústav</i>
n/z	9	<i>exponovať</i> → <i>expozícia</i>	k/ch	1	<i>kroch</i> → <i>chrochtat'</i>
f/m	7	<i>kryptografia</i> → <i>kryptogram</i>	k/l	1	<i>jazyk</i> → <i>jazyľka</i>
c/ž	7	<i>premôcť</i> → <i>premožiť</i>	t/v	1	<i>delikt</i> → <i>delikvent</i>
h/k	6	<i>kontrahovať</i> → <i>kontrakcia</i>	r/z	1	<i>adherovať</i> → <i>adhézia</i>
m/s	4	<i>deprimovať</i> → <i>depresia</i>	ň/l'	1	<i>cnieť</i> → <i>clivý</i>
k/g	2	<i>akcia</i> → <i>reagovať</i>	c/l	1	<i>filiácia</i> → <i>filiálny</i>
r/s	2	<i>sugerovať</i> → <i>sugescia</i>	ch/c	1	<i>mrcha</i> → <i>mrčina</i>
b/p	2	<i>absorbovať</i> → <i>absorpcia</i>	d/t	1	<i>svadba</i> → <i>svat</i>
s/č	2	<i>anexia</i> → <i>anekčný</i>	s/z	1	<i>resumé</i> → <i>rezumovať</i>

k/ť

Alternáciu *k/ť* spomína L. Dvonč (1982, s. 42), uvádza ju aj F. Šimon (2006, s. 170). Striedanie týchto dvoch hlások sa obyčajne uvádza ako alternácia konsonantickej skupiny *šk/šť*, keďže pred alternantami *k* a *ť* často stojí práve konsonant *š* (resp. konsonant *ž*, ktorý sa pred hláskou *ť* znelostne neutralizuje na fonému *š*)⁶⁵. V SKMS sme identifikovali 29 výskytov tejto alternácie, ku ktorej dochádza obyčajne v derivačnej morféme *k* alebo *ok* (*hruš-k-a* → *hruš-ť-ič:k-a*), výnimočnejšie v koreňových morfédoch (*sopk-a* → *sopt-i:ť*). Realizuje sa na pozícii prvej (*tabak-ø* → *tabat-ier:k-a*), druhej (*hráš-ok-ø* → *hráš-ť-ek-ø*), tretej (*kús-ok-ø* → *kúš-ť-ik-ø*) a ako jedna z dvoch alternácií aj na mieste štvrtej (*obruš-ok-ø* → *obruš-ť-ek-ø*) alternácie v rámci lexémy. Alternácia *k/ť* obyčajne sprevádza tvorbu deminutív so sufixom *-ička* (*stužtička*, *knižtička*, *taštička*) a *-ek* (*motúžtek*, *orieštek*, *povražtek*).

g/k

V skúmanom súbore sa alternácia *g/k* vyskytla v koreňových morfédoch 12 lexém, a to na mieste prvej (*fung-ov-a:ť* → *funk-c:i-a*) alebo druhej (*[ko]rig-ov-a:ť* → *[ko]rek-t:or-ø*) alternácie v slove. Dochádza k nej najmä pri tvorení deverbatívnych substantív⁶⁶ so sufixom *-cia* (*korekcia*, *redakcia*, *reakcia*), ale aj pri utváraní verb (*odfinkať*, *vrzúkať*) a deverbatívnych adjektív (*reaktívny*, *reštriktívny*).

n/z

Alternácia *n/z* sa realizuje v koreňových morfédoch 9 prevzatých lexém, a to na pozícii prvej alternácie v lexéme. Dochádza k nej najmä pri tvorbe deverbatívnych substantív so sufixom *-ícia* (*opozícia*, *expozícia*, *kompozícia*). Túto alternáciu uvádza aj F. Šimon (2006, s. 169).

⁶⁵ Za alternáciu konsonantických skupín považujeme v zhode s nazeraním L. Dvonča (1990) len zmenu dvoch konsonantov v rámci ustálenej skupiny na iné dva konsonanty, resp. zmenu jedného konsonantu na skupinu konsonantov, z ktorých ani jeden nie je totožný s pôvodným konsonantom. Ak je jeden konsonant v oboch alternantách totožný, nejde o alternáciu konsonantickej skupiny, ale o alternáciu samostatných konsonantov, porov. ďalej.

⁶⁶ V súvislosti s deverbatívnou slovo tvorbou túto alternáciu spomína aj M. Sokolová (2000, s. 440).

f/m

Alternácia *f/m* sprevádza utvorenie 7 lexém. Realizuje sa v koreňových morfédoch na mieste prvej a jedinej alternácie v slove (*seizm-o-graf-ø* → *seizm-o-gram-ø*). Dochádza k nej najmä pri transflexnej tvorbe desubstantívnych substantív spolu s trunkáciou derivačnej morfémy *i* (*kryptogram*, *sonogram*, *stenogram*).

c/ž

Alternáciu *c/ž* sme v SKMS identifikovali 7-krát⁶⁷. Realizuje sa výlučne v koreňovej morféme *môc-*, a to na mieste prvej (*veľ-k-ý + moc-ø* → *veľ-k-o-mož-n-ý*) alebo druhej (*pre-môc-ť* → *pre-mož-i:teľ-ø*) alternácie v slove. Dochádza k nej pri tvorbe substantív (*veľ-mož*, *premožiteľ*, *vymoženosť*) a adjektív (*veľkomožný*, *nepremožiteľný*).

h/k

Alternácia *h/k* sprevádza utvorenie 6 lexém. Realizuje sa v koreňovej morféme na mieste prvej a jedinej alternácie v slove (*abs-trah-ov-a:ť* → *abs-trak-c:i-a*). Dochádza k nej pri deverbatívnej sufixálnej slovotvorbe substantív (*kontrakcia*, *abstrakt*, *extrakcia*) a adjektíva (*extrakčný*).

m/s

K alternácii *m/s* dochádza pri utvorení 4 prevzatých lexém. Realizuje sa v koreňových morfédoch výlučne v pozícii druhej alternácie v slove po predchádzajúcej alternácii *i/e* (*de-prim-ov-a:ť* → *de-pres-ív:n-y*). Sprevádza najmä deverbatívnu sufixálnu tvorbu substantív (*kompresia*, *depresia*, *kompresor*).

k/g

Alternácia *k/g* sprevádza utvorenie dvoch lexém. Realizuje sa v koreňových morfédoch na mieste prvej alternácie v slove, a to pri utvorení jedného domáceho deinterjekcionálneho verba (*hrk* → *hrg-l':ov-a:ť*) a jedného prevzatého desubstantívneho verba (*ak-c:i-a* → *re-ag-ov-a:ť*).

r/s

Alternácia *r/s* sprevádza utvorenie dvoch prevzatých lexém (*[su]ger-ov-a:ť* → *[su]ges-c:i-a*, *[su]ges-t:ív:n-y*). Realizuje sa v koreňovej morféme na mieste prvej alternácie v slove.

b/p

K alternácii *b/p* dochádza pri utvorení dvoch deverbatívnych substantív nedomáceho pôvodu so sufixom *-cia* za sprievodu trunkácie derivačnej morfémy *ov*. Realizuje sa v koreňových morfédoch na mieste prvej alternácie v slove (*sub-skrib-ov-a:ť* → *sub-skrip-c:i-a*, *ab-sorb-ov-a:ť* → *ab-sorp-c:i-a*). Táto zmena má charakter neutralizácie protikladu znelosť – neznelosť pred neznelou hláskou *c* zo sufixu. Ako príklad na anomáliu pri preberaní cudzích slov túto alternáciu spomína J. Furdík (2004, s. 50).

⁶⁷ M. Sokolová (2000, s. 440) uvádza túto alternáciu len ako morfológickú.

s/č

Alternácia *s/č* sa v SKMS realizuje pri utvorení dvoch desubstantívnych adjektív so sufixom *-ný*. Realizuje sa v koreňových morfédoch na mieste prvej alternácie v slove (*balans-ø* → *balanč-n-ý*). Za alternáciu *s/č* považujeme aj zmenu grafémy *x* (*ks*): *a-nex-i-a* → *a-nekč-n-ý* (porov. Sokolová, 2000, s. 440).

s/dz

K alternácii *s/dz* dochádza pri utvorení dvoch domácich deverbatív v koreňových morfédoch na mieste prvej alternácie v lexéme (*jes-ť* → *jedz-k-a:ť*, *prias-ť* → *priadz-a*). V týchto dvoch koreňoch sa realizujú aj unikátne alternácie *s/d* a *s/d'*, porov. vyššie.

n/v

Alternácia *n/v* sa realizuje v domácej koreňovej morféme *stan-* dvoch deverbatívnych substantív v pozícii druhej alternácie v slove (*u-stan-ov-i:ť* → *ú-stav-ø*, *ú-stav-a*). V literatúre sa nespomína.

k/ch

Alternácia *k/ch* sprevádza utvorenie jediného deinterjekcionálneho verba (*kroch«* → *chroch-t-a:ť*). Realizuje sa v koreňovej morféme ako prvá alternácia v slove. V literatúre sa neuvádza.

k/l

K alternácii *k/l* dochádza v domácej koreňovej morféme pri utvorení jedného desubstantívneho substantíva (*jazyk-ø* → *jazyk-a*). V literatúre sa neuvádza.

t/v

K alternácii *t/v* dochádza v prevzatej koreňovej morféme pri utvorení jedného desubstantívneho substantíva (*delikt-ø* → *delikv-ent-ø*).

r/z

Alternácia *r/z* sa realizuje v prevzatej koreňovej morféme pri utvorení jedného deverbatívneho substantíva (*[ad]her-ov-a:ť* → *[ad]héz-i-a*), a to v pozícii druhej alternácie v slove. Uvádza ju napr. M. Sokolová (2000, s. 441) alebo F. Šimon (2006, s. 171).

ň/l'

K alternácii *ň/l'* dochádza v domácej koreňovej morféme pri utvorení jedného deverbatívneho adjektíva (*cn-ie:ť sa* → *cl-iv-ý*). V literatúre sa neuvádza.

c/l

K alternácii *c/l* dochádza v derivačnej morféme pri utvorení jedného desubstantívneho adjektíva (*fili-ác:i-a* → *fili-ál-n-y*). V literatúre sa neuvádza.

ch/c

K alternácii *ch/c* dochádza v domácej koreňovej morféme pri utvorení jedného desubstantívneho substantíva (*mrch-a* → *mrc-in-a*). V literatúre sa neuvádza.

d/t

K alternácii *d/t* dochádza v domácej koreňovej morféme pri utvorení jedného desubstantívneho substantíva (*svad-b-a* → *svat-ø*). V literatúre sa neuvádza.

s/z

Alternácia *s/z* sa realizuje v koreňovej morféme pri tvorení desubstantívneho verba (*[re]sum:é* → *[re]zum-ov-a:t*). Ide o zmenu len na grafickej úrovni, zvuková podoba koreňa motivantu a motivátu je rovnaká. M. Sokolová (2000, s. 440) túto alternáciu uvádza v súvislosti s depropriálnou slovotvorbou.

M. Sokolová (2000, s. 440 – 441) uvádza aj iné slovotvorné alternácie (*j/ň, z/r*), ktoré sa však analýzou motivačných vzťahov lexém zachytených v SKMS nepotvrdili. Podľa J. Sabola (1989, s. 341) sú alternácie nekorelovaných konsonantov očividne na ústupe⁶⁸, zdá sa však, že kým jedna skupina týchto alternácií, ktorých fungovanie siaha až do ďalekej jazykovej histórie, sa zo synchronného jazyka naozaj vytráca (napr. alternácie *ch/c, d/t* alebo *s/dz*), iná skupina nekorelovaných, resp. disjunktívnych typov alternácií sa v súčasnej slovenčine čoraz viac udomácňuje, a to najmä v súvislosti s preberaním nových slov a vytváraním nových slovotvorných hniezd (napr. alternácie *h/k, m/s* alebo *n/z*).

1.2.3.2 Alternácie konsonantických skupín

Alternácie konsonantických skupín sa v slovenskej jazykovede chápu diferencovane. Niektorí autori za tieto alternácie považujú zmenu dvoch alebo aj jedného konsonantu v rámci stálej konsonantickej skupiny (porov. Sokolová, 2000, s. 441), iní autori (napr. Dvonč, 1990) zmenu jedného konsonantu v rámci konsonantickej skupiny považujú len za alternáciu samostatných konsonantov⁶⁹. V tomto texte dávame prednosť druhej interpretácii a za alternácie konsonantických skupín považujeme zmenu dvoch konsonantov v rámci ustálenej skupiny na iné dva konsonanty, resp. zmenu jedného konsonantu na skupinu konsonantov, z ktorých ani jeden nie je totožný s pôvodným konsonantom. K alternáciám konsonantických skupín takmer vždy dochádza v rámci tej istej morfémy (*dosk-a* → *došt-en-ý*), výnimočne takáto alternácia môže presahovať hranice morfémy (*vrás-k-a* → *vraš-t-i:t*). Medzi alternácie konsonantických skupín nezaraďujeme také prípady, keď v motivante a/alebo motiváte nenasledujú potenciálne alternanty bezprostredne po sebe (*kús-ok-ø* → *kúš-t-ik-ø*) – tieto prípady hodnotíme ako dve alternácie samostatných konsonantov. Grafému *x* sme chápali ako skupinu hlások /*ks*/, a tak aj zmeny foném podobné alternáciám konsonantických skupín (napr. *x/kt, x/kč*) sme interpretovali ako alternácie samostatných konsonantov (*ks/kt = s/t, ks/kč = s/č*, porov. vyššie).

V inventári SKMS sme našli celkovo 75 alternácií konsonantických skupín, čo predstavuje len 0,6 % konsonantických slovotvorných alternácií. Alternácie konsonantických skupín sa vyskytujú na pozícii prvej (74,7 %) alebo druhej (25,3 %) alternácie v rámci slova. 93,3 % týchto alternácií sa realizuje v rámci jedného segmentu, majoritne koreňovej morfémy (77,1 %), v menšom zastúpení derivačnej morfémy (22,9 %). V piatich prípadoch

⁶⁸ Pravda, tento autor analyzuje majoritne alternácie v morfológickom systéme.

⁶⁹ L. Dvonč (1990, s. 92) napríklad o alternácii *šk/šč*, ktorá sa spomína v Morfológii slovenského jazyka (1966, s. 204), píše: „Pretože v skupine *šk* aj v skupine *šč* je na prvom mieste tá istá spoluhláska, nejde o alternáciu *šk/šč*, ale v skutočnosti iba o alternáciu *k/č*.“

alternácia konsonantickej skupiny zasahuje dva segmenty naraz, a to buď koreňovú a derivačnú morfému (*mis-k-a* → *miš-t-ič:k-a*), dve derivačné morfémy (*neb-es-k-ý* → *neb-eš-t-an-ø*), alebo infix a derivačnú morfému⁷⁰ (*bibl-ic:k-ý* → *bibl-ič:t-in-a*). V skúmanom materiáli sme identifikovali celkom 11 rôznych alternácií konsonantických skupín (porov. [65]), ktoré bližšie charakterizujeme v nasledujúcej časti.

[65] Alternácie konsonantických skupín

Základný typ	Počet	Príklady	Inverzný typ	Počet	Príklady
sk/šť	38	<i>pysk</i> → <i>pyštek</i>			
z/st	12	<i>perifrása</i> → <i>perifrastický</i>			
st/šť	11	<i>hustý</i> → <i>húštie</i>	šť/st	3	<i>svištať</i> → <i>svist</i>
zg/žd'	3	<i>rázga</i> → <i>raždie</i>			
ck/čť	2	<i>vedecký</i> → <i>zvedečtiť</i>			
sk/št	2	<i>zisk</i> → <i>zištný</i>			
zk/žť	1	<i>bozk</i> → <i>božtek</i>			
zd/žd'	1	<i>hvizdať</i> → <i>hvižďať</i>			
kt/gm	1	<i>praktický</i> → <i>pragmatizmus</i>			
ps/b	1	<i>kolaps</i> → <i>kolabovať</i>			

ck/čť

Existencia alternácie *ck/čť* je v slovenskej jazykovede predmetom diskusie. J. Horecký (1971, s. 120) o tejto zmene hlások píše v súvislosti s tvorením názvov jazykov z adjektív so sufixom *-ký/-ky* (*anglický* → *angličtina*). L. Dvonč (1990, s. 84 – 87) interpretuje tieto názvy jazykov tak, že k slovotvornému základu s trunkovanou⁷¹ adjektívnou derivačnou morfému *k* sa pripája sufix *-tina*, ktorý je variantom sufixu *-ina*. Táto interpretácia má základ v analógii s tvorením názvov jazykov s variantným sufixom *-čina*, ktorý sa pripája k slovotvornému základu s trunkovanou derivačnou morfému *sk*. Vychádzajúc zo segmentácie lexém v SKMS však konštatujeme, že sufix *-č:in-a* je naozaj variantom sufixu *-in-a*, keďže *č:* je len infixom rozširujúcim derivačnú morfému *in* zľava. Zo segmentácie koncového *-t-in-a* však vychádza, že *t* nie je infixom, ale plnohodnotnou samostatnou morfému, afixom bez aktuálnej derivatovornej funkcie (porov. Ivanová, 2006, s. 111n.). Na základe segmentácie lexém v SKMS je teda existencia alternácie *ck/čť* opodstatnená, pričom k nej dochádza v substantívach utvorených pomocou sufixu *-ina*, ktoré sú odvodené od adjektív so sufixom *-ký/-ky* pred slovotvorným základom končiacim sa na *-c* (*turec-k-ý* → *tureč-t-in-a*)⁷² alebo ak je tento sufix rozšírený infixom *ic:* (*bibl-ic:k-ý* → *bibl-ič:t-in-a*). K alternácii *ck/čť* môže dôjsť aj pri tvorení slovies (*ved-ec-k-ý* → *z-ved-eč-t-i:ť*), obligatórny je len *i*-ový segment na začiatku slovotvorného formantu (či už sufixu, alebo transflexného formantu).

⁷⁰ V tomto prípade by bolo možné uvažovať o výskyte alternácie v rámci jednej hypermorfémy (o termíne hypermorféma pozri Sokolová, 1999, s. 48n), ktorú možno chápať ako jeden segment.

⁷¹ O trunkácii pozri kap. 2.

⁷² Tieto lexémy sa v skúmanej apelatívnej časti SKMS nenachádzajú, uvádzame ich len ako príklad potvrdzujúci existenciu spomínanej alternácie. Výskum alternácií v propriálnej časti SKMS by s istotou ukázal viac príkladov na realizáciu alternácie *ck/čť*, ktorá sa realizuje najmä pri tvorení názvov jazykov (porov. Horecký, 1993; Sokolová, 2000, s. 441).

V SKMS sme identifikovali len spomínané dva prípady výskytu tejto alternácie, čo predstavuje 2,7 % alternácií konsonantických skupín. V oboch prípadoch sa ukázalo, že táto alternácia zasahuje dve morfémy, realizuje sa teda v dvoch derivačných morfédoch alebo v infixe a derivačnej morféme. Alternáciu *ck/čť* vyvoláva derivačná (*bibličtina*) aj gramatická morféma (*zvedečtiť*) a realizuje sa len ako prvá alternácia v lexéme.

sk/šť

Táto alternácia je spomedzi alternácií konsonantických skupín najtypickejšia, najfrekvencovanejšia a v literatúre všeobecne nespochybňovaná. Venujú sa jej samostatné články alebo sa jej v rámci opisu problematiky alternácií konsonantických skupín venuje veľká pozornosť (Dvonč, 1982). V materiáli SKMS sme identifikovali 38 takýchto alternácií, čo predstavuje 50,7 % alternácií konsonantických skupín. Alternácia *sk/šť* sa takmer vždy realizuje ako prvá alternácia v lexéme, našli sme len jediný doklad na jej výskyt v pozícii druhej alternácie (*vrás-k-a* → *vraš-t-i:t*). Dochádza k nej približne rovnako často v koreňovej morféme (*pysk-ø* → *pyšt-ek-ø*) ako v derivačnej morféme *sk* (*bož-sk-ý* → *z-bož-šť-i:t*), raritne v derivačnej morféme *isk* (*sídl-isk-o* → *sídl-išť-an-ø*). Možný je však aj jej výskyt vo viacerých morfédoch – v dvoch derivačných (*nebešťan*) alebo v koreňovej a derivačnej morféme (*mištička*), porov. vyššie.

[66] Výskyt alternácie *sk/šť*

SD	motivovanosť	špecifikácia	príklady
SUB	desub ⁷³	deminutíva	<i>pyštek, doštička</i>
	deadj ⁷⁴	nositelia vlastnosti so sufixom <i>-an</i>	<i>nebešťan, mimozemšťan</i>
		iné sufixálne deriváty	<i>ploštica</i> ⁷⁵
	dever	sufixálne deriváty	<i>blyštek, píšťala</i>
ADJ	desub		<i>doštený, zženštený</i>
	dever		<i>blyštavý</i>
VER	desub	transflexný typ <i>robiť</i>	<i>leštiť, trieštiť</i>
	deadj	transflexné typy <i>robiť</i> a <i>rozumieť</i>	<i>zludštiť, zostvetštiť, spanštieť, zludštieť</i>
	dever	transflexné typy <i>chytať</i> a <i>robiť</i>	<i>blyšťať sa, spišťať, lúštiť</i>
	deint	transflexné typy <i>chytať</i> a <i>robiť</i>	<i>prašťať, trešťať, praštiť, pláštiť</i>

Výsledky analýzy ukazujú, že vo verbách alternáciu *sk/šť* vyvoláva gramatická morféma (všetky verby, v ktorých sme identifikovali alternáciu *sk/šť*, boli utvorené transflexne, a to podľa vzorov *chytať*, *robiť* alebo *rozumieť*), v substantívach a adjektívach derivačná morféma (vo všetkých týchto prípadoch ide o sufixálne deriváty).

⁷³ V literatúre (Dvonč, 1982, s. 43n; Dvonč, 1990, s. 90; Sokolová, 2000, 441) sú pri tejto alternácii často uvádzané aj obyvateľské mená. Spracovanie slovotvorných alternácií v propriálnej časti SKMS by to s najväčšou pravdepodobnosťou potvrdilo.

⁷⁴ Táto alternácia často sprevádza aj tvorbu názvov jazykov so sufixom *-ina*. Porov. pozn. 72.

⁷⁵ L. Dvonč (1990 s. 89 – 90) chápe toto slovo ako izolované, v ktorom sa už nepociťuje motivácia adjektívom *ploský*.

st/šť

Alternácia *st/šť* sa v literatúre bežne spomína (Dvonč, 1990, s. 91; Sokolová, 2000, s. 441), hoci nie je veľmi početná. V materiáli SKMS sme identifikovali 10 lexém, pri utvorení ktorých došlo k alternácii *st/šť*, čo predstavuje 13,3 % alternácií konsonantických skupín. Realizujú sa výlučne v koreňových morfédoch, pod vplyvom derivačnej alebo gramatickej morfédy, a to na mieste prvej (*mest-o* → *mešť-iak-ø*) aj druhej (*hust-ý* → *húšť-ø*) alternácie v lexéme. Ide väčšinou o substantíva (našlo sa len jediné sloveso *po-meštiť sa*) tvorené sufixálne od substantív (*mešťan*, *prštek*) alebo transflexne od adjektív (*húštie*, *púšť*).

šť/st

Ide o jedinú inverznú alternáciu v rámci alternácií konsonantických skupín. V literatúre sa nespomína a jej výskyt je vzácny – v materiáli SKMS sme našli len 3 prípady (4 % alternácií konsonantických skupín). Rovnako ako jej základná podoba (*st/šť*), aj táto alternácia sa realizuje výlučne v koreňových morfédoch, pod vplyvom gramatickej (*svišť-a:ť* → *svist-ø*) alebo derivačnej morfédy (*vešť-i:ť zl-o* → *zl-o-vest-n-ý*), ale na rozdiel od alternácie *st/šť* k nej dochádza len na mieste prvej alternácie v slove.

sk/št

Táto alternácia sa v literatúre spomína len zriedkavo (napr. Sokolová, 2000, s. 441), pretože jej výskyt je raritný (2 lexémy, 2,7 % alternácií konsonantických skupín) a viaže sa v podstate len na jediný koreň v páre slovotvorných antoným (*zisk-ø* → *zišť-n-ý*, *ne-zišť-n-ý*). Zastúpenie tejto alternácie sa ešte umenšuje tým, že lexéma *nezištný* je motivovaná viacnásobne, teda pri motivácii lexémou *zištný* ani neprichádza do úvahy. Realizuje sa na mieste prvej alternácie v koreňovej morféde lexémy pod vplyvom derivačnej morfédy *n*.

zk/žť

Ide o raritnú alternáciu (1,3 % alternácií konsonantických skupín), ku ktorej dochádza pri utvorení jediného deminutíva *božtek* od slova *bozk*. Realizuje sa v koreňovej morféde pod vplyvom sufixálnej derivačnej morfédy *-ek* ako prvá alternácia v lexéme.

zg/žď

Hoci sa alternácia *zg/žď* sa v skúmanom materiáli objavila len trikrát (4 % alternácií konsonantických skupín), v literatúre sa spomína bežne (Štolc, 1955, s. 32, 1968, s. 53; Pauliny, 1968, s. 105; Sabol, 1989, s. 340; Dvonč, 1990, s. 93; Sokolová, 2000, s. 441). Realizuje sa len v koreňových morfédoch pod vplyvom gramatických morfédoch pri transflexnom postupe, a to buď ako prvá (*vrzg* → *vržd-a:ť*), alebo aj ako druhá alternácia v rámci slova (*rázg-a* → *ražď-ie*⁷⁶). V dvoch prípadoch (*vrždäť*, *družďäť*) ide o deinterjekcionálnu slovotvorbu.

zd/žď

Ide o neproduktívnu alternáciu (porov. Dvonč, 1990, s. 93), sprevádza utvorenie jediného slova (*hvizd-a:ť* → *hvižd-a:ť*). Realizuje sa v koreňovej morféde pod vplyvom gramatickej transflexnej morfédy ako druhá alternácia v rámci lexémy.

⁷⁶ L. Dvonč (1990, s. 93) vníma slovo *raždie* ako izolované, pri ktorom sa prestáva počítať súvislosť s motivantom, čo oslabuje aj postavenie alternácie *zg/žď*.

kt/gm

Takáto alternácia sa nespomína doposiaľ nikde a jej status je problematický, keďže ju identifikujeme v nedomácom radixe (*prakt-ic-k-ý* → *pragm-at:izm-us*) a existuje tento jediný príklad jej realizácie v koreňovej morféme pod vplyvom derivačnej hypermorfémy.

z/st

Alternáciu *z/st* spomína M. Sokolová (2000, s. 442) medzi raritnými typmi alternácií konsonantických skupín. V SKMS sme identifikovali celkom 11 výskytov takejto alternácie (14,7 % alternácií konsonantických skupín), takže v skutočnosti ide o jednu z najpočetnejších alternácií v rámci tejto kategórie. Realizuje sa vždy v koreňovej morféme pod vplyvom sufixálnej derivačnej morfémy. Typicky sa vyskytuje ako druhá alternácia v lexéme, a to po alternácii inverzného typu kvantitatívnych vokalických alternácií (*peri-fráz-a* → *peri-frast-ic:k-ý*). Dochádza k nej najčastejšie pri tvorbe desubstantívnych adjektív so sufixom *-ický* (*fantastický*, *prognostický*), menej pri desubstantívnej alebo deverbatívnej tvorbe substantív so sufixmi *-ik* a *-ika* (*prognostik*, *diagnostika*), výnimočne pri tvorbe desubstantívnych verb (*diagnostikovať*) a adverbií (*diagnosticky*).

ps/b

Túto alternáciu spomína len F. Šimon (2006, s. 170), pričom ide o raritnú alternáciu, ktorá sa týka utvorenia jediného slova (*[ko]laps-ø* → *s-[ko]lab-ov-a:t*). Dochádza k nej v koreňovej morféme pod vplyvom sufixálnej derivačnej morfémy.

V literatúre sa píše aj o iných alternáciách konsonantických skupín. L. Dvonč (1990, s. 89) spomína ustupujúcu alternáciu *sk/šč* (*treska* → *treščí*), ktorú už dnes neevidujeme (*treska* → *tresčí*). Bežne sa opisuje alternácia *sl/šl* (Dvonč, 1990, s. 90 – 91; Sokolová, 2000, s. 441), zdá sa však, že je obmedzená len na morfológickú sféru, lebo pri slovtvorbe sme ju neidentifikovali ani raz. Medzi alternáciami konsonantických skupín sa často opisujú napr. alternácie *čk/čť*, *šk/šč*, *šk/šť*, *st/šť*, *žk/žť* a pod., ktoré majú totožný jeden z konsonantov, preto tieto javy hodnotíme ako alternácie samostatných konsonantov. L. Dvonč (1990) uspokojivo opísal neoprávnenosť uvažovania o alternáciách *ch/šť*, *s/šť*, *sk/č*, *z/zl*. Ukazuje sa, že preberanie slov z cudzích jazykov a ich adaptácia v slovenčine bude čoraz častejšie sprevádzať výskyt ďalších unikátnych typov alternácií konsonantických skupín.

1.2.3.3 Alternácie s nulou

Konsonantické alternácie s nulou sú najzriedkavejším typom konsonantických alternácií – pri analýze SKMS sme identifikovali 48 takýchto alternácií v 13 typoch (porov. [67]), čo predstavuje len 0,4 % konsonantických alternácií. Vnútorne sa delia na vznikové (nula/ konsonant) a zánikové (konsonant/nula), pričom obojsmerných (vznikových aj zánikových) je 6 alternácií (*0/n* – *n/0*, *0/k* – *k/0*, *0/t* – *t/0*), dve sú len vznikové (*0/r*, *0/ž*) a 5 je len zánikových (*v/0*, *h/0*, *m/0*, *s/0*, *z/0*). Podľa J. Sabola (1982, s. 481; 1989, s. 340) sa alternácie s nulou týkajú len konsonantov *k* a *g* pri tvorení zemepisných substantív a adjektív. Status konsonantických alternácií s nulou je nejednoznačný najmä pri deinterjekcionáliách: v týchto prípadoch je pomerne náročné určiť presnú podobu motivantu (napr. *fľask* → *fľas-n-ú:t*; teo-

reticky by však motivantom mohla byť aj interjekcia *fľas a k žiadnej strate konsonantu by nedošlo). Všetky konsonantické alternácie s nulou sa realizujú v koreňových morfédoch.

[67] Konsonantické alternácie s nulou

Vznikové alternácie	Počet	Príklady	Zánikové alternácie	Počet	Príklady
0/n	2	<i>kúdol</i> → <i>kundoliť</i>	n/0	3	<i>reštringovať</i> → <i>reštrikcia</i>
0/k	14	<i>deštruovať</i> → <i>deštrukcia</i>	k/0	4	<i>mľask</i> → <i>mľasnúť</i>
0/t	10	<i>rásť</i> → <i>rastlina</i>	t/0	1	<i>drístať</i> → <i>drisnúť</i>
0/r	1	<i>brat</i> → <i>bratranec</i>			
0/ž	1	<i>hromadiť</i> → <i>zhromaždiť</i>			
			v/0	4	<i>perzekvovať</i> → <i>perzekúcia</i>
			h/0	3	<i>karhať</i> → <i>kárať</i>
			m/0	2	<i>korumpovať</i> → <i>korupcia</i>
			s/0	1	<i>apendix</i> → <i>apendikálny</i>
			z/0	2	<i>ruka + vziať</i> → <i>rukovať</i>

a) Vznikové konsonantické alternácie

Vznikové alternácie predstavujú 58,3 % konsonantických alternácií s nulou. M. Sokolová (2000, s. 442) označuje vznikové konsonantické alternácie za sporadické. Ukázalo sa však, že pri slovotvorbe sú frekventovanejšie ako zánikové, hoci koncentrovanejšie v menšom počte typov.

0/n

Alternácia 0/n sa realizuje v koreňových morfédoch pri utvorení dvoch verb, a to deinterjekcionálneho v pozícii prvej alternácie v slove (*hudry* → *hundr-a:ť*) a desubstantívneho v pozícii druhej alternácie v slove (*kúdol-ø* → *kundol-i:ť*). V literatúre sa neuvádza. Konsonant *n* sa realizuje aj v zánikových alternáciách, porov. ďalej.

0/k

Alternácia 0/k je najfrekventovanejšou konsonantickou alternáciou s nulou (14 výskytov). Realizuje sa v prevzatých koreňových morfédoch na mieste prvej alternácie v slove, a to obyčajne pri deverbatívnej tvorbe substantív (*deštruktor*, *konštrukt*, *rekonštrukcia*) a adjektív so sufixom *-ívny* (*inštruktívny*, *deštruktívny*, *konštruktívny*) so sprievodnou trunkáciou derivačnej morfémy *ov*. Konsonant *k* sa realizuje aj v zánikových alternáciách, porov. ďalej.

0/t

Alternáciu 0/t, realizujúcu sa v koreňovej morféme *rás-*, sme v SKMS identifikovali 10-krát, a to vždy na mieste druhej alternácie v rámci lexémy po predchádzajúcej alternácii *á/a*. Dochádza k nej pri tvorbe deverbatívnych substantív (*rastlina*, *rast*, *letorast*) a adjektív (*samorastlý*, *rýchlorastúci*). Konsonant *t* sa realizuje aj v zánikových alternáciách; porov. ďalej.

o/r

K alternácii *o/r* dochádza zriedkavo (porov. Sokolová, 2000, s. 442) – v SKMS sme identifikovali jediný jej výskyt v koreňovej morféme (*brat-∅* → *bratr-an:ec-∅*).

o/ž

Alternáciu *o/ž* sme v SKMS našli len raz (*hromad-i:t' → z-hromažd'-i:t'*) – v koreňovej morféme domáceho slova na mieste prvej alternácie. V literatúre sa táto zmena obyčajne uvádza pri alternácii *d'/žd'* (napr. Sokolová, 2000, s. 442), v našej koncepcii však o takejto alternácii pre totožnosť hlásky *d'* v motivante aj motiváte neuvažujeme, porov. vyššie.

b) Zánikové konsonantické alternácie

Zánikové alternácie tvoria 41,7 % konsonantických alternácií s nulou. M. Sokolová (2000, s. 442) ich označuje ako „zjednodušovanie konsonantických skupín“, ktoré sa deje najmä pri prevzatých lexémach. Ako zánikové alternácie sme nehodnotili miesta morfematických uzlov, ktoré sú v SKMS označované v okrúhlych zátvorkách (napr. *ob-vyk-l-ý* → *ob-(v)yč-aj-∅*) – tieto prípady sú označované v heslách lomenou čiarou ako rovnocenné varianty, ktoré zo synchronného hľadiska nemožno zdôvodniť alternačne (porov. Sokolová – Ološtiak, 2012, s. 17). Zánikové alternácie sú veľmi podobné trunkácii (o trunkácii pozri podkap. 2), odlišujeme ich však na základe týchto kritérií (porov. Furdík, 2004, s. 52; Ivanová, 2004, s. 103):

- Počet zaniknutých segmentov. Pri alternácii zaniká len jedna hláska, pri trunkácii môže zaniknúť jedna (ak je trunkované derivačná morféma tvorená len jednou hláskou) alebo viac hlások.
- Morfematický status zaniknutých segmentov. Pri alternácii nikdy nezaniká celá (derivačná) morféma, trunkácia znamená zánik celej derivačnej morfémy (v niektorých prípadoch aj viacerých derivačných morféme, prípadne zánik hypermorfémy) alebo zánik viacerých hlások z koreňovej morfémy.
- Pozícia zaniknutého segmentu. Pri alternácii môže (a nemusí) zaniknúť aj hláska z prostriedku koreňovej morfémy, pri trunkácii zanikajú segmenty z konca koreňovej morfémy, resp. celá derivačná morféma.
- Pohľad na celé slovotvorné hniezdo. Ak sa v rámci slovotvorného radu striedajú lexémy s prítomnosťou a neprítomnosťou problematickej fonémy, zánik tejto fonémy hodnotíme ako alternáciu. „Pribudnutie“ fonémy totiž inak ako alternačne vysvetliť nemožno.

n/0

Alternácia *n/0* sa pri slovotvorne motivovaných slovách zo SKMS objavila 3-krát – v koreňových morfémech v pozícii prvej alternácie v slove (*extern-ý* → *exter-i:ér∅*, *[re]štring-ov-a:t'* → *[re]štrik-c:i-a*, *[re]štrik-t:ív:n-y*). Konsonant *n* sa realizuje aj v rámci vznikových alternáciách, porov. vyššie.

k/0

K alternácii *k/0* dochádza v koreňových morfémech pri sufixálnom tvorení štyroch verb (porov. Sokolová, 2000, s. 442), a to na mieste prvej (*mľask-a:t'* → *mľas-n-ú:t'*) alebo dru-

hej (*lesk-n-ú:t' sa* → *lis-n-ú:t' sa*) alternácie v slove⁷⁷. Konsonant *k* sa realizuje aj vo vznikových alternáciách, porov. vyššie.

t/0

K alternácii *t/0* dochádza pri utvorení jedného deverbatíva v koreňovej morféme na mieste druhej alternácie v slove (*dríst-a:t' → dris-n-ú:t'*). V literatúre sa neuvádza. Konsonant *t* sa realizuje aj vo vznikových alternáciách, porov. vyššie.

v/0

Alternácia *v/0* sa realizuje pri utvorení 4 lexém – vždy v koreňových morféme na mieste prvej alternácie v lexéme. Sprevádza deinterjekcionálnu tvorbu verb (*cvendžať*, *cvengnúť*) a deverbatívnu tvorbu substantív (*absolutórium*, *perzekúcia*). M. Sokolová (2000, s. 442) uvádza túto alternáciu aj v slovách *obliecť*, *obyčajný*, *obariť*, *obesiť* – tieto prípady sme nehodnotili ako zánikové alternácie; porov. vyššie.

h/0

K alternácii *h/0* dochádza v koreňovej morféme *karh-* na mieste druhej alternácie pri utvorení dvoch deverbatív (*kárať*, *mravokárca*). V literatúre sa nespomína.

m/0

K alternácii *m/0* dochádza v koreňovej morféme *[ko]rump-* na mieste prvej alternácie pri utvorení dvoch deverbatívnych substantív (*korupcia*, *korupčník*).

s/0

Alternácia *s/0* sprevádza utvorenie jednej lexémy (*apendix-ø → apendik-ál:n-y*). Realizuje sa v nedomácej koreňovej morféme na mieste prvej alternácie v lexéme⁷⁸.

z/0

K alternácii *z/0* dochádza v koreňovej morféme *vzia-* na mieste prvej alternácie pri utvorení desubstantívno-deverbatívneho kompozita *rukoväť*. Podľa nášho názoru sa však synchronný vzťah medzi slovami *vziať* a *rukoväť* už neuvedomuje, preto alternácia *z/0* synchronne v slovotvornom systéme už nefiguruje.

L. Dvonč (1965, s. 29 – 30) uvádza alternáciu *g/0*, táto sa však viaže na utváranie slov od proprií, ktoré na tomto mieste neanalyzujeme. M. Sokolová (2000, s. 442) uvádza aj iné konsonantické alternácie s nulou, tieto sa však analýzou SKMS tiež nepreukázali, a to buď pre svoju viazanosť na depropriálnu slovotvorbu (*g/0*), diachrónnemu charakteru (*b/0*), obmedzenosti na morfológickú sféru (*0/m*), alebo pre inú interpretáciu (*ch/0*).

⁷⁷ Alternácia *k/0* sa realizuje aj pri vytváraní adjektív od vlastných mien (*norfolkský*, *aljašský*, *benátsky*), na základe analýzy apelatívnej časti SKMS však nemožno kvantifikovať zastúpenie tejto alternácie v depropriálnych derivátoch.

⁷⁸ M. Sokolová (2000, s. 442) uvádza alternáciu *s/0* aj v slovách typu *ruský*, *konstanský*. Podľa našej mienky v týchto prípadoch nejde o alternáciu *s/0*: ku koreňu končiacemu sa na *-s* sa pripája sufix *-ký*, ktorý je závislým variantom sufixu *-ský*.

1.3 Alternančné kombinácie

Pri zapisovaní konkrétnych alternancií do excelovského súboru sa ukázalo, že v jednom motivačnom kroku môže dôjsť aj k viacerým alternáciám v rámci toho istého slova, k tzv. sprievodným alternáciám (porov. Sokolová, 2000, s. 431). Do tabuliek sme ich zapisovali v poradí, v akom sa v slove vyskytujú, t. j. zľava doprava. Pravda, najväčší podiel majú slová, v ktorých dochádza len k jednej alternácii, menej početné sú slová s dvoma, zriedkavejšie sú slová s tromi a vyskytli sa aj štyri lexémy so štyrmi alternáciami (porov. [68]). Možnosť hromadenia viacerých alternancií v rámci slova je najväčšia pri numerálnych kompozitách.

[68] Kombinácie alternancií v rámci jedného slovotvorne motivovaného slova

SMS	%	príklady	alternácie
s 1 alternáciou	83,2	<i>kapor-ø</i> → <i>kapr-i</i>	<i>o/0</i>
s 2 alternáciami	16,1	<i>kapec-ø</i> → <i>kapč-ek-ø</i>	<i>e/0, c/č</i>
s 3 alternáciami	1,6	<i>kan-ec-ø</i> → <i>kan-č-i</i>	<i>ň/n, e/0, c/č</i>
so 4 alternáciami	0,02	<i>za-tek-a:t</i> → <i>zá-toč-in-a</i>	<i>a/á, t/t, e/o, k/č</i>

Aj z hľadiska poradia konkrétnych typov slovotvorných alternancií v slove sa ukázalo niekoľko zaujímavých tendencií. Na mieste druhej a tretej alternácie v rámci slova je takmer 2-krát častejšie konsonantická alternácia ako vokálna. Základný typ alternancií korelovaných vokálov sa takmer výlučne realizuje len v pozícii prvej alternácie v slove, naopak, k inverznému typu týchto alternancií (t. j. ku skracovaniu vokálov) pomerne často dochádza aj v pozícii druhej alternácie v rámci lexémy – často ide najmä o tvorbu od prefixálnych verb (*za-chváť-i:t* > *zá-chvat-ø*)⁷⁹. Alternácie nekorelovaných vokálov *e/o* – *o/e* sa prioritne alternujú na mieste druhej alebo tretej alternácie (*na-ber-a:t* → *ná-bor-ø*). Prioritne v pozícii druhej (resp. tretej) alternácie dochádza aj k alternáciám *i/o* (*na-jím-a:t* → *ná-jom-ník-ø*), *ie/o* (*pre-viez-t* → *prie-voz-ník-ø*), *0/ie* (*svet-l-o* → *svet-iel-k-o*) a *ie/0* (*kon-iec-ø* → *kon-č-i:t*). Na pozícii tretej alternácie v rámci lexémy sa celkovo vokálné alternácie objavujú len raritne, na pozícii štvrtej alternácie nikdy.

Alternácie palatál sa realizujú na mieste prvej (*ak-ost-ø* → *ak-ost-n-y*) aj druhej (*biel-y* → *o-bel-ie:t*) alternácie v slove, na mieste tretej alternácie zriedkavo (*vy-čin-a:t* → *vý-čin-ø*). K alternáciám sykaviek *s/š* (*pás-t sa* → *paš-a*) a *c/č* (*altern-ác-i-a* → *altern-ač-n-y*) a hlások *z/t* (*hypn-óz-a* > *hypn-ot-ic:k-y*) a *z/st* (*fantáz-i-a* > *fantast-ic:k-y*) dochádza častejšie v pozícii druhej alternácie. Len na mieste druhej alternácie v lexéme sa realizujú málo početné alternácie *ž/z* (*niž-e* → *níz-k-y*), *dz/d'* (*ob-chádz-a:t* → *ob-chod-i:t*), *s/t* (*plies-t* → *plet-iar-ø*), *r/z* (*[ad]her-ov-a:t* → *[ad]héz-i-a*), *n/v* (*u-stan-ov-i:t* → *ú-stav-a*), *m/s* (*[kom]prim-ov-a:t* → *[kom]pres-i-a*), *zd/žd'* (*hvízd-a:t* → *hvižd'-a:t*), *t/0* (*dríst-ø* → *dris-n-ú:t*) a *h/0* (*karh-a:t* → *mrav-o-kár-c-a*). Na zriedkavej štvrtej pozícii sa alternuje hláska *k*, a to v alternáciách *k/č* (*[u]tiek-a:t sa* → *[ú]toč-isk-o*) a *k/t* (*obrús-ok-ø* → *obruš-t-ek-ø*).

Na skúmanom materiáli sa tiež ukázalo, že existujú aj ustálené kombinácie alternancií v rámci slova, ktoré sú charakteristické pre isté skupiny slov, slovotvorné prostriedky, resp. pre určité onomaziologické kategórie. Typické sú napríklad:

⁷⁹ B. Czéreová (2006, s. 147) vymenúva typy konsonantických alternancií, ktoré sa vyskytujú paralelne s vokálnymi alternáciami *a/á* – *á/a* v rámci jedného slova.

1. Dvojkombinácie:

- alternácia palatalizovaných konsonantov základného typu + vzniková alternácia **o/e** alebo **o/ie** pri tvorbe deminutív od substantív v neutre pomocou sufixov *-ko* a *-ce* (*zrk-a:dl-o* → *zrk-a:diel-k-o*, *zrk-a:diel-c-e*);

- **e/o** + **c/č** pri tvorbe deminutív so sufixom *-ek* (*chlap-ec-ø* → *chlap-č-ek-ø*);

- alternácia korelovaných vokálov základného typu + **h/ž**, resp. **ch/š** pri tvorbe deminutív od substantív s radixom zakončeným na hlásku *h*, resp. *ch* (*brloh-ø* → *brlôž-t:ek-ø*, *strech-a* → *strieš-k-a*);

- vznikové vokaliké alternácie **o/o** alebo **o/ô** + **k/č** pri tvorbe deminutív od substantív s koncovým *-ka* (*fial-k-a* → *fial-ôč-k-a*);

- alternácie korelovaných vokálov základného typu + **k/č** pri tvorbe deminutív od substantív s iným zakončením ako *-ka* (*vlk-ø* → *víč-ik-ø*, *sak-o* → *sáč-k-o*);

- **i/i** + **k/c** pri transflexnej tvorbe feminatív od mužských názvov so zakončením *-ík* (*faloš-n-ik-ø* → *faloš-n-ic-a*);

- **e/o** + **c/k** pri sufixálnej tvorbe feminatív od mužských názvov so zakončením *-ec* (*bez-dom-ov-ec-ø* → *bez-dom-ov-k-yň-a*).

- inverzná alternácia korelovaných vokálov + **c/č** + sprievodná trunkácia infixu *:i* (*civil-iz:ác:i-a* → *civil-iz:ač-n-ý*; *[e]díc:i-a* → *[e]dič-n-ý*; *exek-úc:i-a* → *exek-uč-n-ý*) pri tvorbe adjektív s cudzím radixom a domácim sufixom *-ný*;

- inverzný typ alternácie korelovaných vokálov + **z/t**, resp. **z/st** pri tvorbe adjektív s nedomácim radixom a sufixom *-ický* (*hypn-óz-a* → *hypn-ot-ic:k-ý*, *pro-gnóz-a* → *pro-gnost-ic:k-ý*);

- inverzný typ alternácie korelovaných vokálov + **c/t** + trunkácia infixu *:i* pri tvorbe de-substantívnych adjektív s nedomácim radixom a sufixom *-ívny* (*kumul-ác:i-a* → *kumul-at-ív:n-y*);

- inverzný typ alternácie palatalizovaných konsonantov + **e/o** pri tvorbe prívlastňovácich adjektív vzoru *otcov* v substantívach so zakončením *-ec* (*jun-ec-ø* → *jun-c-ov-ø*).

2. Trojkombinácie:

- inverzný typ alternácie palatál + **e/o** + **c/k** (*cudz-in-ec-ø* → *cudz-in-k-a*; *jazd-ec-ø* → *jazd-k-yň-a*) pri tvorbe feminatív;

- inverzný typ alternácie palatál + zániková alternácia s hláskou *e* alebo *ie* + **c/č** (*hrn-iec-ø* → *hrn-č-ek-ø*, *pal-ec-ø* → *pal-č-ek-ø*) pri tvorbe deminutív;

- základný typ alternácií korelovaných vokálov + inverzný typ alternácií korelovaných vokálov + inverzný typ alternácií palatál pri tvorbe deverbatívnych substantív (*za-chvát-i:t* → *zá-chvat-ø*) a adjektív (*za-chrán-i:t* → *zá-chran-n-ý*).

Objavili sa aj prípady, keď sa v rámci kombinácií alternácií v slove realizujú totožné typy alternácií, napr. v kompozitách *cht-iac-ne-cht-iac* (**c/t**, **c/t**), *vol'-k:y-ne-vol'-k:y* (**ô/o**, **ô/o**) alebo v derivátoch typu *dia-chrón-n-e* (**n/n**, **n/n**)⁸⁰ – tieto kombinácie sú pravidelné pri tvorení deadjektívnych adverbíí obsahujúcich derivačnú morfému *n*, ktorých sa radix tiež končí hláskou *n*. Ostatné hlásky takéto alternačné kombinácie nevytvárajú.

⁸⁰ V tomto prípade sa prvá alternácia realizuje v koreňovej a druhá v derivačnej morféme. Tieto alternácie majú veľmi blízko k neutralizáciám fonologického konsonantického protikladu difúznosť – nedifúznosť.

Ak sa v slove realizujú viaceré alternácie korelovaných vokálov, za základným typom nasleduje výlučne alternácia inverzného typu (*za-lúb-i:ť* → *zá-lub-a*), za inverzným typom nasleduje výlučne alternácia základného typu⁸¹ (*vy-nim-k-a* → *vy-ním-a:ť sa*) – tieto kombinácie sú však pomerne zriedkavé. Ak sa v slove realizujú viaceré alternácie vokálu s nulou, za vznikovou alternáciou nasleduje zániková (*pred-is-ť* → *predo-š-l-y*), v skúmanom súbore sa však nenašiel ani jeden prípad, v ktorom by za zánikovou alternáciou nasledovala vzniková⁸². M. Sokolová (2000, s. 427) striedanie vznikových a zánikových alternácií medzi radixom a afixom nazýva vokalickým vyrovnaním⁸³. Po prvej vokalickej alternácii nasleduje takmer 5-krát častejšie konsonantická alternácia ako vokalicá, po prvej konsonantickej alternácii nasleduje 4-krát častejšie vokalicá ako konsonantická. M. Sokolová (2000, s. 431) tento jav označuje ako zákon vyrovnávania slabík – slabičnú harmóniu.

1.4 Alternácie a slovotvorné spôsoby a postupy

K alternáciám dochádza pri oboch slovotvorných spôsoboch – pri derivácii (91,9 % alternácií) aj pri kompozícii (8,7 % alternácií), pričom tento nepomer v realizácii alternácií je daný celkovým nepomerom zastúpenia derivácie a kompozície v slovenskej slovotvorbe (porov. oddiel IV.).

V rámci derivácie najviac slovotvorných alternácií sprevádza sufixálny postup (84,4 %), menej alternácií sprevádza transflexiu (15,6 %). K alternáciám nedochádza pri prefixácii⁸⁴ (porov. Furdík, 2002, s. 43) ani pri reflexivizácii⁸⁵.

Pri kompozícii sa najviac alternácií realizuje pri kompozično-sufixálnom postupe (64,7 %), menej alternácií sprevádza kompozično-transflexný postup (20,5 %). Vlastná kompozícia (11,2 %) a juxtapozícia (3,7 %) sú sprevádzané alternáciami v menšej miere.

1.5 Alternácie a slovnodruhovú zaradenie motivantov a motivátov

Pri alternáciách treba uvažovať o slovnodruhovej príslušnosti motivantu aj motivátu, pretože na alternáciách sa podieľajú morfonémy z oboch týchto lexém.

Slovotvorné alternácie sa najčastejšie realizujú v motivátoch od substantív, pričom od substantív sa tvorí viac než polovica lexém s alternáciami. Druhým najčastejším motivan-

⁸¹ Dve vokalicke alternácie základného typu za sebou nenasledujú nikdy (v zhode s pravidlom o rytmickej krátení), dve vokalicke alternácie inverzného typu za sebou nasledujú len v dvoch kompozitách (*krás-n-e* + *pís-a:ť* → *kras-o-pis-ø*, *s-práv-n-e* + *pís-a:ť* → *prav-o-pis-ø*).

⁸² Dve zánikové alternácie za sebou môžu nasledovať pri tvorbe kompozit, pričom obe alternácie sa realizujú v inom slovotvornom základe (*jeden-ø* + *riad-ok-ø* → *jedn-o-riad-k-ov-ý*).

⁸³ Toto vokalicke vyrovnávanie je charakteristické pre modifikáciu slovies a vytváranie vidových dvojíc (ibid), ktoré neboli predmetom nášho výskumu. Analýza morfológických vidových alternácií by pravdepodobne odhalila jav vokalickeho vyrovnania vo väčšom meradle.

⁸⁴ Pripájanie prefixu celkovo funguje inak ako pripájanie formantu sprava: na hraniciach prefixu a slovotvorného základu napr. bezproblémovo funguje hiát (*za-obísť sa*) alebo sa obmedzujú neutralizácie (*od-ísť*), pri prefixácii ostávajú nezmenené gramatické vlastnosti motivátu (porov. Furdík, 2002, s. 44). Alternácie v prefixálnej derivačnej morféme, ku ktorým dochádza pri inom slovotvornom postupe ako pri prefixácii, sú tiež raritné a obmedzujú sa na vokalizácie predpôň (ibid).

⁸⁵ Pri reflexivizácii sú slovotvorný základ a formant rozdelené do dvoch slov, neexistuje teda dôvod, prečo by sa slovotvorný základ alternačne prispôboval slovotvornému formantu.

tom lexém s alternáciami sú adjektíva, tretím verbá. Numeráliá sú motivantom pri tvorbe s alternáciou málokedy, pronominá, adverbíá a interjekcie zriedka (porov. [69]). Na slovo- tvorbe so sprievodom alternácií v úlohe motivantov (a ani v úlohe motivátov, porov. ďalej) sa nezúčastňujú prepozície, konjunkcie ani partikuly.⁸⁶

Z hľadiska motivátov je rebríček slovných druhov pri tvorbe s alternáciami na prvých dvoch priečkach rovnaký – najviac je substantívnych motivátov, o niečo menej adjektív- nych. Na treťom mieste sú adverbíá, na štvrtom verbá. Numerálnych motivátov je málo, pronominálne sú zriedkavé (porov. [69]).

Substantívne motiváty sú najmä desubstantívne, v menšej miere deverbatívne. Adjek- tíva sú majoritne desubstantívne. Pronominá sa v sprievode alternácií tvoria výlučne od pronomín, numeráliá takmer výlučne od numerálií. Depronominálna a denumerálna slo- votvorba sprevádzaná alternáciami je zastúpená pomerne málo. Verbá sú približne v rov- nakom pomere desubstantívne, deadjektívne aj deverbatívne. Adverbíá sú majoritne de- adjektívne, v menšej miere desubstantívne. Deinterjekcionálna tvorba je zriedkavá a ob- medzená na substantívne a verbálne motiváty.

Alternácie sprevádzajú najmä tvorbu deadjektívnych adverbíí (89,6 % deadjektívnej slovo- tvorby s alternáciami), desubstantívnych adjektív (81,7 %), desubstantívnych sub- stantív (55 %), deadjektívnych verb (32,9 %), desubstantívnych verb (32,4 %), deverbatív- nych verb (30,2 %) a deverbatívnych substantív (29,7 %).

[69] Slovnodruhovú príslušnosť motivantov a motivátov pri slovo- tvorbe sprevádzanej alternáciami

Motiváty Motivanty	Substantíva (42,9 %)	Adjektíva (29,6 %)	Pronominá (0,1 %)	Numeráliá (0,5 %)	Verbá (8,3 %)	Adverbíá (18,7 %)
Substantíva (52,2 %)	<i>hrad</i> → <i>hrádok</i>	<i>jaskyňa</i> → <i>jaskynný</i>	0	0	<i>maškrta</i> → <i>maškrtiť</i>	<i>vôľa</i> → <i>nevoľky</i>
Adjektíva (26,1 %)	<i>svätý</i> → <i>svätec</i>	<i>široký</i> → <i>širočizný</i>	0	<i>malý</i> → <i>málo</i>	<i>čistý</i> → <i>čistiť</i>	<i>cudný</i> → <i>cudne</i>
Pronominá (0,4 %)	<i>náš</i> → <i>našinec</i>	<i>vtedy</i> → <i>vtedajší</i>	<i>toľký</i> → <i>toľičizný</i>	0	<i>môj</i> → <i>mojkať</i>	0
Numeráliá (2,3 %)	<i>jeden</i> → <i>jednota</i>	<i>mnoho</i> → <i>množný</i>	0	<i>trinásť</i> → <i>trinásty</i>	<i>pol</i> → <i>poliť</i>	<i>jeden</i> → <i>zajedno</i>
Verbá (18,3 %)	<i>zabaliť</i> → <i>zábal</i>	<i>jazdiť</i> → <i>jazdný</i>	0	0	<i>lúskat'</i> → <i>lusknúť</i>	<i>unožiť</i> → <i>únožmo</i>
Adverbíá (0,5 %)	<i>dnes</i> → <i>dnešok</i>	<i>ráno</i> → <i>raňajší</i>	0	0	<i>opäť</i> → <i>opätovať</i>	<i>späť</i> → <i>spiatky</i>
Interjekcie (0,3 %)	<i>kukuk</i> → <i>kukučka</i>	0	0	0	<i>mľask</i> → <i>mliaskať</i>	0

⁸⁶ Porov. tvrdenie M. Sokolovej (2000, s. 443): „Bez alternácií sú neplnovýznamové slovné druhy (ok- rem vokalizovaných predložiek) a obmedzené sú aj alternácie pri zámenách (*všetci*, *moja*).“

1.6 Alternácie a pôvod slova

Podľa J. Furdíka (2004, s. 50) sa z alternatologického hľadiska prejavuje rozdiel medzi domácimi a cudzími slovami – analýza alternácií v slovách z hľadiska pôvodu teda môže odhaliť ďalšie alternačné zákonitosti. K možnosti výskumu jednotlivých fenoménov spojených so slovotvorbou na základe pôvodu slov prispeli samotní autori SKMS, keď pred každú lexikálnu jednotku uviedli číselný index, ktorý detailne opisuje pôvod slova ako celku, ale aj pôvod slovotvorných prostriedkov (slovotvorného základu a formantu).

Kvôli snahe o zovšeobecnenie sme lexémy s indexom začínajúcim sa nulou označili ako *domáce*, lexémy s indexom začínajúcim sa jednotkou ako *cudzie* a lexémy s indexom začínajúcim sa dvojkou ako *hybridné*⁸⁷. Lexémy, ktorých index bol iný ako vyššie spomenuté, sa v skúmanom materiáli vyskytli len raritne (0,6 %), preto sme tieto skupiny slov pri analýze slovotvorných alternácií z hľadiska pôvodu vynechali.

Na základe sčítavania počtu alternácií v slovách z hľadiska pôvodu sa ukazuje, že najviac alternácií sa realizuje v domácich slovách (68,4 %), menej v hybridných (26,4 %) a najmenej v cudzích slovách (4,6 %). Tento stav je však zapríčinený diferencovaným zastúpením týchto skupín slov v SKMS. V domácich, cudzích aj hybridných slovotvorne motivovaných slovách je však percentuálne zastúpenie alternácií približne rovnaké: pomer domácich/cudzích/hybridných slov s alternáciami je vzhľadom na ich celkový počet porovnateľný (domáce 27,7 %, cudzie 21,7 %, hybridné 24,3 %).

Nemožno tvrdiť, že by sa slovotvorné alternácie týkali len istej skupiny slov z hľadiska pôvodu, pre každú skupinu slov sú však charakteristické určité typy alternácií:

1. V slovách domáceho pôvodu absolútne dominujú alternácie korelovaných vokálov s výnimkou *e/é – é/e*, *o/ó – ó/o*, namiesto nich v domácich slovách s vokálom /e/ koreluje diftong /ie/ a s vokálom /o/ diftong /ô/ (porov. Sokolová, 2000, s. 418). Palatály a sykavky alternujú takmer vždy len v slovách domáceho pôvodu⁸⁸, výlučne v domácich slovách prebiehajú aj alternácie *h/ž – ž/h* (*dráh-a* → *dráž-k-a*; *dúž-i* → *ne-duh-ø*) a *ch/š*⁸⁹ – *š/ch* (*čern-och-ø* → *čern-oš-k-a*; *hreš-i:ť* → *hriech-ø*). Alternácie s hláskou *dz* (*hoväd-o* → *hovädz-i*), *d/s – s/d* ([*po*]ved-a:ť → [*po*]ves-ť-ø; *jes-ť* → *jed-l-ý*), *d'/s – s/d'* (*jes-ť* → *jed-iv-o*), z disjunktívnych typov alternácia *k/ť* (*taš-k-a* → *taš-t-ič:k-a*) a z alternácií konsonantických skupín tie, v ktorých sa dve fonémy menia na iné dve fonémy (*dosk-a* → *došt-ič:k-a*), sa objavujú len v domácich slovách. Táto výlučnosť spomínaných typov slovotvorných alternácií v domácich slovách súvisí s možnosťami, ktoré slovenčina ponúka, ale ostatné jazyky nie (napr. hlásky /d'/, /t'/, /ň/, /l'/, /dz/, /dž/, /ä/, /ô/, /ia/, /ie/ sú typické pre slovenčinu, ale pre jazyky, z ktorých do slovenčiny prechádza množstvo slov, typické nie sú).

2. Pre slová cudzieho pôvodu sú charakteristickejšie vokalické alternácie ako konsonantické, typicky sa vyskytujú vokalické alternácie *e/é – é/e* a *o/ó – ó/o* ([*ad*]her-ov-a:ť → [*ad*]héz-i-a; *hystér-i-a* → *hyster-ik-ø*; [*e*]rod-ov-a:ť → [*e*]róz-i-a; *karb-ón-ø* → *karb-on-át-ø*). V slovách cudzieho pôvodu sa nerealizuje žiadna alternácia s diftongom⁹⁰. Zriedka-

⁸⁷ Konkrétny význam jednotlivých číselných indexov pozri v SKMS (2012, s. 44 – 45).

⁸⁸ K alternáciám palatál v cudzích slovách dochádza takmer výlučne pri málo početnej tvorbe zvieracích adjektív vzoru *páví* (*giboní, tarantulí, moskytí*).

⁸⁹ Jediný prípad alternácie *ch/š* v cudzom slove je vytvorenie lexémy *ropuší*.

⁹⁰ Alternácie krátkeho vokálu a diftongu, ktoré uvádza F. Šimon (2006, s. 166), sa realizujú v slovách, ktoré sme v tomto príspevku označili za hybridné, t. j. také, v ktorých je „nesúladi medzi pôvodom kore-

vé sú alternácie sykaviek a velár (porov. vyššie): z alternácií velár sa v cudzích slovách realizujú najmä obojsmerné alternácie hlások *k* a *c* (*publik-ov-a:t' → public-it-a*). Pre cudzie slová sú typické alternácie *t/s – s/t*, *d/z*, *z/t – t/z*, *t/c – c/t*⁹¹ (*diskut-ov-a:t' → diskus-i-a*; *expand-ov-a:t' → expanz-i-a*; *[ana]lýz-a → [ana]lyt-ik-ø*; *dem-o-krac-i-a → dem-o-krat-ø*). V cudzích slovách prevládajú disjunktívne typy konsonantických alternácií⁹² (porov. Sokolová, 2000, s. 440), napr. *h/k* (*[ex]trah-ov-a:t' → [ex]trak-c-i-a*), *n/z* (*[ex]pon-ov-a:t' → [ex]poz-íc-i-a*), *t/v* (*delikt-ø → delikv-ent-ø*), *r/z* (*[ad]her-ov-a:t' → [ad]héz-i-a*).

2 Trunkačné procesy

Trunkačným procesom sa v slovenskej jazykovede doposiaľ nevenovala veľká pozornosť. Tento fenomén sa okrajovo spomína popri riešení inej problematiky. Napr. L. Dvonč, 1980, s. 133 píše o vynechávaní koncových morfémy; L. Dvonč (1990, s. 85 n.) pri téme tvorenia názvov niektorých jazykov píše o tvorení od slovotvorného základu po odtrhnutí *-ský*). Termín *trunkácia* sa uvádza v *Encyklopédii jazykovedy* (Mistrík a kol., 1993, s. 459), jeho základné vymedzenie priniesla M. Ivanová v štúdiu *Niekoľko poznámok o trunkácii v slovenčine* (2004), z ktorej budeme v tejto podkapitole v mnohom vychádzať.

Chápanie trunkácie je v zásade dvojaké:

1. Trunkácia ako samostatný slovotvorný postup. Takto trunkáciu vníma M. Dokulil (1962, s. 24), pričom desufixácia a deprefixácia sú v tejto koncepcii inverzné k postupom sufexácie a prefixácie. Kombinovaný trunkačno-sufixálny a trunkačno-transfexný postup vyčleňuje aj K. Vužňáková (2006, s. 108) alebo B. Czéreová (2006, s. 146 n.).

2. Trunkácia ako sprievodný slovotvorný jav modifikujúci slovotvorný základ pri slovotvornom akte. Trunkácia sa chápe ako istý náprotivok k procesu infixácie (porov. Sokolová, 2000, s. 417; 2006, s. 194). Takto k trunkácii pristupujeme aj v tomto texte.

M. Ivanová trunkáciu chápe ako „zánik segmentu, ktorý má status derivačnej morfémy, resp. minimálne dvoch segmentov v rámci koreňovej morfémy“ (Ivanová, 2004, s. 102), ktorý sa realizuje pod vplyvom derivačnej, gramatickej alebo modifikačnej morfémy. Trunkácia (podobne ako alternácia) môže sprevádzať rôzne procesy – na základe toho sa uvažuje o viacerých typoch trunkácie: o abreviačnej⁹³, morfolologickej⁹⁴ a derivačnej (ibid., s. 105). V tomto texte budeme hovoriť o **slovotvornej trunkácii**⁹⁵, pretože sa ukázalo, že k tomuto procesu nedochádza len pri derivácii, ale aj pri kompozícii (porov. aj Furdík, 2004, s. 52).

ňovej morfémy a pôvodom derivačných afixov“ (SKMS, 2012, s. 44). F. Šimon (ibid) analyzoval tie slová, ktorých koreňová morféma je prevzatá.

⁹¹ Porov. Šimon (2006, s. 169).

⁹² „Pri zapájaní prevzatého slova do slovotvorného systému sa môžu striedať fonémy, ktoré pri odvozovaní domácich slov nealternujú.“ (Furdík, 2004, s. 50).

⁹³ „Špecifikom tzv. abreviačnej trunkácie je jej simplifikačná a expresivizačná funkcia“ (Ivanová, 2004, s. 105), tie sa však netýkajú slovotvornej ani morfolologickej trunkácie.

⁹⁴ Morfologická trunkácia sprevádza najmä stupňovanie, utváranie vidových dvojíc a tvorenie gramatických tvarov prétérita pri slovesách vzoru *chudnúť* (porov. Ivanová, 2004, s. 105).

⁹⁵ J. Furdík (2004, s. 51 – 52) definuje trunkáciu v slovotvorbe ako „odseknutie derivačnej morfémy alebo časti koreňovej morfémy pri slovotvornom akte“.

Na základe analýzy truncačných procesov v *Slovníku koreňových morféme slovenčiny* sa však ukázalo, že o trunkácii nemožno hovoriť len v súvislosti so zánikom jednej derivačnej morfémy, resp. časti koreňovej morfémy, ale za trunkáciu treba označiť aj zánik segmentov a ich kombinácií, ktoré uvádzame v tabuľke [70]. K tomuto záveru nás priviedli viaceré prípady variantnej motivácie v motivante (napr. *nud-ist:ic:k-ý* | *nud-ist:ic:k-ý*), zánik ktorých pri utvorení novej lexémy (napr. *nud-a-pláž-ø*) by v prípade jednej segmentácie mal charakter redukcie a v druhom prípade charakter trunkácie.

Pri tvorení od slovotvorne nemotivovaných pomenovaní, obsahujúcich systemizačnú alebo reziduálnu morfému, ktorá sa v nasledujúcom motivačnom kroku trunkuje (napr. *hierarchia* → *hierarchický*, *hlboký* → *hlbka*; porov. morfematickú segmentáciu **hier-arch-i-a**, **hlb-ok-ý**), zjednodušene uvažujeme o derivačnej morféme.

[70] Typy zanikajúcich segmentov hodnotených ako trunkácia

Zanikajúce segmenty	Štruktúra ⁹⁶	Príklad
infix	:i	<i>ak-c:i-a</i> → <i>ak-č-n-ý</i>
časť koreňovej morfémy	/KM	<i>tehotn-ý</i> → <i>teh-ul:k-a</i>
derivačná (hyper)morféma ⁹⁷	DM DM – sufixoid i:DM DM:i i:i:DM	<i>pís-om-n-ý</i> → <i>pís-om-k-a</i> <i>desať ráz</i> → <i>desať-[ná]sob-n-ý</i> <i>ego-centr-ic:k-ý</i> → <i>ego-centr-ik-ø</i> <i>de-vi-ác:i-a</i> → <i>de-vi-ant-ø</i> <i>du-al-ist:ic:k-ý</i> → <i>du-al-izm-us</i>
viac derivačných (hyper)morfém	DM-DM i:DM-DM DM-i:DM DM-DM-i:DM	<i>liter-at-úr-a</i> → <i>liter-ár:n-y</i> <i>labor-at:ór-i-um</i> → <i>labor-ant-ø</i> <i>cykl-ist-ic:k-ý</i> + <i>škol-a</i> → <i>cykl-o-škol-a</i> <i>mot-or-ist-ic:k-ý</i> → <i>mot-el-ø</i>
formová (hyper)morféma	FM i:FM	<i>vše-obec-n-ý</i> + <i>vzdel-áv-a:n-ie</i> → <i>vše-obec-n-o-vzdel-áv-a:c-í</i> <i>ne-po-dar-e:n-ý</i> → <i>ne-po-dar-ok-ø</i>
derivačná a formová (hyper)morféma	DM-i:FM	<i>za-pad-n-u:t-ý</i> → <i>za-pad-ák:ov-ø</i>

Pod pojmom *slovotvorná trunkácia* rozumieme zánik viac ako dvoch foném koreňovej morfémy, ak ide len o jej časť⁹⁸, alebo zánik infixu/infixov, derivačnej (hyper)morfémy, resp. derivačných (hyper)morfém, formovej (hyper)morfémy, resp. formových (hyper)morfém a ich kombinácií, sprevádzajúci slovotvorný akt. Isté segmenty z motivantu sa teda nemusia premietnuť aj do štruktúry motivátu, pričom dochádza k disharmonizácii vzťahu medzi „obsahovou a formálnou štruktúrovanosťou slovotvorne motivovaného slova, keďže slovotvorne relevantný sémantický prvok prítomný v sémantickej štruktúre derivátu nie je formálne vyjadrený príslušným derivačným afixom“ (Ivanová, 2004, s. 106).

⁹⁶ Jednotlivé štruktúry zanikajúcich segmentov sú v SKMS zastúpené veľmi nepomerne.

Skratky: KM – koreňová morféma, DM – derivačná morféma, FM – formová morféma.

⁹⁷ Analýza slovotvorne motivovaných slov v SKMS ukázala aj dva prípady zániku časti derivačnej morfémy (*bronch-itíd-a* → *bronch-it-ic:k-ý*, *encefal-itíd-a* → *encefal-it-ic:k-ý*). Tieto prípady sú však tak izolované (veľmi nízka frekvencia a nedomáci pôvod derivačnej morfémy), že všeobecne nemožno uvažovať o zániku časti derivačnej morfémy v súvislosti s trunkáciou.

⁹⁸ Zánik celej koreňovej morfémy vnímame ako redukciu/abreviáciu, porov. ďalej.

Určovanie smeru motivácie (t. j. ktorá lexéma z motivačnej dvojice je motivant a ktorá motivát) sa riadi pravidlom sémantickej priority (porov. Furdík, 2004, s. 26 – 27), resp. sa prihliada na smer motivácie v skupine príbuzných derivátov (tzv. paradigmatickú analógiu), istou nápovedou môže byť aj smer slovotvornej alternácie (porov. Ivanová, 2004, s. 106).

V našom ponímaní sa trunkácia týka segmentov od koreňovej morfémy (vrátane nej) napravo, teda najmä sufixálnych derivačných morfémy. Zánik prefixálnej derivačnej morfémy je zriedkavý, pôvod deprefixácie je skôr v jazykovej diachrónii (porov. Ivanová, 2004, s. 102). Zánik reflexivizačných a prefixálnych derivačných morfémy nehodnotíme ako trunkáciu⁹⁹ aj vzhľadom na zanedbateľnú frekvenciu takýchto zánikov (v SKMS sme ich identifikovali 15).

Slovotvorné trunkácie odlišujeme od zánikových alternácií (porov. podkap. 1.2.3 c) cb)) na jednej strane a od redukcií, resp. abreviácií na druhej strane. Za redukcie/abreviácie považujeme zánik časti koreňovej morfémy spoločne s derivačnými alebo formovými (hyper)morfémami (*európ-sk-y + daň-ø → eur-o-daň-ø*), resp. zánik celej koreňovej morfémy kompozita (*tele-víz-n-y + most-ø → tele-most-ø*), ktorý môže sprevádzať aj zánik derivačných a/alebo formových (hyper)morfém¹⁰⁰. Na základe analýzy SKMS sa ukázalo, že redukcie, resp. abreviácie predstavujú len 2,7 % zánikových operácií, preto sa im na tomto mieste nebudeme viac venovať.

Podľa M. Ivanovej (2004, s. 105) sa trunkačné operácie „často realizujú pri jednotkách so zastretou slovotvornou motiváciou, prípadne pri demotivovaných jednotkách“, pretože sa často trunkuje práve tzv. reziduálny sufix, resp. tá časť koreňovej morfémy, kde sa dá diachrónnym výskumom identifikovať morfematický švík. Miera demotivácie v slovotvorne motivovaných slovách je však otázna: lexikografické príručky celkovo nedokážu zachytiť kontinuitu a škálovitosť jazyka. V lexémach, pri ktorých sú v SKMS naznačené motivačné vzťahy, sú demotivačné procesy ťažko vnímateľné.

Príčiny trunkácie by sa dali zhrnúť do viacerých bodov, pričom v jednotlivých lexémach sa trunkuje z dôvodu jednej z nich, výnimočnejšie súhrou viacerých (porov. Ivanová – Sokolová, 2013):

1. Fonologické – k trunkácii morfémy dochádza v dôsledku nekompatibilnosti konsonantov, ktoré by bez trunkácie nasledovali hneď po sebe: trunkácia tak pomáha výslovnostnému zjednodušeniu slova, resp. pomáha vyhnúť sa kakofónii.
2. Pragmatické – trunkuje sa kvôli jednoznačnosti, zjednodušeniu alebo expresivite – najčastejšie k trunkácii dochádza pri tvorení deminutív, hypokoristík, poetizmov a slangizmov.
3. Diachrónne – prehodnocujú sa témy *-ova:ť* a *-nú:ť* na *-ov-a:ť* a *-n-ú:ť* – synchronne sa ráta s trunkáciou derivačnej morfémy *ov* a *n* v deverbatívach.
4. Adaptačné – k trunkácii dochádza kvôli odstráneniu jednofunkčných adaptačných adjektívnych a verbálnych morfémy.

⁹⁹ V koncepcii M. Ivanovej (2006) a M. Ivanovej a M. Sokolovej (2013, s. 2 – 3) sa ako trunkácia hodnotí aj deprefixácia a dereflexivizácia. Aj J. Furdík (2004, s. 52) označuje stratu prázdnej lexikálnej morfémy *sa/sí* pri deverbatívnej slovotvorbe za trunkáciu (napr. *smiať sa → smiech*).

¹⁰⁰ M. Ivanová a M. Sokolová (2013, s. 2) považujú zánik viacerých segmentov za redukciu.

5. Dedičné (prevzatá trunkácia) – preberá sa už skrátené slovo, trunkuje sa aj celý druhý komponent prvého kompozitného motivantu.

6. Technické (faktory dané slovotvorným spracovaním jednotiek) – k trunkácii dochádza v dôsledku nezhody medzi postupnosťou pri prevzatí a usporiadaním v hniezde (analogicky podľa domácich hniezd).

7. Trunkácia ako dôsledok (nepravidelného) kalkovania.

2.1 Metodika spracovania a všeobecné kvantitatívne údaje

Na základe porovnávania slovotvorného motivantu a jeho bezprostredného motivátu sme k relevantným lexémam v excelovskom súbore SKMS zapisovali jednotlivé trunkácie a typ zaniknutého segmentu.

2 [ab]dik-ov-a:t'

1 > [ab]dik-áci-i-a ov DM

Ak je lexéma motivovaná viacnásobne (o polymotivácii pozri oddiel VI. kap. 3), zapisovali sme variantné trunkácie do jedného políčka cez dvojčitú lomku. Ak pri utvorení konkrétnej lexémy nedošlo k žiadnej slovotvornej trunkácii, políčko sme nechali prázdne.

2 [ad]opt-ov-a:t'

1 > [ad]opc-i-a ov DM

2 >> [ad]opč-n-ý i DM

2 >(>) [ad]opt-ív:n-y i // ov DM // DM

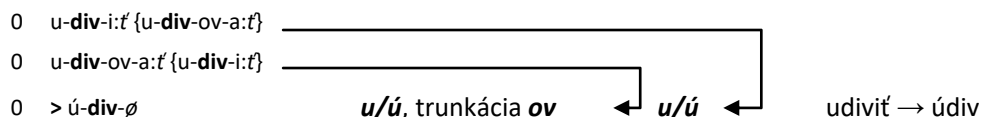
Po zapísaní prípadných slovotvorných trunkácií a typu segmentov, ktoré zanikajú, sme v súbore MS Excel pomocou filtrov odčítavali kvantitatívne údaje o trunkáciách, ktoré ponúkame v nasledujúcom texte.

Rovnako ako pri alternáciách (porov. podkap. 1.1), aj pri analýze trunkácií sme vychádzali z počtu 65 186 slovotvorne motivovaných slov. Zistili sme, že k zánikom segmentov dochádza pri utvorení 7 305 lexém, čo predstavuje 11,2 % slovotvorne motivovaných slov. Celkovo sme však identifikovali 7 485 zánikov segmentov – táto disproporcia je (rovnako ako pri alternáciách) daná viacnásobnou motiváciou (rôzne trunkácie/redukcie pri utvorení jedného motivátu od viacerých motivantov sme hodnotili samostatne) a duplicitnosťou spracovania kompozít v SKMS. Od celkového počtu zánikov segmentov sme ešte odrátali tie zániky, ktoré nespĺňajú vyššie uvedené kritériá na zaradenie k trunkáciám a hodnotíme ich ako redukcie/abreviácie (203 výskytov, porov. vyššie). V ďalšom texte teda vychádzame z absolútneho čísla 7 282 trunkácií v 7 134 slovotvorne motivovaných slovách. Trunkačné procesy zasahujú 10,9 % slovotvorne motivovaných slov, teda nejde o žiaden okrajový jav, ale o pomerne častú a pravidelnú zložku v procese slovotvornej motivácie¹⁰¹ (porov. Vužňáková, 2006, s. 55).

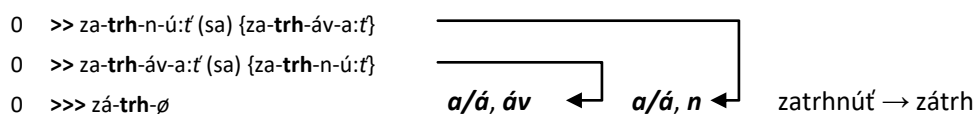
Rovnako ako pri alternáciách, aj pri analýze trunkácií sme museli zvoliť jednotný postup pri určovaní motivantu v prípade vidových dvojíc a variantných lexém (porov podkap. 1.1).

¹⁰¹ Zastúpenie trunkácií je potenciálne ešte vyššie – ak sa totiž pri variantných motivantoch alebo vidových dvojiciach uvažovalo v jednom prípade o alternácii a v druhom o trunkácii, uprednostňovali sme motivant, motivácia ktorým je sprevádzaná alternáciou (na úkor trunkácie, porov. podkap. 1.1).

- Ak pri motivante existujú varianty alebo vidové dvojice, za motivant sme pokladali ten tvar/variant, motivácia ktorým je menej nákladná, napr.

- Ak pri motivante existujú varianty alebo vidové dvojice, kde pri motivácii jedným tvarom/variantom dochádza k jednej trunkácii a pri motivácii druhým tvarom k inej trunkácii, za motivant sme pokladali ten tvar/variant, ktorý je v SKMS uvedený ako prvý, napr.

- Ak pri kompozícii dochádza k trunkácii v oboch motivantoch, zapisovali sme ich cez čiarku a počítali sme ich ako samostatné trunkácie, napr.

štát-n-y + obč-ian-stv-o → štát-o-občian-sk-y: **n, stv**

- Ako trunkácie sme nehodnotili rekonštrukcie morfematických uzlov uvádzané v okrúhlych zátvorkách (napr. *koka-ín-ø* → *nov-o-(ko)ka-ín-ø*) ani zmeny v potenciálne vydelených afixoch, uvádzaných v hranatých zátvorkách (napr. *od-ni-k[adial]«* → *od-ni-k[ial]«*), porov. Sokolová, 1999, s. 21, 28.

2.2 Typológia slovotvorných trunkácií

Vzhľadom na minimálne zmienky o trunkácii v slovenskej jazykovede v literatúre nenachádzame žiadne pokusy o diferenciaciu jednotlivých typov slovotvorných trunkácií. Trunkácie možno klasifikovať na základe rôznych kritérií, v tomto texte sme zvolili klasifikáciu na základe typu zanikajúcich segmentov (porov. [70]), tieto skupiny vnútorne delíme podľa štruktúry zanikajúcich segmentov a podľa zániku konkrétnych segmentov. Kde dostatočný počet výskytov dovoľuje zovšeobecnenia na úrovni slovných druhov a slovotvorných kategórií, uvádzame aj slovnodruhovú príslušnosť motivantov a/alebo motivátov, slovotvorné postupy, onomaziologické kategórie alebo konkrétne slovotvorné prostriedky.

2.2.1 Zánik infixu

Zánik infixu označuje ako trunkáciu aj M. Ivanová (2006, s. 138) a je jednou z najčastejších realizácií trunkácií: predstavuje 14,1 % trunkácií, v materiáli SKMS sme identifikovali 1 042 zánikov infixov. Trunkácia infixov sa viaže na desubstantívnu slovotvorbu.

Infix *:i*, pripojený k morféme (obvyčajne derivačnej, menej koreňovej) sprava, sa trunkuje najčastejšie zo všetkých infixov (1 012 výskytov, 13,9 % trunkácií). K tejto trunkácii obvyčajne dochádza pri tvorení adjektív so sufixom *-ný* od substantív s formantom *-cia*, pričom okrem trunkácie infixu obvyčajne dochádza aj k inverznému typu alternácie korelovaných vokálov a zároveň k alternácii *c/č* (*automatizačný, evolučný, sekrečný, investičný*). Zánik infixu *:i* sprevádza aj utvorenie iných desubstantívnych adjektív so sufixom *-ny/-ný* (*bižutérny, genitálny, extenzný*), *-ívny* (*preventívny, selektívny, vegetatívny*), *-ický* (*galaktický, poetický, klimakterický*), *-sky/-ský* (*rafinérsky, kancelársky, gubernský*) a s inými málo frekventovanými sufixmi (*erektilný, audiovizuálny, kombinátorny, policajný, sugestibilný, frek-*

ventovaný). Trunkácia infixu *:i* v sprevádza aj tvorenie desubstantívnych substantív, najmä konateľských názvov so sufixom *-or* (*exekútor, imitátor, navigátor*), *-ista* (*drogérista, kavalista, gymnazista*), *-ant* (*diverzant, frekventant, intendant*), *-ér* (*špeditér, provokatér, inštalatér*) a transflexné deriváty (*diplomat, intervent, geriater*), ale aj tvorenie neživotných derivátov so sufixom *-or* (*reaktor, detektor, indikátor*), s menej frekventovanými sufixmi (*komparatív, inštruktáž, krematórium, informatika*) a tiež transflexné deriváty (*exhalát, ejakulát, preparát*). Pri tvorení adverbii sa trunkácia infixu *:i* realizuje pri desubstantívnej sufixácii (vždy ide o alternatívu v rámci viacnásobnej motivácie) s príponou *-ne* (*kompozične, populačne, situačne*). Trunkácia infixu *:i* nesprevádza utváranie verb.

Ostatné infixy sa trunkujú v omnoho menšom rozsahu (ten je však daný aj zriedkavosťou iných infixov v pozícii na konci slovo tvorného základu). Sprava pripojený infix *:e* sa trunkuje v substantívach (*semifinalista, repetent, kolos*), adjektívach (*promilový, konklávny, revuálny*) a verbách (*randiť, penalizovať, skórovať*) utvorených (obyčajne od nesklonných) substantív. Rovnako substantívny motivant majú lexémy, utvorenie ktorých sprevádza trunkácia infixu *:é* (*kombinačka, variálny, rezumovať*), *:en* (*náramok, prieramok*), *:j* (*onomatopoický, patriciát, paranoický*) a *:s* (*plebej/plebejec*). Jedine trunkácia infixu *:at* sa týka deadjektíva (*listnáč*) – v tomto prípade by sa, nazdávame sa, mohla prehodnotiť segmentácia, pričom by došlo k alternáciám *a/á* a *t/č*. Ukazuje sa, že trunkačné procesy majú potenciál napomáhať pri morfematickej segmentácii lexém.

2.2.2 Zánik časti koreňovej morfémy

Zánik dvoch a viacerých foném z koreňovej morfémy sme v SKMS identifikovali 23-krát, čo predstavuje len 0,3 % trunkácií. Takáto trunkácia sprevádza najmä tvorbu desubstantívnych substantív (*manikér, zajo, neska*) a desubstantívnych a deadverbálnych adjektív (*oxymorický, terajší*).

2.2.3 Zánik derivačnej (hyper)morfémy

Zánik derivačnej (hyper)morfémy je najfrekventovanejším typom slovo tvorných trunkácií (6 016 výskytov, 82,6 % trunkácií) a obsahuje aj najviac zanikajúcich morfematických štruktúr. Pri tomto type trunkácií uvažujeme o zániku samostatnej derivačnej morfémy, o zániku sufixoidu a o zániku sprava alebo zľava (viacnásobne) rozšírenej derivačnej morfémy.

2.2.3.1 Zánik štruktúry: DM

Ide o celkovo najfrekventovanejší typ trunkácie – v SKMS sme identifikovali 5 665 výskytov trunkácie samostatných derivačných morfém (77,8 % trunkácií). V analyzovanom súbore sa realizuje 61 rôznych zánikov samostatnej derivačnej morfémy, pričom niektoré z nich sú veľmi frekventované (štvor- a trojmiestne čísla označujúce ich počet, ide o trunkácie morfém *n, ov, sk, k, i* a *izm*), niektoré sú frekventované menej (dvojmiestne číslo označujúce ich počet, ide napr. o trunkácie morfém *stv, ik, at, av, ec, ak* a ďalšie), iné sú zriedkavé (napr. *ek, en, azm, eň* a ďalšie) a iné sa vyskytujú unikátne (napr. *an, et, b, iz* a i.).

Trunkácia derivačnej morfémy *ov*. Táto trunkácia je najfrekventovanejšou slovo tvornou trunkáciou (1 465 výskytov, 20,1 % trunkácií). Sprevádza najmä deverbatívnu tvorbu substantív (tvorenie od verb so zakončením *-ov-a:t*), a to spredmetnenia deja so sufixmi *-ia* (*elízia, korózia, anexia*), *-ácia* (*oscilácia, magnetizácia, propagácia*), *-ing* (*surfing, lobing*,

forčeking), *-ka* (*maródka, potulka, pretváрка*), s menej frekventovanými sufixmi (*propaganda, prosperita, sondáž*) aj transflexne utvorené (*rešpekt, spotreba, vzdor*); činiteľské názvy so sufixom *-ent* (*absolvent, dirigent, konzument*), *-ant* (*gratulant, kolaborant, migrant*), *-ér* (*hazardér, reportér, žonglér*), *-ník* (*kormidelník, obchodník, tanečník*), *-ár/-iar* (*signatár, veslár, maliar*), *-ca* (*rozhodca, žalobca, darca*), *-átor* (*reštaurátor, uzurpátor, navigátor*), s menej frekventovanými sufixmi (*tréner, veksľák, lobista*) aj transflexne utvorené (*špicel, rebel, prorok*); mutačné sekundárne pomenovania so sufixom *-ácia* (*legitimácia, kvalifikácia, personifikácia*); názvy miesta so sufixmi *-áreň* (*konzerváreň, učťáreň, kokšáreň*), názvy výsledkov deja so sufixom *-át* (*derivát, inzerát, kastrát*) názvy prístrojov a zariadení so sufixom *-or/-átor* (*kompresor, inkubátor, akcelerátor*), iné mutačné deriváty s menej frekventovanými sufixmi (*mixáž, následok, determinizmus, extrakt, obžaloba*) aj transflexne utvorené deriváty (*úvaha, ofera, výčap, retuš*). Trunkácia adjektívnej derivačnej morfémy *ov* (tvorenie od adjektív so sufixom *-ový*) sa realizuje pri deadjektívnej tvorbe substantív, pričom ide najmä o univerbáty (*tesiláky, šamotka, športiak*), ale vyskytuje sa aj v iných derivátoch so sufixmi *-ák* (*desaťkorunák, ľudák, poldecák*), *-izmus* (*argotizmus, motorizmus, dialektizmus*), inými menej frekventovanými sufixmi (*ľavičiar, malinisko, majáles*), ale aj v transflexných derivátoch (*dvojvalec, štvorvalec*). Tvorba adjektív je menej frekventovaná, ide najmä lexémy s hyperformantom *-ný* (*riskantný, výstižný, erózny; erupzívny, impozantný, milostný, šikanózný*). Trunkácia morfémy *ov* sprevádza aj utvorenie viacerých kompozít so substantívnym a verbálnym motivantom (*suchomilný, mrazuvzdorný, blahodarný*). Trunkácia *ov* sa realizuje aj pri tvorení deverbatívnych verb, a to najmä frekventatív¹⁰² (*cestúvať, obetúvať, venúvať sa*) a jednorazových slovies (*oddýchnuť si, risknúť, rozstreknúť*). Vysoká frekvencia trunkácie derivačnej morfémy *ov* súvisí s vysokou frekvenciou verb zakončených na *-ovať* a adjektív so sufixom *-ový* – trunkácia derivačnej morfémy *ov* teda sprevádza deverbatívnu a deadjektívnu slovotvorbu.

Trunkácia derivačnej morfémy *i*. Ide o druhú najfrekventovanejšiu slovotvornú trunkáciu (1 400 výskytov, 19,2 % slovotvorných trunkácií). Sprevádza výlučne desubstantívnu slovotvorbu, pričom motivantom je obyčajne prevzaté substantívum so zakončením *-ia* alebo *-ium*. Najčastejšie k nej dochádza pri tvorbe adjektív so sufixom *-ický* (*hierarchický, endemický, klaustrofobický*)¹⁰³, v menšej miere aj s inými sufixmi: *-ny/-ný* (*transfúzny, monogamný, hypertenzný*), *-ívny* (*invazívny, reflexívny, averzívny*) a pri motivantoch s druhou koreňovou morférou *man-* aj so sufixom *-ský* (*kleptomanský, megalomanský, narkomanský*). Pri tvorbe substantív ide obyčajne o transflexné tvorenie konateľských názvov (*bibliofil, geológ, kaligraf*), prípadne o tvorenie pomocou sufixov *-ista* (*rádiotelegrafista, penzista, monarchista*), *-ik* (*nostalgik, schizofrenik, melancholik*) alebo iných menej frekventovaných sufixov (*terapeut, režisér, rebelant, agresor, apologéta, emisár*). Trunkácia *i* sprevádza aj tvorenie názvov smerov a ideológií (*empirizmus, anarchizmus, utopizmus*), zriedkavo tvorenie deminutív (*partička, pivonka, petúnka*). Desubstantívne verbá s trunkovanou morférou *i* sa tvoria pomocou flektivizačného sufixu *-ovať* (*fotografovať, amnestovať, privilegovať*), resp. pomocou infigovaných variantov *-írovať* (*režírovať,*

¹⁰² Tvorenie typu *ďak-ov-a:ť* → *ďak-úv-a:ť* sme nevnímali trunkačne so sprievodnou alternáciou *o/ú*, ale sufixálne so sprievodnou trunkáciou *ov*.

¹⁰³ Tvorenie desubstantívnych adjektív so sufixom *-ický* je okrem trunkácie derivačnej morfémy *i* často sprevádzané aj alternáciou *ó/o* pri motivantoch s druhou koreňovou morférou *lóg, fób, nóm, fón, stóm, gón, históř, teór, tóm*.

fantazírovať, kopírovať) a *-izovať* (*kolonizovať, teoretizovať, evanjelizovať*). Pri tvorení adverbí sa trunkácia derivačnej morfémy *i* realizuje pri desubstantívnej sufixácii (vždy ide o alternatívu v rámci viacnásobnej motivácie) s príponou *-icky* (*filozoficky, geologicky, metonymicky*).

Trunkácia derivačnej morfémy *sk*. Táto trunkácia (780 výskytov, 10,7 % trunkácií) sprevádza tvorenie slov od adjektív so sufixom *-ský*. Majoritne ide o tvorenie substantív so sufixom *-stvo* (*aranžérstvo, barbarstvo, lektorstvo*), menej so sufixom *-izmus* (*protestantizmus, vandalizmus, titanizmus*), o tvorenie nositeľov vlastnosti so sufixom *-čina* (*drotárčina, somárčina, latinčina*), *-ina* (*frajerina, konina, somarina*) a o tvorenie názvov osôb s rôznymi sufixmi (*sviniar, malomeštiak, neandertálec, stredoškólák*). Trunkácia *sk* sprevádza aj tvorenie ďalších sufixálnych deadjektívnych derivátov (*komisariát, docentúra, helénistika, šampus*). Tvorenie verb sprevádzané touto trunkáciou je zriedkavé (*polatinčiť, pokresťančiť*).

Trunkácia derivačnej morfémy *n*. Uvedená trunkácia (674 výskytov, 9,3 % trunkácií) sa realizuje pri deadjektívnej a deverbatívnej slovotvorbe a viaže sa na sufixy *-ny/-ný* a *-núť/-núť* v motivantoch. Dochádza k nej pri tvorení spredmetnení vlastnosti tvorených transflexne (*faloš, krása, šťastie*) alebo so sufixom *-ita* (*lojalita, monumentalita, naivita*) a *-ia* (*mizéria, transparentia, insolvenca*), pri tvorení derivátov so sufixom *-izmus* (*dekorativizmus, environmentalizmus, fatalizmus*), *-stvo* (*hmotárstvo, zákonodarstvo, cudzoložstvo*), *-izácia* (*hybridizácia, intelektualizácia, subjektivizácia*), pri slovotvornej univerbizácii so sufixom *-ka* a *-ák* (*plenárka, operačka, toaleták, severák*), pri tvorení osobných nositeľov vlastnosti tvorených transflexne (*asociál, suverén, senzibil*) alebo so sufixom *-ák* (*fešák, čudák, mizerák*) a inými sufixmi (*aktivista, drobec, predok, provinciál, svadobčan, tučko*), neosobných nositeľov vlastnosti tvorených transflexne (*separát, privát, masív*) alebo so sufixom *-ina* (*rovina, pružina, debilina*) a inými sufixmi (*dlžoba, expertíza, chládok, okenica, pikantéria, receptor*). Pri deverbatívnej tvorbe substantív ide najmä o transflexné tvorenie spredmetnenia deja (*vpád, záblesk, úžas*) alebo mutačných derivátov (*posúch, kvet, blesk*). Tvorenie adjektív s trunkovanou morfémy *n* sa viaže predovšetkým na kompozitá, v ktorých sa trunkuje morféma z prvého adjektívneho komponentu (*hrôzostrašný, západoeurópsky, striebrosivý*), pri deverbatívnej tvorbe adjektív sú typické sufixy *-ly/-lý* (*obšiahly, lesklý, kyslý*), *-avý* (*blyštavý, obetavý, navlhavý*), iné sú zriedkavé (*výbušný, kradmý, mizivý, uštipačný*). Pri tvorení deadjektívnych verb prevládajú sufixy *-ovať/-izovať* (*aktivovať, koketovať, profanovať, humanizovať, minimalizovať, optimalizovať*), ale tvoria sa aj transflexne (*špatiť, skamenieť, znehodnotiť*). Tvorenie deadjektívnych adverbí sprevádzané trunkáciou morfémy *sk* je zriedkavejšie (*potajme, nahlas, zvlášť*).

Trunkácia derivačnej morfémy *izm* (467 výskytov, 6,4 % trunkácií) prebieha pri tvorení od substantív so sufixom *-izmus*. Ide predovšetkým o tvorenie adjektív so sufixmi *-istický* (*anarchistický, exhibicionistický, maximalistický*), *-ický* (*organický, patriotický, synkretický*) a s inými, menej frekventovanými sufixmi (*manichejský, pragmatický, antikoloniálny, okultný*). Tvorba substantív je tiež pomerne frekventovaná: trunkácia *izm* sprevádza tvorenie konateľských názvov so sufixom *-ista* (*baptista, fašista, komunista*), *-ik* (*bolševik, reumatik, astigmatik*), *-ec* (*konzervatívec, maltuziánec, manichejec*) a s inými sufixmi (*katécheta, transvestita, presbyterián*), ale aj transflexnú slovotvorbu (*mystik, kozmopolita, pansláv*). Tvorenie verb je zriedkavejšie – prebieha pomocou infigovaného sufixu *-ovať* (*neologizovať, denacifikovať, militarizovať*). Pri tvorení adverbí sa trunkácia derivačnej

morfémy *izm* realizuje pri desubstantívnej sufixácii (vždy ide o alternatívu v rámci viacnásobnej motivácie) s príponou *-isticky* (*urbanisticky, štrukturalisticky, feministicky*).

Trunkácia derivačnej morfémy *k*¹⁰⁴. Táto trunkácia (450 výskytov, 6,2 % trunkácií) sprevádza predovšetkým tvorenie deadjektív, pričom zaniká morféma *k* zo sufixu *-ky/-ký*. Najčastejšie ide o tvorenie substantív so sufixom *-tvo*, ktoré je okrem trunkácie *k* sprevádzané aj alternáciou *k/c* (*meštiactvo, ochotníctvo, plavectvo*). Od adjektív sa tvoria aj názvy hnutí, ideológií a smerov so sufixom *-izmus* (*katolicizmus, praktikizmus, kriticizmus*), transflexné aj sufixálne spredmetnenia vlastnosti (*tragika, etnicita, patetika*), nositelia (*dogmatik, egocentrik, mrzák*) aj nositele (*nížina, úžina, užovka*) vlastnosti. Pomerne frekventovaná je aj transflexná tvorba neutier (*anestetikum, politikum, špecifikum*). Tvorba deadjektívnych adjektív spojených s trunkáciou *k* sa viaže výlučne na modifikačný typ onomaziologickej kategórie (*ponížší, ľahučký, uzulinký*)¹⁰⁵. Deadjektívne verbá s trunkáciou *k* sa tvoria sufixálne (*zrednúť, špecifikovať, gramatikalizovať*) alebo transflexne (*sladiť, ťažiť, krátiť*). Desubstantívna tvorba (od substantív so sufixmi *-ka, -ko* a *-ák*) sprevádzaná trunkáciou *k* je menej frekventovaná: pri tvorení substantív ide o tvorbu maskulina-tív (*bosorák, moriak, lišiak*), názvov mláďat (*lastoviča, mača*) a mutačných sufixálnych derivátov (*jabloň, bábovnica, otáznik*). Trunkácia *k* sprevádza aj tvorbu adjektív – zvieračích transflexných (*hrdliči, korytnači, veveriči*) a rôznych sufixálnych (*šišatý, fialový*). Potenciál na trunkáciu morfémy *k* ponúkajú aj verbá so sufixom *-kať*: tvoria sa od nich iné verbá so sufixom *-núť* (*frcnúť, ťapnúť, črpnúť*) a *-otať* (*šepotať, čľapotať, rapotať*), transflexné a sufixálne substantíva (*ťapa, fujak, kvapeľ*), zriedkavo aj sufixálne adjektíva (*oslnivý, kvapalný*). Trunkácia derivačnej morfémy *k* je spojená s *k*-ovými sufixmi adjektív, substantív a verb.

Trunkácia derivačnej morfémy *ik* (52 výskytov) prebieha pri motivácii substantívami so sufixom *-ika*. Najčastejšie je tvorenie substantív – konateľských názvov (*atlét, folklorista, gymnasta, pedagóg*), tvorenie verb so sufixom *-izovať* (*zmatematizovať, politizovať, taktizovať*) a adjektív (*hlaholský, vápenatý, vápnitý*) je zriedkavejšie.

Trunkácia derivačnej morfémy *at* (46 výskytov) sprevádza deadjektívnu tvorbu substantív – nositeľov vlastnosti s expresívnymi sufixmi (*strakoš, nosál, hlavaj, krpáň, pupkáč*).

K trunkácii derivačnej morfémy *stv* (36 výskytov) dochádza pri desubstantívnej tvorbe adjektív so sufixom *-sky/-ský* (*mimomanželský, tehotenský, poľnohospodársky*), transflexných konateľských názvov (*vodohospodár, pôdohospodár, poľnohospodár*) a polymotivačne desubstantívnych adverbií so sufixom *-sky* (*vodohospodársky, pôdohospodársky, poľnohospodársky*).

Trunkácia derivačnej morfémy *ec* (34 výskytov) sprevádza desubstantívnu tvorbu feminatív so sufixom *-ica* (*svätica, snúbenica, chovanica*), deriváty so sufixom *-stvo* (*opilstvo, dobrodinstvo, staromilstvo*) a iných sufixálnych derivátov (*mravenisko, stavovec, vedátor*). Adjektíva sa tvoria pomocou sufixu *-sky/-ský* (*vdovský, bielogvardejský, poručenský*), tvorenie verb je unikátne (*ovdovieť*).

¹⁰⁴ Morfému *k* vzhľadom na jej pomerne vysokú frekvenciu v motivujúcich lexémach nehodnotíme ako požitný variant morfémy *sk*, ale ako samostatnú morfému.

¹⁰⁵ Tvorenie typu *úz-k-y* → *uz-uč:k-ý* sme hodnotili ako trunkáciu pôvodnej derivačnej morfémy *k* a následnú sufixáciu rozšírenou derivačnou morfému *k*.

K **trunkácii derivačnej morfémy *ak*** (33 výskytov) dochádza pri tvorbe kompozičných substantív (*rovnováha, rovnobežka, rovnošata*) a adjektív (*rovnomerný, rovnoprávny, rovnorodý*) od slova *rovnako* a pri desubstantívnej sufixálnej tvorbe substantív (*vojsko, kyjanica*).

Trunkácia derivačnej morfémy *ok* (33 výskytov) sa realizuje pri desubstantívnej sufixálnej tvorbe adjektív (*majetný, paholský, pondelňajší*) a pri tvorbe adverbií (*odspodu, naprostred*). Deadjektívna slovtvorba sa viaže na deriváty slov *vysoký* a *hlboký* (*hlbina, prehĺbiť, výška, prevýšiť*).

Trunkácia derivačnej morfémy *av* (32 výskytov) prevádza výlučne tvorbu deadjektívnych substantív, a to transflexných (*sopľa, pluha, čapta*) alebo sufixálnych (*dudroš, sopliak, chvastúň*) nositeľov vlastnosti, ktoré majú obyčajne príznak zápornej expresívnosti.

Trunkácia derivačnej morfémy *it* (19 výskytov) sa viaže na substantívne motivanty so sufixom *-ita*, od ktorých sa tvoria transflexné (*matura, imbecil, debil*) a sufixálne (*imunológia, majorizácia, škvrnivka*) substantíva, sufixálne adjektíva (*lokálny, rádioaktívny, amfibolový*) a verbá (*priorizovať, lokalizovať, maturovať*).

Trunkácia derivačnej morfémy *in* (15 výskytov) sprevádza tvorbu od substantív so sufixom *-ina*. Tvoria sa takto substantívne (*sítie, elektráreň*) a adjektívne (*rapavý, prašivý, karpavý*) deriváty a kompozitá (*dejepis, divozel, elektroliečba*).

Trunkácia derivačnej morfémy *ic* (13 výskytov) sa vyskytuje v substantívnych motivátoch od substantív *opica, kačica, holubica* a *hranica* (*opočlovek, káčer, holubienka, rozhranie*).

Trunkácia derivačnej morfémy *iv* (13 výskytov) sprevádza tvorbu derivátov a kompozít od adjektív so sufixom *-ivý* (*ľžidemokracia, trúchlohra, plešina, leňoch*).

Trunkácia derivačnej morfémy *ň* (13 výskytov) sa realizuje najmä pri tvorbe deverbatívnych substantív (*posila, smilstvo, prívlastok*) a kompozít s adverbiálnym komponentom (*slobodomyselný, krasojazda, pravopis*).

K **trunkácii derivačnej morfémy *l'*** (11 výskytov) pri tvorbe derivátov a kompozít od verb *kresliť* a *krášliť* (*okrasa, perokresba, nákres*).

Trunkácia derivačnej morfémy *osť* (11 výskytov) sa viaže na desubstantívnu tvorbu derivátov (*zľutovať sa, starožitník*) a kompozít (*milodar, rýchlomer, celospoločenský*).

Trunkácia derivačnej morfémy *r* (11 výskytov) sa viaže na deriváty od adjektíva *mokrý* (*mokvať, premoknúť, močiar*).

Trunkácia derivačnej morfémy *ák* (10 výskytov) sprevádza desubstantívnu sufixálnu tvorbu feminatív (*štramanda, všívaňa, chudera*).

Trunkácia nasledujúcich derivačných morfémy sa realizuje veľmi zriedkavo (počet ich realizácií je menší ako 10, avšak väčší ako 1): ***ár*** (*bedár, komentátor, kuchyňa*); ***át*** (*matrarchálny, laminovať, literárčiť*); ***áv*** (*záchytný, záchytká*); ***azm*** (*entuziastický, chiliastický, sarkastický*); ***áž*** (*eskamotér, fotoreportér*); ***c*** (*stryná, milosrdný, spravodajský*); ***ek*** (*diaľka, diaľnica, vzdialiť*); ***en*** (*obrniť, poznámka, dlžoba*); ***eň*** (*ohreblo, vozovňa, gumársky*); ***es*** (*klaviatúra, trojkolka*); ***éz*** (*endogénny, katechumen*); ***ín*** (*karotka, medik*); ***ing*** (*dispečer, windsurfista*); ***itíd*** (*rachitik, rachitický*); ***or*** (*diktatúra, prokuratúra*); ***ť*** (*kuchár, kuchyňa*); ***úr*** (*architekt, literát*); ***us*** (*fokálny, radiálny, viróza*); ***v*** (*mĺknúť, promócia, pozostalý*).

Trunkácia týchto derivačných morfémy je unikátna: ***an*** (*ošipáreň*); ***ant*** (*varírovať*); ***as*** (*primaciálny*); ***b*** (*svat*); ***ém*** (*frazológia*); ***et*** (*cigarka*); ***ír*** (*klavičembalo*); ***íz*** (*striptér*); ***l*** (*obyčaj*); ***nik*** (*háčovňa*); ***ob*** (*obhajca*); ***ol*** (*lyzoform*); ***om*** (*predvčerajší*); ***óm*** (*karcinogén*); ***os*** (*patetický*); ***št*** (*odľud*); ***t*** (*čapatý*); ***tv*** (*súkromnovlastnícky*); ***ul*** (*klauzovať*).

2.2.3.2 Zánik štruktúry: DM-sufixoid

Trunkácia sufixoidu sa v SKMS zaznamenáva 44-krát (0,6 % trunkácií), ide však len o dva rôzne sufixoidy: *ráz* a *-krát*. Trunkácia sufixoidu *ráz* sa týka denumerálno-deverbatívnych adjektív so sufixom *-ný* (*viacnásobný, trojnásobný, stonásobný*).

2.2.3.3 Zánik štruktúry: i:DM

Zánik derivačnej morfémy rozšírenej jedným infixom zľava je tretím najfrekventovanejším typom trunkácie (280 výskytov, 3,9 % trunkácií). Celkovo ide o 25 rôznych kombinácií infixu a derivačnej morfémy, pričom morféma *n* je rozširovaná až ôsmimi rôznymi infixmi, morféma *ov* tromi, morféma *izm* dvomi a ostatné derivačné morfémy len jedným infixom. Väčšina rozšírených derivačných morfém sa trunkuje unikátne.

Najčastejšie sa trunkuje rozšírená morféma *n*, avšak jej trunkácie sú (nerovnomerne) rozdelené až medzi 8 rôznych hypermorfém: najfrekventovanejšou je hypermorféma *oč:n* (75 výskytov), je však obmedzená len na tvorbu substantívnych kompozít s prvým komponentom *spoločný* (*spoludedič, spoluhláska, spolupáchatel*). Trunkácia hypermorfémy *ál:n* (35 výskytov) je viazaná na deadjektívne deriváty (*kontinuita, integrovať, optimum*) a kompozitá (*sociolingvistika, termokamera, termodynamika*). Hypermorféma *ár:n* (14 výskytov) sa trunkuje výlučne pri tvorení substantívnych kompozít s adjektívnym komponentom *agrárny* (*agroturizmus, agrikultúra, agrotechnika*). Trunkácia segmentov *ív:n* (4 výskyty) sa realizuje pri deadjektívach (*extenzia, atrakcia, intenzifikovať*). Trunkácia nasledujúcich segmentov s jadrovou morféhou *n* je unikátna: *ant:n* (*elegán*); *ent:n* (*excelovať*); *es:n* (*telovýchova*); *óz:n* (*nervák*). Ukázalo sa, že trunkácia hypermorfémy s jadrovou derivačnou morféhou *n* je viazaná výlučne na deadjektívnu slovo tvorbu (slovesná derivačná morféma *n* sa nerozširuje, preto sa jej rozšírená verzia nemôže ani trunkovať).

Derivačná morféma *ov* sa rozširuje tromi infixmi: trunkácia hypermorfémy *iz:ov* (14 výskytov) sa realizuje pri deverbatívnej tvorbe substantív (*štylista, polarimeter, nivelácia*) a jedného adjektíva (*polemický*), rovnako tak trunkácie hypermorfémy *u:ov* (10 výskytov) (*substitúcia, distribútor, prostitútko*) a *ír:ov* (*masáž, servítka, drezúra*) sa viažu na deverbatívnu tvorbu substantív. Na trunkáciách zľava rozšírenej derivačnej morfémy *ov* sa teda zúčastňuje len slovesná, nie adjektívna derivačná morféma *ov*.

Dvomi infixmi rozšírená morféma *izm* sa trunkuje unikátne, v oboch prípadoch ide o tvorbu desubstantívnych substantív: *at:izm* (*reuma*); *ic:izm* (*skeptik*).

Nasledujúce derivačné morfémy sa trunkujú rozšírené o jediný infix. Najfrekventovanejšia je trunkácia hypermorfémy *ic:k* (100 výskytov), ku ktorej dochádza pri deadjektívnej tvorbe sufixálnych spredmetnení vlastností (*identita, ekumenizmus, asymetria*), osobných (*paranoik, egocentrista, pseudohistorik*) aj neosobných nositeľov vlastností (*chemikália, plastika, symetrála*). Trunkácia hypermorfémy *ic:k* sprevádza aj tvorbu verb so sufixom *-izovať* (*synchronizovať, idylizovať, archaizovať*). Trunkácie nasledujúcich hypermorfém sa realizujú unikátne: *á:c* (*zlepšovák*); *át:or* (*tabelista*); *at:úr* (*temperovať*); *č:in* (*latina*); *i:át* (*plagizovať*); *ist:ik* (*publicizmus*); *iz:ác* (*špecialista*); *kul:óz* (*tubera*); *l:at* (*bucko*); *ov:an* (*erudícia*).

2.2.3.4 Zánik štruktúry: DM:i

Zánik derivačnej morfémy rozšírenej jedným infixom sprava je pomerne unikátny (22 výskytov, 0,3 % trunkácií), pričom ide o 5 rôznych kombinácií derivačnej morfémy a infixu.

Všetky derivačné morfémy sa rozširujú len jediným infixom a okrem jedného prípadu sa trunkujú unikátne.

Trunkácia hypermorfémy **ác:i** (16 výskytov) sprevádza tvorbu desubstantívnych verb (*informovať, civilizovať*), adjektív (*federálny, federalizovaný*) a derivačných (*paginovačka, dezodorant, suplikant*) a kompozičných (*vibrafón, halucinogén, rádiológia*) substantív. Trunkácia nasledujúcich hypermorfém je unikátna: **c:i** (*inštruovať*); **ér:i** (*karosár*); **ov:it** (*pórobetón*); **úc:i** (*kontribuent*).

2.2.3.5 Zánik štruktúry: i:i:DM

Trunkácia hypermorfémy s dvomi infixmi pripojenými zľava je zriedkavá: v SKMS sme identifikovali len 5 jej výskytov. Štyri z nich sú trunkácie hypermorfémy **ist:ic:k** pri tvorení deadjektívnych substantív so sufixom *-izmus* (*dualizmus, egoizmus, eufemizmus*), unikátna je trunkácia hypermorfémy **on:ál:n** (*nácia*).

2.2.4 Zánik viacerých derivačných (hyper)morfém

Zánik kombinácie derivačných (hyper)morfém sme v SKMS identifikovali 190-krát (2,6 % trunkácií). Do tejto skupiny patria štruktúry zániku dvoch derivačných morfémy, jednej derivačnej morfémy a jednej derivačnej hypermorfémy a ojedinele aj zánik dvoch derivačných morfémy a jednej hypermorfémy.

2.2.4.1 Zánik štruktúry: DM-DM

Trunkácia dvoch samostatných derivačných morfémy je najfrekventovanejším typom v rámci tejto skupiny (170 výskytov, 2,6 % trunkácií). Realizujú sa v nej zániky 19 dvojkombinácií, pričom najčastejšie sa s inými derivačnými morfémy v trunkácii objavuje morféma *n* (so 6 inými morfémy) a morféma *ov* (s 5 inými morfémy). Obvykle ide o unikátne trunkácie (porov. ďalej), vyššiu frekvenciu majú len niektoré z dvojkombinácií.

Najčastejšie sa trunkuje kombinácia morfémy **ic-k**¹⁰⁶ (82 výskytov), ktorá sa realizuje pri deadjektívnej tvorbe substantívnych derivátov (*deixa, pragmatizmus, epos*) a kompozít (*elektrostatika, tragikomédia, politbyro*) a pri tvorbe verb so sufixom *-izovať* (*mechanizovať, didaktizovať, fanatizovať*).

Pomerne vysoká frekvencia trunkácie kombinácie **t-ok** (35 výskytov) je viazaná na jediný motivant – pronomen *všetok*, od ktorého sa tvoria substantívne (*vševed, všeliek, všetkaz*) a adjektívne (*všeobecný, všestranný, všesportový*) kompozitá. Utvorenie derivátu je ojedinelé (*zavše*). Rovnako trunkácia kombinácie morfémy **ín-ov** (10 výskytov) sa spája výlučne s tvorbou kompozít s komponentom *turbínový* (*turbovrtuľový, turboagregát, kur-bokompresor*).

Trunkácia nasledujúcich dvojkombinácií derivačných morfémy je zriedkavá (počet výskytov je menší ako 10, avšak väčší ako 1): **ač-n** (*agitka, rádioizotop, rádioaktivita*); **ál-n** (*postgraduát, špécia*); **k-ov** (*sanica, slivovica, prostredník*); **n-ak** (*rovesník, zároveň*); **ob-n** (*dlhopis, hanopis*); **or-ov** (*motocykel, motokára, mototurizmus*); **ot-ik** (*narkománia, narkomafia*).

¹⁰⁶ Porov. aj vyššie najfrekventovanejšiu trunkáciu hypermorfémy *ic:k*. Morfematický status zanikajúcich lexém sa dostáva do úzadia, hlavnú úlohu zohráva zvuková stránka.

Trunkácia nasledujúcich dvojkombinácií derivačných morfémy je unikátna: **ár-stv** (*veterina*); **át-n** (*unikum*); **at-úr** (*literárny*); **es-ov** (*trojkolka*); **ist-ik** (*žurnalizmus*); **it-n** (*pluralizmus*); **or-sk** (*profesúra*); **úr-n** (*kultivovať*); **us-ov** (*antivirák*).

2.2.4.2 Zánik štruktúry: i:DM-DM

Trunkácia kombinácie hypermorfémy rozšírenej zľava a samostatnej derivačnej morfémy je unikátna – realizuje sa v jedinom slovotvornom akte (*labor-at:ór-i-um* → *labor-ant-∅*).

2.2.4.3 Zánik štruktúry: DM-i:DM

Trunkácia kombinácie samostatnej derivačnej morfémy a hypermorfémy rozšírenej zľava je pomerne zriedkavá (14 výskytov¹⁰⁷, 0,2 % trunkácií). Tieto realizácie trunkácií sú rozdelené do 5 kombinácií, takže zastúpenie trunkácií konkrétnych segmentov je zriedkavé alebo unikátne: **ist-ic:k** (*chartizmus*, *cyklokros*, *cyklotrial*); **ov-a:n** (*indispozícia*); **ik-ál:n** (*fyzioterapia*); **or-iz:ov** (*motohliadka*); **ov-a:c** (*stornopoplatok*).

2.2.4.4 Zánik štruktúry: DM-DM-i:DM

Zánik tejto štruktúry (5 výskytov) sa realizuje v jedinej kombinácii segmentov (**or-ist-ic:k**) a viaže sa výlučne na deriváty a kompozitá od slova *motoristický* (*motel*, *motorest*, *motokros*).

2.2.5 Zánik formovej (hyper)morfémy

Trunkácia formovej morfémy alebo hypermorfémy je veľmi zriedkavá: v SKMS sme ju zaznamenali len 8-krát (0,1 % trunkácií).

2.2.5.1 Zánik štruktúry: FM

Samostatná formová morféma zaniká pri utvorení dvoch lexém: utvorenie kompozita *všeobecnozdvádavací* sprevádza formová morféma **ň** z motivujúceho verbálneho substantíva *vzdelanie*. Participiálna morféma **iac** zaniká pri utvorení lexémy *samolepka*.

2.2.5.2 Zánik štruktúry: i:FM

O infix zľava rozšírená formová morféma zaniká pri utvorení 4 slov: **a:n** (*ubytovné*, *duplovka*); **e:n** (*nepodarok*); **e:ň** (*zemetrasný*).

2.2.6 Zánik derivačnej a formovej (hyper)morfémy

Trunkácia kombinácie derivačnej morfémy a zľava rozšírenej formovej morfémy je tiež zriedkavá, realizuje sa pri utvorení troch lexém: **ov-a:n** (*prefabrikát*); **n-u:t** (*zapadákov*); **n-u:ť** (*stretko*).

¹⁰⁷ Vzhľadom na to, že ide väčšinou o kompozitá, ktoré sú v SKMS zachytené duplicitne, je výskyt trunkácie takejto kombinácie ešte menší.

2.3 Trunkácie a slovotvorné spôsoby a postupy

Trunkácia v slovotvorbe sa obvyčajne označuje ako derivačná trunkácia (porov. Ivanová, 2004, s. 105). Analýza materiálu SKMS však ukázala, že trunkácie sprevádzajú aj kompozičné slovotvorné postupy, preto hovoríme skôr o slovotvornej trunkácii, porov. vyššie.

10,2 % trunkácií sa realizuje v kompozitách, 89,9 % trunkácií v derivátoch. Tento nepomer súvisí s celkovým nepomerom zastúpenia derivácie a kompozície pri tvorení slov (porov. oddiel IV.).

V rámci derivácie sprevádza trunkácia sufixáciu (87,8 %) a transflexiu (12,2 %) ¹⁰⁸ (porov. Ivanová, 2004, s. 105). Pri prefixácii o trunkáciách neuvažujeme, deprefixáciu v tejto koncepcii nehodotíme ako trunkáciu (porov. vyššie). Pri reflexivizácii sa slovotvorný základ tiež neupravuje.

Trunkácia v súvislosti s kompozíciou sprevádza najmä kompozično-sufixálny postup (43,9 %) a pravú kompozíciu (38,9 %), v menšej miere juxtapozíciu (8,8 %) a kompozično-transflexný postup (8,5 %).

2.4 Trunkácie a slovnodruhovú zaradenie motivantov a motivátov

Pri trunkácii má význam uvažovať predovšetkým o slovnodruhovom zaradení motivantu – práve motivant totiž obsahuje segment(y), ktoré sa pri utváraní motivátu trunkujú, trunkovaný segment sa identifikuje porovnávaním motivantu a motivátu. Najčastejšie (v 47,4 % výskytov) k trunkáciám dochádza pri tvorbe od substantív. Vysoká frekvencia desubstantívnej slovotvorby súvisí najmä s početnosťou trunkácií *i* a *izm* viazaných na substantívny motivant, ale aj s vysokým počtom menej početných trunkácií od substantívneho základu. Na druhom mieste (30,1 %) je deadjektívna tvorba, na túto má vplyv vysoká frekvencia trunkácií *ov*, *n*, *sk* a *k*. Tretia v poradí je trunkácia pri tvorbe od verb (20,8 %), ktorá súvisí s morfémi *ov*, *n* a *k*. Trunkácia pri denumerálnej (1 %), depronominálnej (0,5 %) a deadverbiálnej (0,3 %) tvorbe je vzhľadom na celkový jej rozsah zanedbateľná. Neplnovýznamové slovné druhy sa celkovo v úlohe slovotvorných motivantov vyskytujú zriedkavo, tvorenie slov sprevádzané trunkáciou sa ich netýka vôbec.

Trunkácia sprevádza najmä tvorbu substantívnych (61,6 %) a adjektívnych (29,8 %) motivátov, ostatné slovné druhy sa v sprievode trunkácie tvoria veľmi málo: verbá (4,1 %), adverbiá (3,9 %), numeráliá (0,6 %) a pronominá (0,01 %), porov. [71].

[71] Slovnodruhovú zastúpenie motivantov a motivátov pri slovotvorbe sprevádzanej trunkáciou

Slovný druh	Motivant %	príklad (trunkovaný segment)	Motivát %	príklad (trunkovaný segment)
Substantíva	47,4	<i>korekčný (i)</i>	61,6	<i>výučba (ov)</i>
Adjektíva	30,1	<i>kráska (n)</i>	29,8	<i>konkurenčný (:i)</i>
Pronominá	0,5	<i>zavše (ok)</i>	0,01	<i>všetučko (ok)</i>
Numeráliá	1,0	<i>zmnohonásobiť (n)</i>	0,6	<i>šestnásobný (ráz)</i>
Verbá	20,8	<i>adresný (ov)</i>	4,1	<i>popularizovať (n)</i>
Adverbiá	0,3	<i>doterajší (az)</i>	3,9	<i>zároveň (n-ak)</i>

¹⁰⁸ Kombinované slovotvorné postupy sme podľa charakteru pravostranného afixu započítavali k sufixácii, resp. transflexii.

2.5 Trunkácie a pôvod slova

Rovnako ako pri alternáciách (porov. podkap. 1.6), aj pri analýze trunkácií sme na základe indexov v SKMS rozdelili slovotvorne motivované slová na *domáce*, *cudzie* a *hybridné* (resp. na slová s domácim radixom, cudzím radixom a slová s nezhodným pôvodom radixu/ov a afixu/ov). Najviac trunkácií sa realizuje v hybridných slovách (40,8 %), menej v cudzích (29,9 %) a najmenej v domácich (26,4 %). Keď však tieto čísla premietneme do vzťahu k celkovým počtom lexém v rámci skupín domáce/hybridné/cudzie, zistíme, že až 58,7 % cudzích slov v SKMS sa tvorí v sprievode trunkácie; z domácich slov je to 16,2 % a z hybridných 15,8 %. Trunkačné procesy sú teda najtypickejšie pre slová s cudzou koreňovou morférou. Trunkácie sú dôležitým sprievodným javom „pri začleňovaní prevzatých slov do slovotvorných vzťahov v rámci tzv. remotivačných procesov“ (Ivanová, 2004, s. 102). Prítomnosť niektorých trunkácií možno charakterizovať aj na základe pôvodu slova.

1. V domácich slovách sa výlučne nerealizujú žiadne z frekventovaných trunkácií: v menšom zastúpení sa v domácich slovách realizuje trunkácia (obyčajne slovesnej) derivačnej morfémy *ov* (*do-had-ov-a:t* → *do-had-ø*). Trunkácia (obyčajne samostatnej) morfémy *k* je o niečo typickejšia pre domáce slová (*ried-k-y* → *z-red-n-ú:t*).

2. Výlučne v slovách s cudzím radixom sa realizuje početná trunkácia infixu *:i* (*drog-ér-i-a* → *drog-ér-ist-a*), rovnako aj trunkácia derivačnej morfémy *i* (*elég-i-a* → *eleg-ic:k-y*). Obe tieto trunkácie sú foneticky komponentom hiátu *i-a*, resp. *i-um*, ktorý je výrazným symptómom nedomáceho pôvodu slova. Trunkácia hypermorfémy s rozšírenou derivačnou morférou *ov* sa realizuje výlučne v slovách cudzieho pôvodu (*nível-iz:ov-a:t* → *nível-ác:i-a*), trunkácia samostatnej morfémy *ov* dominuje v cudzích slovách, v menšej miere sa však vyskytuje aj v domácich slovách. Trunkácia rozšírenej derivačnej morfémy *n* je typickejšia pre slová s cudzím radixom. Len v cudzích slovách sa trunkuje morféma *izm* (*alib-izm-us* → *alib-ist-a*). Kombinácia morfémy *ic-k* (*a-log-ic-k-y* → *a-log-izm-us*) alebo hypermorféma *ic:k* (*po-et-ic:k-y* → *po-et-iz:ov-a:t*) sa trunkuje len v slovách s cudzím radixom.

Trunkácia samostatnej morfémy *n* je rovnako typická pre domáce (*div-n-y* → *div-ø*) aj pre cudzie (*frigid-n-y* → *frigid-it-a*) slová, v ktorých má (spolu s gramatickou morférou) funkciu tzv. flektivizačného formantu. Rovnako je to s trunkáciou morfémy *sk*, ktorá sa realizuje v domácich (*lup-i:č-sk-y* → *lup-i:č-stv-o*) aj cudzích (*dokt-or-sk-y* → *dokt-or-át-ø*) slovách. Menej početné trunkácie vzhľadom na pôvod slova, v ktorom sa realizujú, nezhodujeme.

3 Kombinácia trunkácie a alternácie

Trunkačné procesy sa s alternáciami spájajú v 38,7 % výskytov, pričom najčastejšie sa výskyt trunkácie spája s jednou alternáciou (73,3 % výskytov spojenia trunkácie a alternácie), menej s dvomi alternáciami (26,7 %), s tromi alternáciami sa trunkácia spája v jedinom prípade (*pri-kráš-l-i:t* → *pri-kras-a*). V ďalšom texte stručne načrtujeme kombinácie frekventovaných trunkácií s alternáciami.

Trunkácia infixu *:i* sa takmer vždy (95 % výskytov) realizuje spoločne s alternáciou: najčastejšie sa spája s kombináciou alternácie korelovaných vokálov inverzného typu 1. s alternáciou *c/č* pri tvorbe desubstantívnych adjektív (*fixačný*, *justičný*, *komunikačný*), 2. s alternáciou *c/t* pri tvorbe desubstantívnych substantív (*kompozitum*, *provokatér*, *editor*) a adjektív (*emotívny*, *federatívny*, *intuitívny*), 3. s alternáciou *z/t* pri tvorbe desubstantív-

nych substantív a adjektív (*analytik, poeta, anestetický*). Trunkácia infixu *:i* sa spája aj 1. so samostatnou alternáciou *c/č* pri tvorbe desubstantívnych adjektív (*diferenčný, existenčný, diferenčný*) a 2. so samostatnou alternáciou *c/t* pri tvorbe desubstantívnych substantív (*orátor, akumulátor, ekvivalent*) a adjektív (*imanentný, erektilný, preventívny*).

Trunkácia morfémy *ov* sa s alternáciami spája v 23 % svojich výskytov. Trunkačný zánik morfémy *ov* najčastejšie prebieha s alternáciami korelovaných vokálov základného typu pri tvorbe deverbatívnych transflexných substantív (*výplach, práca, správa*) a sufixálnych substantív (*paródia, následok, výučba*) a adjektív (*tvárny, následný, priebojný*); s alternáciami korelovaných vokálov inverzného typu pri tvorbe desubstantívnych substantív (*kariaturista, marodér, fakturant*); s alternáciami *t, d, ě, d'* so sykavkami základného typu pri tvorbe deverbatívnych substantív (*expanzia, aplauz, diskusia*) a s disjunktívnymi konsonantickými alternáciami pri vzniku deverbatívnych substantív (*extrakt, funkcia, opozícia*).

S alternáciami je spojených 50,2 % výskytov trunkácie derivačnej morfémy *i*. Trunkácia morfémy *i* sa spája najmä s alternáciami korelovaných vokálov inverzného typu: najčastejšie s alternáciou *ó/o* pri desubstantívnej tvorbe adjektív so sufixom *-ický* (*alegorický, dichotomický, filologický*), adverbii so sufixom *-icky* (*chronologicky, kaloricky, ekologicky*) a verb so sufixom *-(iz)ovať* (*kategorizovať, chronologizovať, teoretizovať*), pomerne častá je tiež kombinácia s alternáciou *é/e* v rovnakých motivátoch (*epidemický, akademický, privilegovať*) a s alternáciou *á/a* pri tvorbe desubstantívnych adjektív (*invazívny, magický, kleptomanský*) a substantív (*maniak, alkaloid, farmaceut*). Kombinácia s alternáciami *i/i* (*linka, pedofilný, empiricky*) a *ú/u* (*difuzér, konkluzívny, inkluzívne*) je zriedkavejšia. Trunkácia derivačnej morfémy *i* sa vo viacerých prípadoch spája aj s alternáciou *c/t* pri tvorbe desubstantívnych substantív (*akrobatika, dezertér, byrokrat*) a adjektív (*autokratický, ortodontický, razantný*).

Trunkácia morfémy *sk* sa s nejakou alternáciou spája v 14,7 % svojich výskytov. Najčastejšie sa spája so skracovaním vokálov (t. j. s alternáciami korelovaných vokálov inverzného typu), a to pri tvorbe deadjektívnych substantív (*panstvo, somarina, amaterizmus*).

Trunkácia derivačnej morfémy *n* je s alternáciami spojená v 43 % výskytov. Najčastejšie sa spája alternáciami korelovaných vokálov inverzného typu pri tvorbe deadjektívnych, sufixálne utvorených substantív (*lojalita, nacionalizmus, dokumentarista*), menej sa spája s alternáciami korelovaných vokálov základného typu pri tvorbe deverbatív (*nádych, závitok, vpád*). Trunkácia *n* sprevádza aj zánikové vokalické alternácie pri tvorbe deadjektív (*priemyslovka, vnútropolitický, striebrovlasý*).

Trunkáciu derivačnej morfémy *izm* sprevádza alternácia málokedy, objavuje sa len v 3 % výskytov. Najčastejšie ide o alternáciu *a/á* (*predfeudálny, antikoloniálny, maltuziánec*).

Trunkácia morfémy *k* sa s alternáciami spája v 14,4 % výskytov. Najčastejšie sa kombinuje s alternáciou *c/k* pri tvorbe transflexne utvorených deadjektívnych substantív (*tragika, anabolikum, špecifika*).

Ukazuje sa, že rovnako ako alternácie samotné (porov. podkap. 1.3), aj kombinácie alternácií a konkrétnych trunkácií môžu byť charakteristické pre tvorbu istých skupín slovo- tvorne motivovaných slov.

4 Zhrnutie

Alternácie sú v slovenskej jazykovednej literatúre pomerne bežnou témou, pričom sa obyčajne spoločne uvádzajú alternácie sprevádzajúce rôzne javy. V tomto texte sme sa zamerali výlučne na slovotvorné alternácie, pričom jednotlivé alternácie opisujeme diferencovaným zväčškom na charakter striedajúcich sa hlások.

Slovotvorné alternácie sú sprievodným slovotvorným javom, ktorý sprevádza utvorenie viac ako štvrtiny slovotvorne motivovaných slov. V spisovnej slovenčine sa obyčajne alternujú hlásky so spoločným timbrom (porov. Sabol, 1989, s. 340), teda vokálne kvantitatívne alternácie a konsonantické alternácie palatalizovaných hlások. Ich početné zastúpenie je možné aj preto, že nezastierajú vzťah medzi slovotvorným motivantom a motivátom. Naopak, alternácie, ktoré vzájomnú súvislosť motivantu a motivátu zahmlievajú, sa pri tvorení slov realizujú v omnoho menšom množstve (napr. alternácie nekorelovaných vokálov alebo disjunktívne typy konsonantických alternácií). Celkovo však platí, že zastúpenie jednotlivých alternácií je veľmi nerovnomerné, v inventári alternácií sú veľmi frekventované alternácie (*n/ň, k/č, e/o, á/a*), menej frekventované alternácie, zriedkavé i raritné alternácie.

Jednotlivé alternácie sú viac alebo menej zviazané s tvorením istých konkrétnych skupín slov, a to z hľadiska ich slovnodruhovej charakteristiky, konkrétnych slovotvorných prostriedkov, onomaziologických kategórií alebo slovotvorných postupov. V rámci slova sa kombinujú aj viaceré alternácie, frekventované alternačné kombinácie sa rovnako viažu na tvorenie konkrétnych skupín slovotvorne motivovaných slov. Identifikovali sme aj niekoľko rozdielov v realizácii alternácií vzhľadom na pôvod slova.

Trunkácie sú sprievodným slovotvorným javom, ku ktorému dochádza pri utváraní viac ako desatiny slovotvorne motivovaných slov. Odtrhnutie istých segmentov zo slovotvorného základu pri slovotvornom akte sa viaže predovšetkým na frekventované derivačné morfémy (*ov, i, sk, n, k, izm*), trunkujú sa však aj rozšírené derivačné morfémy, v omnoho menšej miere formové morfémy alebo samotné infixy.

Trunkácia jednotlivých segmentov sa viac-menej viaže na konkrétne skupiny slovotvorne motivovaných slov, a to napríklad z hľadiska slovnodruhovej príslušnosti, konkrétnych slovotvorných prostriedkov alebo onomaziologických kategórií. Trunkácie sa veľmi často kombinujú s alternáciami a zániky jednotlivých typov segmentov súvisia aj s pôvodom motivantu. Okrem harmonizácie slovotvorného základu a formantu sa podieľajú aj na uplatňovaní princípu ekonomie v jazyku.

Literatúra

BYSTRIANSKA, Marta: Slovo tvorné alternácie pri bezpríponovom tvorení deverbatívnych substantív. In: *Varia III. Materiály z III. kolokvia mladých jazykovedcov* (Modra – Piesok 2. – 3. XII. 1993). Ed. M. Nábělková – P. Odaloš. Bratislava – Banská Bystrica: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1994, s. 12 – 21.

CZÉREOVÁ, Beáta: Vokálne alternácie v radixoch. In: *Morfematický výskum slovenčiny* (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania). Eds. M. Sokolová – M. Ivanová – M. Ološtiak. Prešov: FF PU v Prešove 2006, s. 145 – 164.

DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 264 s.

DVONČ, Ladislav: Alternácia (morfonéma) k/č v spisovnej slovenčine. In: *Slovenská reč*, 1980, roč. 45, č. 3, s. 129 – 136.

DVONČ, Ladislav: Alternácia á/ø a ø/á v spisovnej slovenčine. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica*. 23-24. 1971 – 1972. Red. Š. Ondruš. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, s. 55 – 58.

DVONČ, Ladislav: Alternácia dvoch spoluhlások v spisovnej slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca* 19. Prednášky XXVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1990, s. 83 – 95.

DVONČ, Ladislav: Alternácia h/ž v spisovnej slovenčine. In: *Slovenská reč*, 1977, roč. 42, č. 1, s. 28 – 35.

DVONČ, Ladislav: Alternácia sk/šť v spisovnej slovenčine. In: *Slovenská reč*, 1982, roč. 47, č. 1, s. 41 – 50.

DVONČ, Ladislav: Alternácie vokál/nula a nula/vokál v spisovnej slovenčine. In: *Jazykovedný časopis*, 1981, roč. 32, č. 1, s. 43 – 48.

DVONČ, Ladislav: Ešte o alternácii i/ø v spisovnej slovenčine. In: *Slovenská reč*, 1949/50, roč. 15, č. 1, s. 5 – 7.

DVONČ, Ladislav: K alternáciám g/dž, g/ž, g/č, g/c a g/ø v spisovnej slovenčine. In: *Jazykovedný časopis*, 1965, roč. 16, č. 1, s. 20 – 37.

DVONČ, Ladislav: Vokálne alternácie v spisovnej slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca* 20. Prednášky XXVII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1991, s. 33 – 47.

ENCYKLOPÉDIA JAZYKOVÉDY. Red. J. Mistrík a kol. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovo tvorba (teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

HORECKÝ, Ján: Názvy jazykov v slovenčine. In: *Kultúra slova*, 1993, roč. 27, č. 11 – 12, s. 340 – 342.

HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia I. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 256 s.

IVANOVÁ, Martina – SOKOLOVÁ, Miloslava: Vzťah morfematickej a derivačnej štruktúry v Slovníku koreňových morfém. In: *Gramatika a korpus 2012 = Grammar & Corpora 2012* [elektronický zdroj] : sborník příspěvků ze stejnomenné konference 28.-30.11.2012, sídlo AV ČR v Praze. Hradec Králové: Gaudeamus 2013. 8 s.

IVANOVÁ, Martina: Afixy – frekvenčná, obsahovo-formálna a funkčná charakteristika. In: *Morfematický výskum slovenčiny* (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania). Eds. M. Sokolová – M. Ivanová – M. Ološtiak. Prešov: FF PU v Prešove 2006, s. 111 – 144.

IVANOVÁ, Martina: Niekoľko poznámok o trunkácii v slovenčine. In: *Slovenčina na začiatku 21. storočia*. Ed. M. Imrichová. Prešov: PU FHPV 2004, s. 102 – 111.

KRÁĽ, Ábel – SABOL, Ján: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 392 s.

KRÁĽ, Ábel: Fonotaktika a morfonológia. In: *Slovenská reč*, 1985, roč. 50, č. 6, s. 354 – 359.

- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- PAULINY Eugen – RUŽIČKA, Jozef – ŠTOLC, Jozef: Slovenská gramatika. 2., prepracované a rozšírené vyd. Martin: Osveta 1955. 502 s.
- PAULINY Eugen – RUŽIČKA, Jozef – ŠTOLC, Jozef: Slovenská gramatika. 5. zrevidované a čiastočne doplnené vyd. Bratislava: SPN 1968. 596 s.
- PAULINY, Eugen: Fonológia spisovnej slovenčiny. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 128 s.
- PECIAR, Štefan (1968a): Neproduktívne a nepravidelné vidové alternácie v slovenčine. In: Slovenská reč, 1968, roč. 33, s. 154 – 162.
- PECIAR, Štefan (1968b): Vidová alternácia ie – á v slovenčine. In: Slovenská reč, 1968, roč. 33, č. 2, s. 65 – 72.
- SABOL, Ján: Konsonantické alternácie pri skloňovaní substantív. In: Studia Academica Slovaca 8. Prednášky XV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1979, s. 389 – 406.
- SABOL, Ján: Neutralizácia fonologických protikladov, vokalizácie a konsonantické alternácie v slovenčine. In: Slovakistické štúdie. Zborník vybraných prednášok Letného seminára slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca. Red. J. Mistrík. Martin: Matica slovenská 1985, s. 407 – 411.
- SABOL, Ján: Vokalizácie a konsonantické alternácie v spisovnej slovenčine. In: Studia Academica Slovaca 11. Prednášky XVIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1982, s. 471 – 485.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – OLOŠTIAK, Martin: Manuál Slovníka koreňových morfémov slovenčiny. In: Sokolová, M. – Ološtiak, M. – Ivanová, M. a kol.: Slovník koreňových morfémov slovenčiny. 3. upravené a doplnené vydanie. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2012, s. 15 – 47.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – VOJTEKOVÁ, Marta – MIROŚLAWSKA, Wirginia – KYSEĽOVÁ, Miroslava: Slovenčina a poľština. Synchronne porovnanie s cvičeniami. Prešov: FF PU v Prešove 2012. 336 s. Dostupné na internete: <<http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Sokolova1>>
- SOKOLOVÁ, Miloslava – JAROŠOVÁ, Alexandra: Kvantitatívne alternácie v lexémach so sufixmi -ár, -áreň. In: Slovenská reč, 2008, roč. 73, č. 4, s. 193 – 211.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Alternácie v spisovnej slovenčine. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 417 – 444.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Morfematika vo vyučovaní slovenského jazyka na vysokých školách. In: Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania). Eds. M. Sokolová – M. Ivanová – M. Ološtiak. Prešov: FF PU v Prešove 2006, s. 177 – 234.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Teoretické zásady morfematického spracovania slovenčiny. In: Sokolová, Miloslava – Moško, Gustáv – Šimon, František – Benko, Vladimír: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999, s. 9 – 53.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Verbálny aspekt v slovenčine – bilancia doterajšieho výskumu. In: Aspektuálnosť a modálnosť v slovenčine. Ed. M. Ivanová. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2009, s. 6 – 21. Dostupné na internete: <<http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Ivanova1/subor/1.pdf>>.
- ŠIMON, František: Alternácie a varianty koreňových morfémov prevzatých slov. In: Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania). Eds. M. Sokolová – M. Ivanová – M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2006, s. 165 – 174.
- VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Problémy lexikografického zachytenia slovotvorného systému slovenčiny. Prešov: Katedra komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity 2006. 163 s.

Zoznam skratiek a značiek

ADJ	adjektívum, adjektívny
ADV	adverbium, adverbálny
deadj	deadjektívum, deadjektívny
deadv	deadverbium, deadverbálny
deint	deinterjekcia, deinterjekcionálny
denum	denumerále, denumerálny
depart	departicipium, participiálny
depron	depronomen, pronominálny
desub	desubstantívum, desubstantívny
dever	deverbatívum, deverbatívny
DM	derivačná morféma
FM	formová morféma
GM	gramatická morféma
i	infix
NUM	numerále, numerálny
PRON	pronomen, pronominálny
SD	slovný druh
SKMS	Slovník koreňových morfém slovenčiny (2005, 2007, 2012)
SUB	substantívum, substantívny
VER	verbum, verbálny